

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 31, 2021, 4

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 31, 2021, 4

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralčić (HR), Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolo (IT), Marijan Premović (ME), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Urednika/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Gorazd Bajc

Prevajalci/Traduttori/Translators:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*© / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*©

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 11. 2021.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), Mestna občina Koper

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series Historia et Sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.*

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it/.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website <http://zdjp.si/en/>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Rok Zupančič, Nikandros Ioannidis, Faris Kočan: The European Union's (In)Ability to Address Troubled Past(s): Voices From Eight European Countries 547 <i>La (in)capacità dell'Unione europea di affrontare passati tormentati: voci da otto paesi europei</i> <i>(Ne)zmožnost Evropske unije pri spopadanju s konfliktno preteklostjo: Spoznanja iz osmih evropskih držav</i>	Aleš Maver, Dejan Juhart & Janez Osojnik: Ecce quomodo moritur Iugoslavus: Smrt, pogreb in miselna zapuščina škofa Antona Mahniča 589 <i>Ecce quomodo moritur Iugoslavus: la morte, il funerale e l'eredità del pensiero del vescovo Anton Mahnič</i> <i>Ecce Quomodo Moritur Iugoslavus: Death, Funeral and Legacy of the Bishop Anton Mahnič (Il mio Carso)</i>
Marjan Horvat: Raziskovanje vgrajene deliberacije v sistemskih okoljih. Teoretični okvir in implikacije v empiričnem raziskovanju 561 <i>Ricerca della deliberazione integrata negli ambiti sistemici. L'impianto teorico e le implicazioni nella ricerca empirica</i> <i>Embedded Deliberation in Complex Environments. Theoretical Framework and Implications in Empirical Research</i>	Ana Šela: Contributions to the Knowledge of The Slovenian Intellectual "Opposition" in the 1980s Under the Screening of the State Security Service 601 <i>Contributo alla conoscenza dell' «opposizione» intellettuale slovena negli anni ottanta sotto il controllo del servizio di Sicurezza di stato</i> <i>Prispevek k poznavanju slovenske intelektualne "opozicije" v osemdesetih letih pod drobnogledom Službe državne varnosti</i>
Miran Lavrič: Religioznost mladih v Sloveniji: Trendi strukturne in ideološke polarizacije 577 <i>La religiosità tra i giovani in Slovenia: tendenze riguardo la polarizzazione strutturale e ideologica</i> <i>Religiosity Among Youth in Slovenia: Trends of Structural and Ideological Polarization</i>	Damjana Gantar, Matej Nikšič & Nika Goršič: Vloga značilne arhitekturne tipologije pri ohranjanju prostorske identitete: Primer Občine Idrija 617 <i>Il ruolo della tipologia architettonica nel conservare l'identità territoriale: l'esempio del Comune di Idrija</i> <i>The Role of Characteristic Architectural Typology in Preserving Spatial Identity: The Case of the Municipality of Idrija</i>

Gordana Rovčanin Premović & Zlatko Karač:

Arhitektura i kontekst u konceptu turističkog naselja „Slovenska plaža“ u Budvi 633

Architettura e contesto nel concetto del resort turistico „Slovenska plaža“ a Budva

Architecture and Context in the Concept of the “Slovenska plaža” Tourist Village in Budva

Alex Mavrič, Andreja Ramšak &

Štefan Bojnec: Socioeconomic and Environmental Importance of the Fish Market and Fisheries in Slovenia 659

Importanza socioeconomica e ambientale del mercato del pesce e della pesca in Slovenia

Socio-ekonomski in okoljevarstveni pomen trga rib in ribištva v Sloveniji

Mojca Tancer Verboten: Izobraževanje visokošolskih učiteljev s posebnim poudarkom na sobotnem letu 673

La formazione degli insegnanti di istruzione superiore con particolare riferimento all'anno sabbatico

Education of Higher Education Teachers With Special Emphasis on Sabbatical

Joca Zorc: Ustvarjanje vrhunskih dosežkov v otroštvu: Igra etike med maksimumom in pravo mero 683

Ottenere risultati eccellenti nell'infanzia: žun gioco di etica tra il massimo e l'equilibrio
Creating Achievements of Excellence in Childhood: A Play of Ethics Between Maximum and Balance

OCENE / RECENSIONI / REVIEWS

Jurij Perovšek in Mojca Šorn (ur.):
Narod – politika – država. Idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. stoletja do začetka 21. stoletja
(Andrej Rahten) 701

Zdenka Semlič Rajh (ur.):
»Slovinci, za zmiraj gre!«. 100. obletnica koroškega plebiscita
(Borut Klabjan) 702

Zaira Vidau and Norina Bogatec (Eds.):
A Community at the Heart of Europe: Slovenes in Italy and the Challenges of the Third Millennium
(Federico Tenca Montini) 703

Kazalo k slikam na ovitku 706
Indice delle foto di copertina 706
Index to images on the cover 706

THE EUROPEAN UNION'S (IN)ABILITY TO ADDRESS TROUBLED PAST(S): VOICES FROM EIGHT EUROPEAN COUNTRIES

Rok ZUPANČIČ

Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: rok.zupancic@fdv.uni-lj.si

Nikandros IOANNIDIS

Department of Political and Social Sciences, Universitat Pompeu Fabra, Ramon Trias Fargas 25-27, 08005 Barcelona, Spain
e-mail: nikandros.ioannidis@upf.edu

Faris KOČAN

Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: faris.kocan@fdv.uni-lj.si

ABSTRACT

This paper investigates the evolution of the European Community/European Union's (EU) ability to assist eight European countries in their attempts to address their internal historical conflicts and analyses the perceptions of people of the EU's historical successes and eventual future role in this regard. The study applies a mixed-method approach; it employs statistical analysis of a representative survey conducted in six EU- and two non-EU member states (Germany, Ireland, Spain, Greece, Poland, Cyprus, Bosnia-Herzegovina and Kosovo; N= 6564), and combines it with the analysis of secondary and primary sources. The results indicate that several demographic characteristics of respondents (age; religion; educational level; personal experience with the events of troubled past) correlate with the assessment regarding the EU's role in addressing troubled past in respective countries to date, as well as with the potential role the EU could have in this regard in the future.

Keywords: conflict, Bosnia-Herzegovina, Ireland, Cyprus, Kosovo, Germany, Poland, Greece, Spain, European Union

LA (IN)CAPACITÀ DELL'UNIONE EUROPEA DI AFFRONTARE PASSATI TORMENTATI: VOCI DA OTTO PAESI EUROPEI

SINTESI

Il contributo indaga sull'evoluzione della capacità della Comunità/Unione europea (UE) di assistere otto Paesi europei nei loro tentativi di far fronte ai propri conflitti interni storici e analizza come vengono percepiti i successi storici dell'UE e il suo eventuale ruolo futuro in questo senso. Lo studio si avvale dell'approccio metodologico misto, utilizzando l'analisi statistica di un'indagine rappresentativa condotta in sei stati membri dell'UE e due stati non-membri dell'UE (Germania, Irlanda, Spagna, Grecia, Polonia, Cipro, Bosnia-Erzegovina e Cossovo; N= 6564) integrandola con un'analisi di fonti secondarie e primarie. I risultati indicano che diverse caratteristiche demografiche degli intervistati (età; religione, grado di istruzione; esperienza personale con gli eventi del passato travagliato) sono correlate con la loro valutazione del ruolo che l'UE ha svolto nell'affrontare i passati tormentati nei rispettivi Paesi fino a oggi, nonché con il potenziale ruolo che l'UE potrebbe avere in questo senso in futuro.

Parole chiave: conflitto, Bosnia-Erzegovina, Irlanda, Cipro, Cossovo, Germania, Polonia, Spagna, Grecia, Unione europea

INTRODUCTION: EUROPEAN UNION AS AN INTERNALLY- AND EXTERNALLY-ORIENTED PEACE PROJECT FOR OVERCOMING TROUBLED PAST

The European integration process launched after the World War II was, at the very beginning, primarily oriented inwards: its aim was to reconcile the former adversaries, Germany and France in particular. The idea was to build a European order that would reduce or even neutralize the possibility of European states ever again resorting to the use of armed force to resolve their disputes. The founding fathers of European integration intended to achieve this goal by intertwining the two countries economically and politically to the greatest possible extent. This logic of functional cooperation was later supposed to spread to other European states. However, a precondition to integrate European continent in a meaningful way went far beyond achieving mere functional (economic, political etc.) cooperation between countries. It was also linked to adding the so called “European dimension” to otherwise predominantly “localized hearts and minds” and so transforming peoples’ identities in the merger of “European” and “national” (Parsons, 2002; Serrier, 2018).

During the Cold War, the European Community’s (EC) political leaders often emphasised that European integration is fundamentally “a peace project” and that, therefore, the integration of Europe should continue, both geographically (including other countries in the Community) and substantially (also intertwining also other layers of integration: military, social, cultural etc.) This narrative remained attractive for years; it led to the first wave of enlargement in 1973, when Ireland, Denmark and United Kingdom joined the EC, followed by the enlargements in 1981 and 1986 (Greece, Spain and Portugal entering the EC). However, the majority of these countries were unable to resolve the issues emerging from their troubled past, but were nevertheless admitted in the EC without having resolved their internal historical rifts. The hope that the European integration itself would be a panacea for healing the countries’ historical scars thus remained unfulfilled (Mearsheimer, 1990; Eilstrup-Sangiovanni & Verdier, 2005).

The end of the Cold War did not bring peace. On the contrary, several armed conflicts erupted in the 1990s. Thus, the EC’s political leaders thought that equipping the Community with means for a successful prevention of armed conflicts and addressing troubled pasts of European countries would be an important trump card for increasing the legitimacy of this institution. Despite this goal, in the early 1990s, the EC seemed to be far from a successful actor in conflict transformation as violence ravaged parts of central Europe. Not only did the EC – evolving into the EU in 1993 with the Maastricht Treaty – seek to

develop new policies and means due to its limited response during the Yugoslav wars, but it also tried to establish new narratives to legitimize its *raison d’être* in terms of conflict prevention and conflict resolution (Wouters & Naert, 2004).

The EU continued to be perceived as a domain of liberty and opportunities in the countries of the former Eastern and Non-Aligned blocs at the turn of the millennium. This led to further enlargement waves, most notably in 2004, when 10 countries joined the EU. Many of newly joined countries – much alike the old members – suffered from the legacy of armed conflicts (Burgess, 2011). However, unresolved and continuously *unaddressed* historical issues did everything but contribute to greater social cohesion despite the hopes of many that this is precisely what the EU would do.

The EU’s inability to live up to expectations in terms of resolving the troubled pasts of European countries contributed, among other factors, to the loss of EU’s credibility. A few recently published surveys paint a rather alarming picture of declining levels of public confidence in the EU; a majority of citizens of Germany, France, Spain and Italy see the European project as “broken” (Banks, 2021). On the other hand, a few positive sentiments towards the EU continue. A majority of respondents in 11 of the 12 surveyed member states in the study conducted in 2021 believed that EU membership was a “good thing” for their country (*ibid.*); many of them still consider the institution as an important actor that can assist in resolving the countries’ own problems.

The above mentioned study – similarly to the majority of other studies available (e.g. Balkan Barometer, 2021; Dennison & Puglierin, 2021) – provides aggregate data only. In other words, these studies do provide information on what, for example, people in these countries in general think about the role of the EU when it comes to addressing the troubled past. Although such studies are important for understanding the prevailing opinion in the countries about these issues, the questions about how members of *different* social strata (social groups) in various European states perceive the EU’s historical role, as well as about the future role the EU should play in assisting the countries to overcome their troubled past remain unanswered. This is the gap this paper aims to fill; thus, the objective of this paper is to determine how different social groups in European countries with a troubled past – both EU member and non-member states – perceive the role of the EU in addressing the relevant troublesome historical legacies.

To achieve the research objective we used a new dataset containing representative data on citizens’ views and attitudes regarding past conflicts and EU policies to mitigate their adverse effects from eight countries on the European continent (the dataset

description is provided below). The first part of the analysis is descriptive and outlines the varying views on EU policies in the sample countries. Next, we attempt to examine whether different demographic characteristics and political attitudes affect citizens' view of EU policies on overcoming the troubled past. This is done by applying country fixed-effects models to account for the specific characteristics of each sample country.

RESEARCH QUESTIONS AND METHODOLOGY

This paper seeks answers to two overarching research questions:

- (1) how do citizens of European countries evaluate *the historical* and *the possible future* role of the EU when it comes to addressing the troubled past in their countries?
- (2) what are the differences between various strata (social groups) in these societies when it comes to their perception of the EU and its role in addressing troubled past?

To provide answers, we focus on six EU member states (Germany, Ireland, Cyprus, Greece, Spain, Poland) and two non-member countries (Kosovo and Bosnia-Herzegovina). Each of the countries is burdened by its own different troubled past, which echoes to date and nowadays resurfaces in many forms and manifestations. Namely, some of the countries have been disproportionately suffering from the unresolved issue of the Holocaust (Germany, Poland, Greece, Bosnia-Herzegovina); others have been seriously impacted by the burden of communism (Poland, (East) Germany, Kosovo, Bosnia-Herzegovina), which continues to resurface time and again to this day. Another issue that has left an imprint on current day-to-day life in many countries are colonial (Cyprus, Ireland) or authoritarian right-wing legacies (Spain, Greece). This demonstrates that the troubled past(s) of Europe cannot be explained in simple terms as "us-versus-them"; on the contrary, different rifts (lines of conflict) occasionally clash, but at the same time even fertilize each other (one such example are alliances of far right-wing parties that form trans-European ties, although they in essence mutually contradict).

Last but not least, it has to be noted that this article does not aim to provide an exhaustive list of contemporary societies where troubled pasts

persist, resurface or appear to this day. Certain other European countries could have been scrutinized as well, but had to be omitted in this study due to the scope of the project and financial constraints.¹ This is perhaps the most important limitation of our paper. However, focusing on these eight countries with different troubled pasts is thought to offer illustrative rather than conclusive results, which – due to the large number of respondents – also shed light on the question whether differing opinions by different social groups can be explained by demographics (age, gender, education level etc.) or should the answer be sought elsewhere (e.g. left-right political affiliation; Euroscepticism; knowledge of historical issues etc.).

In this study, we apply a multi-method approach. To analyse the contours of the EU approach to resolving troubled past in eight countries of inquiry at different time points, we rely on the analysis of secondary and primary sources and until now unpublished data collected in the H2020 *RePAST – Revisiting the Past, Anticipating the Future* research project in 2021.² These sources are used to set the context needed to get to the cornerstone of our research, which is the statistical analysis of the survey.³

This study focuses on citizens' assessments of the EU's contribution to date to overcome the negative consequences of the troubled past. Then, using representative survey data, we examine citizens' views on future EU assistance to those affected by the consequences of the troubled past. In essence, the two dependent variables and subjects under examination concern the EU's involvement in resolving the negative consequences and whether this assistance should be stepped up to help citizens directly impacted by the past conflicts. The analysis seeks to explore how these views and evaluations differ between the eight countries in the survey sample (N = 6564), and how demographic characteristics and other political and social factors influence citizens' attitudes towards the EU's contribution to resolving the troubled past. Last but not least, all surveys, including this one, are limited in their explanatory potential and, thus, should not be interpreted as an instrument that can fully explain the difficulties in overcoming troubled pasts. The authors of this paper are aware of this limitation and suggest that the future studies combine the results by adding observations from, for example, in-depth interviews or focus groups, which would make pure statistical data more meaningful.

1 In practice, it is not easy to find a European society where troubled past has been successfully addressed and thus does not present an important part and parcel in everyday political fights (Austria, Slovakia, Slovenia, Czech Republic, Hungary, Northern Macedonia, Ukraine, Russian Federation etc.).

2 More information on the research project is available at www.repast.eu. The dataset is available on request.

3 The representative survey has been conducted in the aforementioned countries in 2021 for the purpose of the project and has used a similar set of questions related to the historical conflicts in these countries. The survey has been conducted by the Kantar public opinion poll agency.

THEORETICAL DEBATES ON THE EUROPEAN UNION
AS A MEANS OF CONFLICT RESOLUTION

The establishment of the EC during the 1950s was itself at least in part a means of conflict prevention in Europe (Rummel, 2004). This is further traceable in the preamble of the European Coal and Steel Community Treaty, where the famous Schuman Declaration phrase that "world peace can be safeguarded only by creative efforts commensurate with the dangers that threaten it" was referred to (Wouters & Naert, 2004, 33). Yet, systematic conflict prevention by the EU is a rather modern phenomenon. It was conceived in 1992/1993 with the Maastricht Treaty on European Union, when the EU brought the European Political Cooperation (EPC)⁴ into the institutional framework of the EU, renaming it the Common Foreign and Security Policy (CFSP). The main objective of the CFSP was to "preserve peace and strengthen international security" (Devroe & Wouters, 1996, 546). However, the conflict prevention part of the CFSP did not initially become a priority for the EU in its own right (Niño-Pérez, 2004). Instead, it rather became an aspect of the EU's policy *vis-à-vis* certain regions or an effect of specific but limited horizontal measures or of broader general measures that did not have conflict prevention as their primary goal (Wouters & Naert, 2004). One important dimension was thus the *regional* one, where in light of the attempts to overcome the division of Europe, the countries of Central and Eastern Europe (CEE) and Southeastern Europe (SEE) became one of the main EU priorities. In this respect, the most important means to assure "lasting peace and stability" in both regions was the tangible perspective of an eventual membership (Betlehem & Weller, 1997).

The most important initiative within broader efforts to assure both peace and stability was the Conference/Pact on Stability,⁵ alongside with the Stabilisation and Association Process⁶ for SEE (Wouters & Naert, 2004, 40). This initiative was aimed at preventing further conflicts such as the one in the former Yugoslavia, and was described by the European Council as 'the Union's first exercise in preventive diplomacy' (ibid.). This came as no surprise, as the EU at that time was (relatively) safe internally, the *zeitgeist* of the post-cold war era brought a new kind of a democratisation-oriented enthusiasm, which propelled the idea of the old member states to turn their ambitions of creating

the EC as a "force for good". However, the reality was far from encouraging – the European Security and Defence Policy (ESDP), established in 1999 with an aim to strengthen the CFSP – was of an intergovernmental character. In other words, any external action of the EU in this regard was dependent on the consensus among the member states. The stalemate regarding the nature of EU's conflict prevention actions was brought to an end in 2001, when the EU Programme for the Prevention of Violent Conflicts was adopted by the European Council in Gothenburg (Zupančič & Pejič, 2018).

A series of concrete actions followed this political commitment, the most important one being the Rapid Reaction Mechanism (RRM). The RRM did, however, ensure the continuation of the development of the EU capacities in conflict prevention and conflict resolution. Alongside the new European Security Strategy (2003), the European Commission (EC) reorganised its assistance and cooperation programmes and proposed the Instrument for Stability. The latter was perceived as an important improvement over the RRM, as the EU gained better control over the budget, the question regarding the short and long-term conflict prevention was improved, and projects became more flexible in duration (ibid.), including those that could positively mitigate the detrimental effects of troubled past.

But one has to note that such conflict prevention and peace-building efforts, which were further developed with the Treaty of Lisbon in 2009 (e.g. Petersberg tasks), did not solely encompass the SEE, which is to date subject to various EU-driven incentives in order to ensure stability. The latter relies on the idea that the transformation of conflicts is possible due to the EU's ability to act as "a force for good" (Manners, 2002); this presupposes European integration in order to create a common space without antagonisms and by extension also the possibility to overcome the troubled past. However – even though that we cannot deny that the EU has emerged as a genuine peacebuilding actor (see Gross & Juncos, 2011) –, the question that has to be addressed is how do people in various European states perceive the EU's role in assisting the countries to overcome their troubled past. The starting point is to reflect upon how the aforementioned evolution of EU's capabilities affected the idea of the EU as a means of conflict resolution in "old members", "new members" and "non-members".

4 The European Political Cooperation was introduced in 1970 and was understood as the synonym for EU's external relations coordination until it was superseded by the CFSP in 1992/1993.

5 The Pact on Stability in Europe was proposed by French prime minister Édouard Balladur in 1993 as an attempt to help stabilise relations among, and promote cooperation between, the newly established countries of CEE after the fall of the Berlin wall.

6 Stabilisation and Association Process was launched in 1999 and is understood as the EU's policy towards SEE, even though it is similar in principle to the Europe Agreements signed with CEE countries.

ATTEMPTS TO ADDRESS TROUBLED PAST(S): A BRIEF OVERVIEW OF THE EU'S ENDEAVOURS OVER TIME

This section is divided into three parts. We demonstrate how the EC's/EU's role – and a desired attempt to address troubled past of European countries – changed over time. This section also examines the limits of engagement of the EC/EU in these respects.

Reserved attempts to address troubled past in 'old members': Germany, Ireland, Greece and Spain

Even though Germany, Ireland, Greece and Spain are considered "old members" of the EU, we should emphasize that they differ greatly according to the EU's approach to overcome their troubled pasts (Gounaris & Antoniou, 2020; Siapera, Kirk & Farrell, 2020; Martín, Paradés & Dacosta, 2020; Fiedler, 2020). For example, the case of Ireland shows how the EU's approach in this regard developed according to the progressing capabilities of the EU through years. If the initial EU's approach to address The Northern Ireland Troubles (late 1960s–1998) was to stay "politically neutral" and treat the conflict as "UK's internal issue" (Siapera, Kirk & Farrell, 2020, 3), then the EU's approach since the Good Friday Agreement (1998) became more proactive. From 1998 until 2016, the EU funded a range of special projects within the so-called Peace Programme⁷ to ensure stability and promote good neighbourly relations between Ireland and Northern Ireland (*ibid.*). Here, it has to be pointed out that the Peace Programme did not finance projects aimed at addressing justice, truth and accountability at a state level or in terms of legacy of the Troubles – factors which have been a focal point of the conflict and still to a large extent continue to determine the socio-political landscape of both Ireland and Northern Ireland to this day (Siapera, Kirk & Farrell, 2020). In this respect, one could argue that the EU's efforts to address the troubled past of Ireland/Great Britain was primarily targeted towards the economic dimension of stability, which would then (presumably) lead to positive results in Northern Ireland.

Here, we should not overlook the case of Greece, which entails both bottom-up and top-down efforts to internally promote and externally project the European integration as means of overcoming the troubled past. For instance, the period from 1989 onwards could be understood as a period where the EU was comprehended as a reference point for the domestic political elite. This means that there was a

general consensus – at least until 2009 – about the positive role of the European integration for Greece and its troubled past despite the attempts of the political elites to reinterpret the Greek past along (at least) two axes, namely: i) socialist – anti-Europeanism; ii) conservative/anti-communist – pro-European (Gounaris & Antoniou, 2020). The 'top-down' approach, which coincides with the core challenges of the Greek troubled past – Holocaust, the Civil War (1943–1949),⁸ the post-Civil War anti-Communist regime (1949–1967) and Greek junta (1967–1974) – could be traced within both Greece's internal and external challenges. If the former refers to the 1997 decision of Thessaloniki becoming the European cultural capital in an attempt to accept and restore the Jewish and Holocaust past of the country,⁹ the latter refers to the name dispute between Athens and Skopje, which ended in 2018 when (the former Yugoslav republic of) Macedonia changed its name to North Macedonia (Gounaris & Antoniou, 2020, 12).

Contrary to the EU's efforts in Ireland and Greece, the cases of Spain and Germany somewhat reflect the EU's inability (or disinterest) to act proactively when it comes to troubled past. While Germany is a founding member of the EC, it is still noteworthy that the unification of the German Democratic Republic (East Germany) with the Federal Republic of Germany took place literally overnight (Fiedler, 2020, 8). The EU's approach, which at the time was mostly postulated on the transition of the East German economic structures, led to a rapid detachment of the East German population from Europe. As Fiedler (2020, 9) points out, Euro-enthusiasm has subsided through the years, and the "new EC citizens are now in the group of Euro-sceptics, in comparison with the West Germans, who supported the EU both economically and politically". One of the possible explanations for such detachment was offered by Winkler (2018, 147), who argued that the East Germans "had no chance of developing a post-national self-confidence", and that they "remained German in a conventional way".

Finally, we examine the case of Spain, which had an (authoritarian) political past similar to Greece – dictatorship under Francisco Franco from 1936 until 1975 – but the EU's approach to their troubled past differed. The most evident difference lies in the orientation of the approach, as there are no noteworthy proactive actions made by the EU (Martín, Paredés & Dacosta, 2020, 5). In other words, the EU was not interested in resolving Spanish historical internal disputes. This does change slightly – but

7 Those are: i) 1995–2004 (Peace I); ii) 2004–2007 (Peace II); iii) 2007–2013 (Peace III); iv) 2014–2020 (Peace IV); v) 2021–2027 (Peace Plus).

8 The Civil War had three phases: i) first phase (1943–1944); ii) second phase (1944–1945); iii) third phase (1946–1949).

9 As shown by Gounaris & Antoniou (2021), the decision to make Thessaloniki the European cultural capital led to the establishment of a monument on commemorating the Holocaust and opening of a Jewish museum.

not significantly – over time. We can only highlight the bottom-up approach, as in 2006, on the occasion of the 70th anniversary of the *coup d'état* that led to the Spanish civil war, 200 MEPs requested from the Commission and the Council a debate on condemning the Franco regime, which culminated in April's 2009 resolution on European conscience and totalitarianism (ibid.). In this resolution, Spain is explicitly mentioned as one of the countries that suffered from a "long-lasting fascist regime" (Martín, Paradés & Dacosta, 2020, 6).

Moderate endeavours for resolving historical legacy in 'new members': Cyprus and Poland

The cases of Cyprus and Poland offer a unique insight into broader EU efforts to address the troubled past on the European continent via European integration. In the case of Poland, the initial attempts of the EU strived to 'Europeanise' the Polish past (Rawski & Bojarska, 2020). Such approach entailed addressing the Communist past and Holocaust,¹⁰ as the main trend in Poland at the time was to engage in what Karge (2010, 139) describes as "the new cleansing of the past". The latter referred to the attempts at reinterpreting the national martyrdom while shying away from more challenging issues such as the role of Poles in the Holocaust and their collaboration in the installation of communism (Rawski & Bojarska, 2020).

The period after Poland became a EU member can be described as a mixture of broader bottom-up pressures by the political elites in CEE and top-down initiatives of the EU in order to complement the European historical narrative with the experience of the CEE (ibid.). As Malksoo (2009, 662) showed, the idea of equating the crimes of Nazism and Communism has found its place in the Prague Declaration on European Conscience and Communism (2008) and European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism (2008/2009), aiming at incorporating the Polish – and other CEE countries – perspective into broader European mnemonical framework. However, the Holocaust perspective promoted at the EU level was always troubling for the Polish officials as they believed that such narratives could potentially spark an internal conflict over the Polish nation's complicity in the Holocaust (Rawski & Bojarska, 2020).

Contrary to the EU's approach to Poland, the troubled past of Cyprus proved to be structurally different from any other post-conflict European country. This (in part) stems from the fact that the Cyprus

problem remains unresolved despite the attempts of several actors, including the United Nations. For example, in the period between 1974 and 1997 – after the Turkish invasion of Cyprus in 1974, following the Cypriot *coup d'état* –, the EU did not interfere. However, the membership of Greece in the EC (1981) marked a new era for the Cyprus problem as the Turkish Cypriot community started to distrust the EC.¹¹ From 1990 onwards, when Cyprus applied for membership in the EU, a new kind of reality occurred (Triga & Ioannidis, 2020). As showed by Müftüler-Bac & Güney (2005), the accession of Cyprus was considered by the political elites on 'both sides' as an effective instrument to create new perspectives regarding the Cyprus problem.

The idea of united Cyprus being a full member of the EU was also attractive for the Turkish Cypriot political elite, as the solution of the Cyprus problem would translate into the integration of the Turkish Cypriot community into the EU (Yakinthou, 2009). The broader context was encouraging, as the election of Recep Tayyip Erdogan¹² in Turkey (2002) brought new impetus to the Cyprus problem. When the EU accession process was finalised in 2003, the context was favourable enough for Turkish Cypriots, who voted in favour of parties supporting a federal solution to the problem. This led the UN Secretary-General, Kofi Annan, to propose holding a referendum on whether or not to adopt a reunification plan based on a bi-communal federation. The so-called Annan's plan was rejected in 2004, which prolonged the Cyprus problem until this day (the Cypriot Greeks predominantly voted against the reunification of the island). The EU did, however, from 2004 onwards implement a number of policies to integrate the Turkish Cypriot community, focusing primarily on maintaining the Green Line Regulation and sending financial aid to prepare the Turkish Cypriot community for a potential solution, leaving the impression that the Cyprus problem should be resolved by domestic political elites (Triga & Ioannidis, 2020).

Active EU efforts to overcome historical issues: Kosovo and Bosnia-Herzegovina

Kosovo and Bosnia-Herzegovina (BiH), once Yugoslav political entities, set joining the EU as one of the most important foreign policy goals. However, both countries are still suffering from unresolved historical issues that hinder both their social cohesion and their eventual EU membership. In the last decades, they

10 Rawski & Bojarska (2020, 7) used the case of the *Jedwabne pogrom* – a massacre of Polish Jews by the local inhabitants of the town of Jedwabne on 10 July 1941 – to reflect on polarisation of the domestic political landscape.

11 This distrust was propelled by the European Court of Justice's decision to practically impose an embargo on Turkish Cypriots exports to the EC due to property rights by Greek Cypriots (Triga & Ioannidis, 2020).

12 Erdogan was then considered as a 'pro-EU' politician with a 'flexible stance' towards Cyprus.

have been recipients of significant stabilization efforts of the Union, including those related to their troubled pasts.

The EC/EU diplomatic engagement in BiH began in the early 1990s, when armed conflict broke out in the country. Back then, the efforts targeted at halting violence were primarily diplomatic; no attempts to address troubled past were made. The role of the EC/EU in stopping the war was everything but meaningful – the fact not forgotten by Bosnian-Herzegovinians to this day. It was the United States, under the flag of NATO, which in 1994 and 1995 effectively brought the war to an end by military airstrikes targeting Bosnian Serb positions. The EU stepped in significantly only after signing the Dayton Peace Accords in late 1995. It became, alongside with the Office of the High Representative, the main external actor, focused on constitutional reforms, police reform and bringing war-crime indictees to court (Zupančič, Kočan & Ivaniš, 2021). The EU efforts had clear institutional, human rights and security dimensions, but did not involve any major attempts to resolve the country's troubled past. Even when few direct (although small) steps in the direction of addressing troubled past and reconciliation were made at last,¹³ it seemed that such moves only entrenched the positions of ethno-political parties and deepened the divide between BiH peoples.

We can observe that the EU's approach in dealing with troubled past in both Southeast European countries has been indirect and limited. In neither of the two countries EU attempted to deal directly with resolving historical injustices; it rather approached this issue through the so-called Europeanisation – the concept which became “an umbrella” for resolving disputes (including those linked to troubled past). Since the Thessaloniki Summit (2003), when the countries were promised EU membership if they fulfil certain criteria, the EU efforts in BiH and Kosovo continue to revolve around issues such as democratization, improvement of the rule of law, security sector reform etc. There were few positive developments that raised expectations that the EU can become an actor that would help address the troubled past in a meaningful way (e.g. the signing of the Brussels Agreement between Serbia and Kosovo in 2013). However, with years passing – and continuous dominance of populist politicians on both sides – hopes for improving relations are fading away (Dragojlov, 2020).

On the other hand, the issues that remain tangible, understandable and of a practical importance for the citizens of these two countries remain largely unaddressed (e.g. exact date of joining the EU; visa liberalization in the case of Kosovo). In such circumstances of, as people tend to say, *undelivered promises*, it comes

as no surprise that Euroscepticism is rising. This does not happen only in Republika Srpska (one of the two political entities of BiH), where the EU is regarded as an instrument of Western liberal agenda by many, but also in Kosovo, where a fierce critical stance towards the EU became a trump card enabling a Kosovo Albanian politician Albin Kurti to become one of the strongest politicians in the country (Eralp, 2012; Troncotă, 2018).

PERCEIVING THE EU AS AN AGENT FOR OVERCOMING TROUBLED PAST IN EIGHT EUROPEAN COUNTRIES: SURVEY RESULTS

The aim of this section is to present the results of a representative survey conducted in eight European countries (*Group 1 – Old Members*: Ireland, Germany, Greece, Spain; *Group 2: Big 2004 Enlargement Members*: Cyprus, Poland; *Group 3 – Non-Members*: Bosnia-Herzegovina and Kosovo). In each of the eight countries, we analysed the respondents' perceptions regarding the EU approach to troubled past in respective countries. More precisely, survey participants were first asked to assess the EU's contribution *to date* in regard to overcoming troubled past, followed by whether they think that the EU should do more *in the future* to help those who have suffered from the troubled past. Both questions were recorded on a 5-level scale (1 – *completely disagree*; 5 – *completely agree*). At the end, the respondents were asked a series of questions on demographics.

Based on the above brief overview of the EU's contribution to the eight countries reeling from the effects of their troubled past, it is expected that people from different countries will have significantly different assessments of the EU's efforts to mitigate the adverse effects of the past. In addition to the varying level and importance of the EU's contribution in each country in the sample, there are essential differences between the countries. Moreover, each country is at a different level of coping with and mitigating the negative effects of its troubled past. Similarly, their peoples have developed significantly different relationships with the EU and perceive its impact on their lives in a non-homogeneous way. Therefore, based on the specific circumstances of each country, we assume that the view on whether the EU has already done a lot to help overcome the troubled past and whether it should further assist those affected by past conflicts directly depends on the conditions in the sample countries.

Table 1 presents the results of the questionnaire's two questions, which are the dependent variables of this study. In the first question, where participants were asked to assess the EU's contribution to date in addressing the troubled past, very few participants from the two

¹³ E.g. the European Parliament Declaration Srebrenica in 2009; the High Representative's decision change of BiH's criminal law in 2021, which introduced prison sentences for genocide deniers and those who glorify war criminals.

Table 1: Variation of dependent variables across country groups.

The EU has helped to overcome the troubled past	Old members	Big 2004 enlargement members	Non-members
Completely disagree	371 (11%)	173 (13%)	28 (2%)
Disagree	667 (19%)	287 (22%)	386 (32%)
Neither agree nor disagree	1298 (38%)	349 (26%)	326 (27%)
Agree	848 (25%)	393 (29%)	252 (21%)
Completely agree	252 (7%)	132 (10%)	231 (18%)
The EU should help those who have suffered from the troubled past	Old members	Big 2004 enlargement members	Non-members
Completely disagree	172 (5%)	76 (6%)	22 (2%)
Disagree	413 (12%)	136 (10%)	66 (5%)
Neither agree nor disagree	1154 (34%)	347 (26%)	118 (10%)
Agree	1201 (35%)	439 (33%)	466 (38%)
Completely agree	496 (14%)	336 (25%)	551 (45%)

non-member states stated that they disagreed with this statement. More specifically, only 2.3% of participants from Kosovo and BiH stated that they “completely disagree”, which is comparatively lower than in the other two groups of sample countries. This demonstrates that the EU’s contribution to Kosovo and BiH with respect to troubled past is *not* perceived by citizens of the two countries as unimportant or negligible. On the other hand, views on the EU’s contribution in the old Member States and the 2004 enlargement Member States seem to be more varied. More specifically, around 4 out of 10 people in the old Member States state that they “Neither agree nor disagree”, indicating that the EU’s contribution in the explored realm is assessed as rather moderate.

Table 1 also contains the percentages of responses on whether the EU should provide further assistance to those who have been negatively affected by the events of a troubled past. Firstly, across all three groups, a majority of citizens state that they “agree” or “completely agree” with the need for the EU to further assist those who have experienced adverse effects of past conflicts. Once again, citizens from non-member countries view this proposal in a more positive light, with 83% of respondents saying they “agree” or “completely agree”. The implications are twofold: people in Kosovo and BiH may feel that the victims have not received adequate help and/or believe that EU assistance can be beneficial to them. Citizens in the old Member States are the

most sceptical about further EU assistance, with fewer respondents in favour of such measures than the other two groups.

The mean values for the two dependent variables in each sample country are presented in Figure 1. People in Kosovo are the most positive towards the EU’s contribution to overcoming the troubled past and its negative consequences. They also seek further EU assistance to victims of past conflicts. The two may be linked, as the positive assessment of the EU’s contribution so far as constructive and valuable may prompt Kosovars to seek an extension of EU aid to victims. It appears that despite the rise of various Eurosceptic political formations in Kosovo (Eralp, 2012; Troncoță, 2018), citizens view the EU’s efforts to overcome the troubled past as positive – unlike the EU’s contribution in many other areas, as the literature suggests (e.g. rule of law).

Another interesting case is Cyprus, where the mean values in the two questions differ significantly. The difference between the two mean values suggests that Greek Cypriots tend to be more disappointed with the EU’s contribution to solving the Cyprus problem and, at the same time, believe that the EU should do more to help those who suffered from past events. These views emerge from a widespread disillusionment among the Greek Cypriot community towards the EU¹⁴. The Greek Cypriot community perceives the EU’s lack of decisive engagement at the negotiating table for the resolution of the Cyprus problem as the EU’s avoidance of getting involved in a complex issue that is likely to put a strain

14 Due to methodological difficulties arising from the *status quo* on Cyprus, the survey has been conducted only among citizens residing on the government-controlled areas in the south part of the island. Therefore, the overwhelmingly majority of the participants were Greek Cypriots. Unfortunately, Turkish Cypriots were not included on the survey sample.

Table 2: Country fixed-effects models.

	<i>Dependent variable:</i>			
	EU contribution		EU should help victims	
	(1)	(2)	(3)	(4)
Age	-0.003**	-0.007**	-0.004**	-0.005**
	(0.001)	(0.001)	(0.001)	(0.001)
Sex (Male=1)	-0.033	-0.059	0.017	0.017
	(0.028)	(0.033)	(0.027)	(0.035)
Education	-0.012	-0.055**	-0.067**	-0.076**
	(0.015)	(0.018)	(0.014)	(0.019)
Size of community	-0.001	-0.009	-0.014**	-0.016**
	(0.005)	(0.006)	(0.005)	(0.006)
Religiosity	0.034**	0.028*	0.046**	0.051**
	(0.009)	(0.011)	(0.008)	(0.012)
Personal Experience	0.012	0.032	0.264**	0.265**
	(0.031)	(0.034)	(0.029)	(0.036)
Left-Right self-placement		-0.040**		-0.088**
		(0.012)		(0.013)
EU membership evaluation		-0.284**		0.003
		(0.030)		(0.032)
National Pride		-0.0004		0.040*
		(0.018)		(0.019)
Trust in national institutions		0.110**		0.097**
		(0.029)		(0.030)
Trust in the EU		0.327**		-0.143**
		(0.042)		(0.044)
Attachment to Europe		0.306**		0.077**
		(0.023)		(0.024)
Traditional Media		0.050**		0.041*
		(0.019)		(0.020)
Online Media		-0.023		-0.027
		(0.014)		(0.015)
Social Media		0.027*		0.036**
		(0.012)		(0.012)
Knowledge about the conflict		-0.022**		-0.004
		(0.006)		(0.006)
Observations	5,723	3,574	5,812	3,598
R2	0.004	0.230	0.027	0.058
Adjusted R2	0.002	0.226	0.025	0.052
F Statistic	4.290** (df = 6; 5709)	66.473** (df = 16; 3551)	26.949** (df = 6; 5798)	13.790** (df = 16; 3575)

Note: *p<0.05; **p<0.01

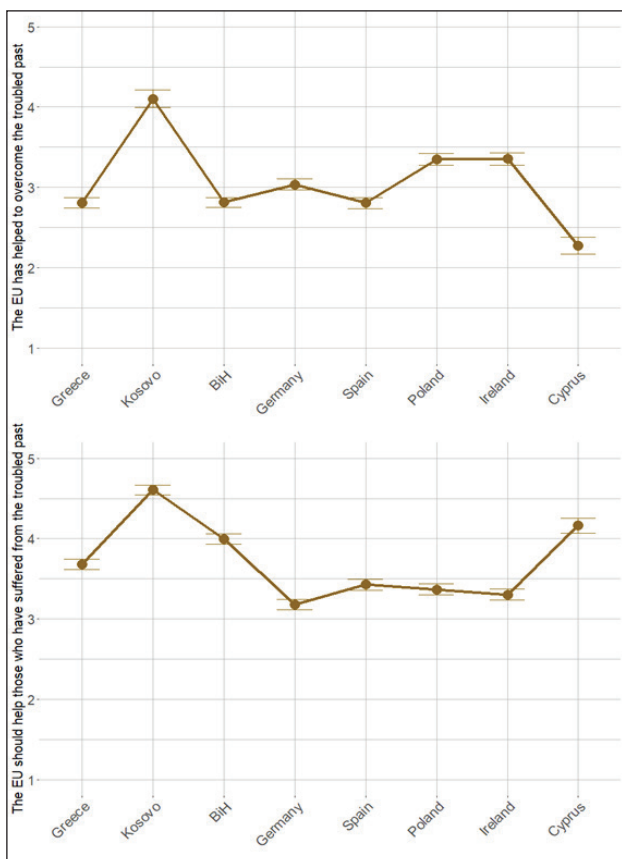

Figure 1: Dependent variables mean values for each country (1: “Completely disagree” 5: “Completely agree”).

on European-Turkish relations (Triga & Ioannidis, 2020). Greek Cypriot belief that the EU has not done enough to safeguard their interests and that it should further assist the victims of past conflicts comes at no surprise, as they are European citizens who do not have access to their properties in the Turkish occupied lands in the northern part of the island.

Also noteworthy are the mean values for the old Member States (Greece, Spain, Germany, Ireland). In the old Member States, the mean values tend to be closer to the centre of the scale. This may be due to time elapsed since the conclusion of past conflicts (Greece, Spain and Germany) and better management of adverse effects of these conflicts in terms of designing and executing special projects (Ireland). After all, in old Member States, the troubled past and its consequences may not be considered as detrimental as in Cyprus, Kosovo, and Bosnia and Herzegovina. Alternative explanation could be that citizens of old Member States do not consider the EU to be an actor that can or should act, when it comes to troubled pasts of individual countries. In any case, citizens in the old Member States do not consider EU assistance in this respect as necessary.

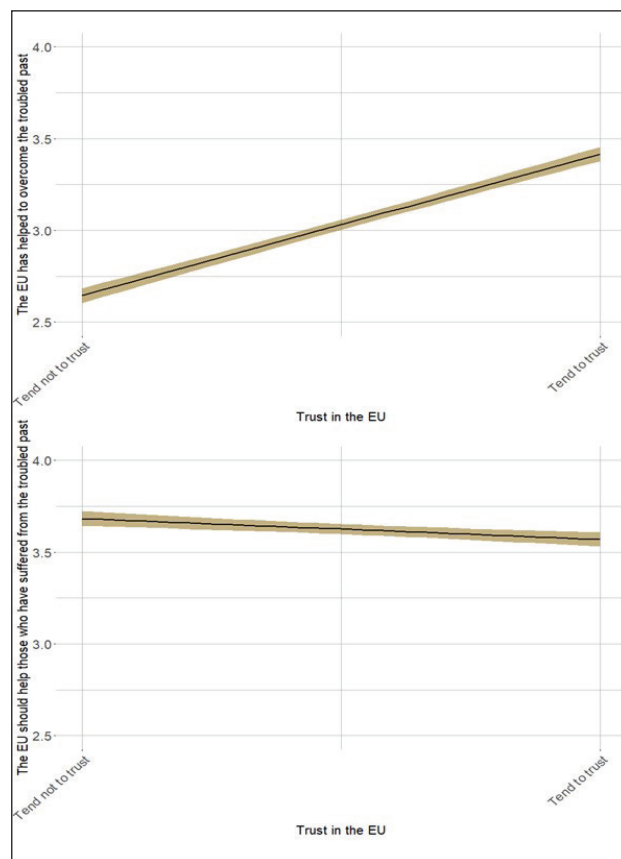

Figure 2: Marginal effects for trust in the EU.

The descriptive results confirmed our initial hypothesis that expected significantly different assessments of the EU’s contribution across sample countries due to the particular characteristics of each case. In addition to the variation in views between countries, the analysis also focuses on how different demographic groups and socio-political factors influence the perception of the EU’s contribution. The research seeks to clarify how different factors influence citizens’ views of the EU’s contribution to overcoming troubled pasts. To statistically examine the effects of demographic and socio-political factors on the variation in the assessment of the EU’s contribution, we ran country fixed-effects models. The important specificities in each country resulting from different forms of conflict and unrest imply that the regression models should take into account the distinct circumstances in each country. Therefore, the inclusion of country fixed-effects allows for the examination of the influence of each demographic and socio-political factor regardless of the unique conditions prevailing in each country of the sample.

The results of the country fixed-effects models are presented in Table 2. Model 1 examines the effect of citizens’ demographic characteristics on the evaluation of the EU’s contribution. Statistically significant relationships are found between the dependent variable and age

and religiousness. Age and the evaluation of the EU's contribution exhibit a negative correlation, indicating that the older citizens are, the more negatively they assess the EU's contribution in dealing with the troubled past. In contrast, religiousness has a positive correlation to the evaluation of the EU's contribution in addressing troubled past. That is, the more religious citizens are, the stronger they evaluate the EU's contribution as positive. Other demographic variables in Model 1 are not statistically significant, and the magnitude of age's coefficient is relatively minor. Finally, the R^2 of Model 1 is 0.004 (less than 0.01), indicating that demographic characteristics alone fail to explain a significant fraction of the variance of the dependent variable.

In Model 2, where the dependent variable remains the same, factors related to citizens' views on socio-political issues were added alongside demographic characteristics. Age and religiosity remain statistically significant. The educational level turns statistically significant and has a negative correlation with the dependent variable. Therefore, people with lower or no education tend to see the EU's contributions in more positive terms.

In addition, most socio-political variables are statistically significant. Self-positioning on the left-right axis exhibits negative correlation with the evaluation of the EU's contribution, indicating that individuals positioned closer to the left pole tend to view the EU's contribution in more positive light. The three variables concerning citizens' views and attitudes towards the EU, in general, are statistically significant and point towards a consistent pattern. Citizens with generally favourable attitudes towards the EU tend to assess its contribution as more positive. Based on Model 2, citizens who trust the EU rate their country's EU membership (or potential membership) as positive and consider themselves as Europeans, view the EU's efforts in overcoming a troubled past as satisfactory. Also, citizens who trust national institutions and keep themselves regularly informed via traditional and social media are more optimistic about the EU's contribution. In conclusion, views and attitudes towards the EU are the most important factors in assessing its contribution. They carry more weight in explaining the variance of the dependent variable than demographic characteristics.

Demographic characteristics appear to have a greater influence on whether the EU should further provide assistance to those affected by past conflicts. Indicatively, in addition to age, religion and education level that remain statistically significant, in Model 3, the size of the community in which people reside and whether they have personal experience with the troubled past are also statistically significant. Individuals who reside in smaller communities and have been affected by the events of the troubled past (either personally or such effects were felt by their families) tend to favour future EU assistance to victims. Demographic characteristics carry more weight than in the previous two models, with R^2 being comparatively higher than in Model 1.

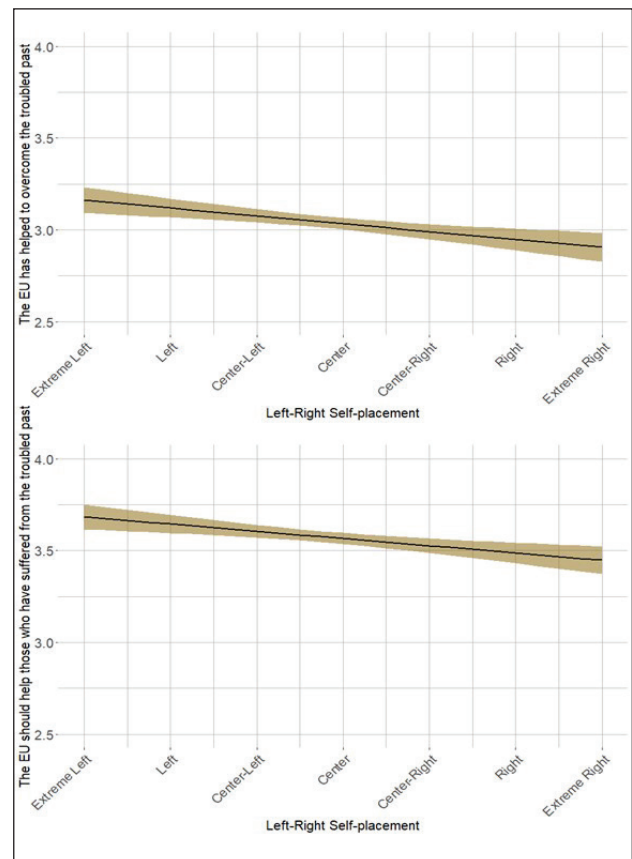

Figure 3: Marginal effects for Left-Right Self-Placement.

When socio-political variables are included in Model 4, significant changes can be observed compared to Model 2. First, the effect of self-positioning on the left-right axis becomes stronger, indicating that left-wing citizens seek greater support from the EU for victims of troubled past. The variables concerning the general attitude of citizens towards the EU differ substantially. The evaluation of the country's EU membership ceases to have a significant effect on the dependent variable. The evaluation of EU membership has a major effect in Model 2. Furthermore, the coefficient of attachment to Europe decreases significantly, while trust in the EU turns from a positive to a negative correlation. Therefore, individuals who tend to distrust the EU are more likely to believe that the EU should increase its support to the victims of the troubled past. National pride is also statistically significant and exhibits a positive correlation. Citizens who are prouder of their national origin are more strongly in favour of further EU assistance. It should also be noted that knowledge about the past conflict has a weak influence or is not statistically significant in relation to the variance of the two dependent variables, making it an irrelevant factor. More generally, it appears from Model 4 that further help from the EU is desired by those directly affected by the troubled past and those who do not trust the EU.

Possibly, the factor linking both is that many citizens are not happy with the help the EU has provided to victims so far and therefore trust the EU to a comparatively lesser degree than other citizens.

Figure 2 and Figure 3 show the marginal effects of two independent variables, trust in the EU and self-positioning on the left-right axis. First, the significant effect of trust in the EU on people's assessment of the EU's contribution to overcoming the troubled past is evident. Individuals who tend to trust the EU are about one level higher on the 5-level scale of assessing the EU's contribution than those with tendencies of distrust. It is noteworthy that this significant and positive relationship is in contrast to correlation with the second dependent variable. Although considerably weaker, the relationship between trust in the EU and seeking further EU assistance is negative. Regarding self-positioning on the left-right axis, the relationship is negative in both graphs. However, the relationship between self-positioning on the left-right axis is slightly stronger in terms of seeking further aid from the EU.

CONCLUSION

This study has shed light on the EU's ability to contribute to overcoming the countries' troubled past. More specifically, it examined the EU's efforts to assist eight European countries in remedying the damaging consequences of past conflicts. The study attempted to examine the EU's contribution in addressing troubled past in different countries over time and to explain how the evolutionary trajectory of European conflict resolution mechanisms enhanced national efforts to heal past grievances. Then, analysing data from a cross-national public opinion survey, the study examined citizens' perceptions and evaluations of the EU's contribution to the efforts to overcome the adverse effects of the troubled past.

The overview of the EU's attempt to evolve into a major actor with the capacity to contain national crises in European states has demonstrated that the EU has so far lacked significant capabilities to prevent or resolve issues that stem from troubled past. Although the EU started as a project aspiring to bring peace to the continent, it has not been able to engage decisively in national initiatives to reduce the negative effects of the troubled past. The EU's efforts are mainly characterised by respondents as lacking in determination.

Despite the EU's lack of decisive involvement in resolving the negative consequences of the past, citizens in most countries under research rate the EU's contribution as at least moderate. Very few citizens rate the EU's contribution in completely negative terms, demonstrating that even a minimal EU's contribution is rated as at least moderate or sufficient. In the old Member States, citizens rate the EU's contribution as moderate, while in Kosovo and Poland, the majority of citizens consider the EU's contribution regarding the troubled past to date as positive. In Cyprus, on the other hand, the EU's contribution is

assessed as relatively negative, with the mean being much lower than in other countries. These results demonstrate a clear pattern. In the old Member States, citizens do not consider the EU as the first in line responsible for solving problems that date back to the troubled past, making the assessment of the EU's contribution as moderate unsurprising. In contrast, in Kosovo, citizens evaluate the EU's contribution as positive, as they may perceive it as substantial for a non-member country. In Cyprus, citizens consider that the EU bears a share of the responsibility for the lack of solution to the Cyprus problem, so the assessment is negative.

The study has also shown that different variables can adequately explain the variation of the two independent variables. For assessing the EU's contribution *to date* with regard to the troubled past, the most critical factors – those with the highest explanatory potential – were those related to attitudes and opinions about the EU in general. This suggests that the more citizens trust the EU, the more positive and successful EU efforts to overcome the troubled past will be. Of course, this may be due to endogeneity, as it is likely that individuals who are already positively predisposed towards the EU also positively evaluate its contribution to overcoming problems stemming from the troubled past.

However, in terms of seeking *further help* from the EU with regard to addressing troubled past in different countries, which was the next topic explored by our study, the variation of views is better explained by demographic characteristics. In particular, personal experience with the events of the troubled past appears to be the most robust factor (those who have personal experience with traumatic historical events tend to seek an extension of EU assistance). In addition to this, age, religion and education level are also statistically significant when it comes to the assessment of the EU's role in addressing troubled past. The latter finding appears as important for devising future EU policies towards its members and non-members, in particular because, as our study shows, different social groups have relatively diverging views on the EU and its historical and potential future role in addressing troubled past. However, to make this finding more conclusive, similar analyses should be conducted in other European countries.

ACKNOWLEDGMENTS

This project received funding from the European Union's Horizon 2020 Research and Innovation Programme under Grant Agreement No. 769252. The work has also been partly funded by the Slovenian Research Agency (research programme *Defence Studies*, P5-0206, research programme *Slovenia and its actors in international relations and European integrations*, P5-0177, and the research project *Anxieties in 'divided cities' in post-conflict societies: developing and testing innovative/experimental approaches in peacebuilding*, N5-0178).

(NE)ZMOŽNOST EVROPSKE UNIJE PRI SPOPADANJU S KONFLIKTNO PRETEKLOSTJO: SPOZNANJA IZ OSMIH EVROPSKIH DRŽAV

Rok ZUPANČIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: rok.zupancic@fdv.uni-lj.si

Nikandros IOANNIDIS

Univerza Pompeu Fabra, Oddelek za politične in družbene vede, Ramon Trias Fargas 25-27, 08005 Barcelona, Španija
e-mail: nikandros.ioannidis@upf.edu

Faris KOČAN

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: faris.kocan@fdv.uni-lj.si

POVZETEK

Članek analizira vlogo in zmožnost Evropske skupnosti/Evropske unije (EU) pri zagotavljanju pomoči osmim evropskim državam ob njihovih poskusih (raz)reševanja konfliktnih preteklosti; analiza zajema šest članic EU (Grčija, Poljska, Španija, Ciper, Irska, Nemčija) ter dve nečlanici (Bosna in Hercegovina, Kosovo). Avtorji analizirajo stališča prebivalstva glede dosedanjih zgodovinskih (ne)uspehov EU ter morebitno prihodnjo vlogo EU na področju naslavljanja konfliktnih preteklosti. Članek proučuje, ali demografske spremenljivke (npr. starost, spol, izobrazba) morda vplivajo na razliko v razumevanju vloge EU pri naslavljanju konfliktnih preteklosti, ali pa to bolje pojasnjujejo nekatere druge spremenljivke (npr. samouvrščanje na političnem spektru levica–desnica, splošen odnos do evropske integracije (proevropskost–evroskepticizem), poznavanje zgodovine). Raziskava temelji na statistični analizi reprezentativne javnomnenjske ankete v omenjenih državah (N = 6564), dodatno dimenzijo pa ji daje analiza in interpretacija primarnih in sekundarnih virov, ki pogloblja razumevanje stališč ljudi glede konfliktnih preteklosti. Analiza je pokazala, da tisti, ki imajo o EU na splošno pozitivno stališče, višje vrednotijo dosednji prispevek EU na področju konfliktnih preteklosti (in obratno); torej, bolj kot nekdo zaupa (v) EU, višje vrednoti prispevek EU na področju spopadanja s konfliktno preteklostjo. Glede prihodnje (potencialne) vloge EU na področju naslavljanja konfliktnih preteklosti pa je analiza pokazala, da v obravnavanih državah na ta stališča najbolj vpliva osebna izkušnja konflikta (tisti, ki imajo osebno izkušnjo konflikta, pričakujejo večjo vlogo EU na tem področju). Za pojasnjevanje teh stališč so se kot statistično značilne izkazale tudi nekatere druge demografske spremenljivke, in sicer starost, veroizpoved in izobrazba.

Ključne besede: konflikt, Bosna in Hercegovina, Irska, Ciper, Kosovo, Nemčija, Poljska, Grčija, Španija, Evropska unija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Balkan Barometer (2021):** Public Opinion: Analytical Report. Available at: <https://www.rcc.int/balkanbarometer/publications> (last access: 30. 8. 2021).
- Banks, M. (2021):** Less Than 50 Percent of EU Citizens 'In Favour' of EU as Currently Realized. Available at: <https://www.theparliamentmagazine.eu/news/article/less-than-50-percent-of-eu-citizens-in-favour-of-eu-as-currently-realised> (last access: 28. 7. 2021).
- Betlehem, D. & M. Weller (1997):** The Yugoslav Crisis in International Law: General Issues. Cambridge, Cambridge University Press.
- Burgess, M. (2011):** Entering the Path of Transformation in Europe: The Federal Legacy of the Schuman Declaration. *French Politics, Culture & Society*, 29, 2, 4–18.
- Dennison, S. & J. Puglierin (2021):** Crisis of Confidence: How Europeans see Their Place in the World. Available at: <https://ecfr.eu/publication/crisis-of-confidence-how-europeans-see-their-place-in-the-world/> (last access: 30. 8. 2021).
- Devroe, W. & J. Wouters (1996):** The European Union. The Treaty of Maastricht and Its Implementation: Analysis and Perspectives. Leuven, Peters.
- Dragojlov, A. (2020):** Multi-level Games: The Serbian Government's Strategy Towards Kosovo and the EU under the Progressive Party. *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, 20, 2, 349–370.
- Eilstrup-Sangiovanni, M. & D. Verdier (2005):** European Integration as a Solution to War. *European Journal of International Relations*, 11, 1, 99–135.
- Eralp, D. U. (2012):** Politics of the European Union in Bosnia-Herzegovina: Between Conflict and Democracy. Lanham, Lexington Books.
- Fiedler, A. (2020):** Policy Recommendations for Germany. Available at: <http://www.repast.eu/wp-content/uploads/2021/02/D6.16-Germany-PolicyRecommendations.pdf> (last access: 30. 7. 2021).
- Gounaris, B. C. & G. Antoniu (2020):** Policy Recommendations for Greece. Available at: http://www.repast.eu/wp-content/uploads/2021/02/D6.16-Greece_PolicyRecommendations.pdf (last access: 30. 7. 2021).
- Gross, E. & A. E. Juncos (2011):** Making sense of EU Conflict Prevention and Crisis Management: Institutions, Policies and Roles. London, Routledge.
- Karge, H. (2010):** Practices and Politics of Second World War Remembrance: (Trans-)National Perspectives from Eastern and South-eastern Europe. In: Pakier, M. & B. Stråth (eds.): *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York, Berghahn Books, 137–146.
- Malksoo, M. (2009):** The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe. *European Journal of International Relations*, 15, 4, 653–680.
- Manners, I. (2002):** Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?. *Journal of Common Market Studies*, 2, 235–258.
- Martín, I., Paradés, M. & R. Dacosta (2020):** Policy Recommendations for Spain. Available at: <http://www.repast.eu/wp-content/uploads/2021/02/D6.16-Spain-PolicyRecommendations.pdf> (last access: 3. 8. 2021).
- Mearsheimer, J. (1990):** Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War. *International Security*, 15, 4, 5–56.
- Müftuler-Bac, M. & A. Günev (2005):** The European Union and the Cyprus Problem 1961–2003. *Middle Eastern Studies*, 41, 2, 281–293.
- Niño-Pérez, J. (2004):** EU Instruments for Conflict Prevention. In: Kronenberger, V. & J. Wouters (eds.): *The European Union and Conflict Prevention: Policy and Legal Aspects*. Hague, T.M.C. Asser Press, 93–119.
- Parsons, C. (2002):** Showing Ideas as Causes: The Origins of the European Union. *International Organization*, 56, 1, 47–84.
- Rawski, T. & K. Bojarska (2020):** Policy Recommendations for Poland. Available at: <http://www.repast.eu/wp-content/uploads/2021/02/D6.16-Poland-PolicyRecommendations.pdf> (last access: 3. 8. 2021).
- Rummel, R. (2004):** The EU's Involvement in Conflict Prevention: Strategy and Practice. In: Kronenberger, V. & J. Wouters (eds.): *The European Union and Conflict Prevention: Policy and Legal Aspects*. Hague, T.M.C. Asser Press, 67–93.
- Serrier, T. (2018):** Factors of Reconciliation: Is there a European Model?. *Japan Review*, 2, 1, 7–13.
- Siapera, E., Kirk, N. & S. Farrell (2020):** Policy Recommendations for Ireland. Available at: <http://www.repast.eu/wp-content/uploads/2021/02/D6.16-Ireland-PolicyRecommendations.pdf> (last access: 3. 8. 2021).
- Triga, V. & N. Ioannidis (2020):** Policy Recommendations for Cyprus. Available at: <http://www.repast.eu/wp-content/uploads/2021/02/D6.16-Cyprus-PolicyRecommendations.pdf> (last access: 5. 8. 2021).
- Troncotă, M. (2018):** 'The Association that Dissociates' – Narratives of Local Political Resistance in Kosovo and the Delayed Implementation of the Brussels Agreement. *Southeast European and Black Sea Studies*, 18, 2, 219–238.
- Winkler, H. A. (2007):** Germany: The Long Road West. Volume 2: 1933–1990. Oxford, Oxford University Press.
- Wouters, J. & F. Naert (2004):** The EU and Conflict Prevention: A Brief Historic Overview. In: Kronenberger, V. & J. Wouters (eds.): *The European Union and Conflict Prevention: Policy and Legal Aspects*. Hague, T.M.C. Asser Press, 5–22.
- Yakinthou, C. (2009):** The EU's Role in the Cyprus Conflict: System Failure or Structural Metamorphosis? *Ethnopolitics*, 8, 3, 307–323.
- Zupančič, R. & N. Pejič (2018):** Limits to the European Union's Normative Power in a Post-conflict Society: EULEX and Peacebuilding in Kosovo. Cham, Springer.
- Zupančič, R., Kočan, F. & I. Ivaniš (2020):** Policy Recommendations for Bosnia-Herzegovina. Available at: <http://www.repast.eu/wp-content/uploads/2021/02/D6.16-BosniaHerzegovina-PolicyRecommendations.pdf> (last access: 10. 8. 2021).

RAZISKOVANJE VGRAJENE DELIBERACIJE V SISTEMSKIH OKOLJIH. TEORETIČNI OKVIR IN IMPLIKACIJE V EMPIRIČNEM RAZISKOVANJU

Marjan HORVAT

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: Marjan.Horvat@irris.eu

IZVLEČEK

Namen prispevka je na teoretičnih izhodiščih in praksah deliberativne demokracije izoblikovati konceptualni pristop, ki bo omogočil proučevanje deliberacije o skupnem dobrem v kompleksnih, sistemskih okoljih in ga nakazati v empiričnem raziskovanju. S poudarkom na raziskovanju vgrajene deliberacije je razprava komplementarna raziskovalnemu polju deliberativne demokracije, vendar temelji na holističnem pristopu, ki v analizi poleg postopkovnih aspektov upošteva sočasno in epistemološko enakovredno tudi izhodiščne kontekste in rezultate deliberacije. Z razširjenim fokusom proučevanja deliberacije prispeva k razumevanju možnosti za umeščanje in uporabo načel deliberativne demokracije na lokalni, nacionalni in transnacionalni ravni. In obratno. Nakazuje kakšne spremembe v deliberaciji v specifičnih socio-kulturnih okoljih so potrebne, da se načela kakovostne deliberacije lahko udeležijo v praksi, s poudarkom na možnostih za sintetiziranje lokalnih oblik deliberacije o skupnem dobrem z globalnimi izzivi.

Ključne besede: deliberativna demokracija, kompleksna okolja, skupno dobro, vgrajena deliberacija, epistemska zgodovina, novi metodološki pristopi

RICERCA DELLA DELIBERAZIONE INTEGRATA NEGLI AMBITI SISTEMICI. L'IMPIANTO TEORICO E LE IMPLICAZIONI NELLA RICERCA EMPIRICA

SINTESI

Il contributo si propone di sviluppare un approccio concettuale, basato su punti di partenza teorici e sulle pratiche della democrazia deliberativa, che consentirà lo studio della deliberazione sui beni comuni negli ambiti sistemici complessi e sarà in grado di suggerirlo nella ricerca empirica. Ponendo l'accento sulla ricerca della deliberazione integrata, il saggio è complementare al campo di ricerca della democrazia deliberativa, ma basato su un approccio olistico che nell'analisi, accanto agli aspetti processuali, considera in maniera epistemologicamente equivalente anche i contesti di partenza e i risultati della deliberazione. Allargando il focus dello studio della deliberazione contribuisce alla comprensione delle possibilità di inserimento e utilizzo dei principi della democrazia a livello locale, nazionale e transnazionale. E viceversa. Suggerisce i cambiamenti che andrebbero fatti nella deliberazione in negli specifici ambienti socio-culturali perché i principi della deliberazione di qualità possano realizzarsi in pratica, con particolare attenzione sulle possibilità di conciliare le forme locali di deliberazione sui beni comuni con le sfide globali.

Parole chiave: democrazia deliberativa, ambiti sistemici, beni comuni, deliberazione integrata, storia epistemologica, nuovi approcci metodologici

UVOD

Deliberativna demokracija velja od devetdesetih let, z nastopom t. i. »deliberativnega obrata« v normativni teoriji demokracije (Dryzek, 2000), za eno izmed najbolj obetavnih in prodornih področij v raziskovanju ter razvoju novih demokratičnih praks. Ta tip demokracije temelji na filozofsko in tudi intuitivno prepričljivi ideji, da postopek sprejemanja odločitev v idealni govorni situaciji, kjer so dosledno upoštevana načela vključenosti, medsebojnega spoštovanja, strpnega ter na razumu in argumentih temelječega dialoga, vodi k najboljši rešitvi za konkretno družbeno dilemo – k odločitvi, ki je percipirana kot skupno dobro. Temeljno izhodišče tega koncepta demokracije je predpostavka, da takšen postopek odločanja, kjer je v ospredju »brezprisilna sila boljšega argumenta« (Habermas, 1975) sicer upošteva, a konstruktivno preči sociokulturne, družbenozgodovinske in druge kontekste, v katere so v svojih siceršnjih življenjih vpeti udeleženci razprave. Hkrati, kar je v konceptu deliberativne demokracije bistveno, legitimnost postopka odločanja legitimizira tudi njegov izid – sprejeto odločitev. Ker je deliberativna demokracija v izhodišču utemeljena na moralnem idealu (Talisso, 2017), ostaja ključni izziv njenih zagovornikov »uresničljivost« oziroma »prenosljivost« (Parvin, 2015) normativnih načel v kompleksna okolja.¹

V pričujočem prispevku naslavljamo omenjeni izziv, neskladje med teorijo in prakso, znotraj diskurza deliberativne demokracije. Vendar pristopamo k tematiki iz drugačne perspektive. Namesto preverjanja normativnih načel deliberativne demokracije v praksi, se bomo posvetili analizi obstoječih oblik deliberacije *in situ* in izsledke vzporejali z normativnimi načeli. To izhodišče je utemeljeno na spoznanju, da je deliberativna demokracija del normativne politične teorije, vendar je deliberacija *per se* v osnovi transhistorični mehanizem, ki je kot oblika razreševanja konfliktov, zagotavljanja miru, legitimnosti družbenega ustroja in sprejetih odlo-

čitev v skupno dobro, lasten vsem človeškim družbam.² Vsako družbo kot sociokulturno in politično enoto namreč zaznamujejo endogeni mehanizmi in transhistorični vzorci deliberacije, ki naddoločajo specifične oblike družbenega konsenza / disenza, urejanja in preurejanja konfliktov v družbi, percepcije problemov in izzivov ter pojmovanja skupnega dobrega. Premislek o najboljših poteh v raziskovanju teh mehanizmov vgrajene deliberacije³ je predmet pričujočega prispevka.

Tematika zahteva, v primerjavi s politično-filozofskim in komunikološkim diskurzom deliberativne demokracije, razširjen pristop, ki ga lahko opredelimo na osnovi topike treh tipov legitimnosti Scharpf, 2011; Schmidt, 2010; Schmidt & Wood, 2019), ki jo uporabljajo tudi deliberativni demokrati. Če se deliberativna demokracija torej osredinja na postopkovno legitimnost (*through-put*) – legitimnost vložka (*input*) in legitimnost rezultata (*output*) pa sta ji strukturno podrejeni – naš izhodiščni pristop v proučevanju deliberativnih praks zahteva sočasno in epistemološko enakovredno upoštevanje vseh treh oblik legitimnosti, ki zaznamujejo deliberativno situacijo: izhodiščne kontekste in kognitivne okvirje, ki določajo epistemologijo skupnosti, posebnosti deliberacije in različne percepcije skupnega dobrega. Na osnovi tako razširjenega pristopa bomo v prispevku oblikovali raziskovalno shemo, ki konceptualno zasidra ključne sestavine deliberativnih praks v realnih okoljih in jih hkrati izpostavlja kot delovišča, ki nakazujejo, kakšne spremembe v procesih vgrajene deliberacije so potrebne, da bi se načela dobre deliberacije udejanjila v praksi. Teza je zato naslednja: Če razumemo epistemske niti, ki tvorijo javni in družbeno-integrativni diskurz v določeni skupnosti in obenem upoštevamo družbeno-zgodovinsko, socio-kulturno in kognitivno pogojenost različnih percepcij skupnega dobrega, lahko opredelimo možnosti za udejanjanje načel deliberativne demokracije v praksi. Ta načela se namreč lahko umestijo – kot njihova nadgradnja – le na obstoječe prakse deliberacije.

- 1 Slednje je zlasti v fokusu t. i. četrte generacije deliberativnih demokratov, ki raziskujejo deliberativno demokracijo na »sistemski ravni«, medtem ko se je »prva generacija« posvečala oblikovanju normativnih načel, »druga« vprašanjem inkluzivnosti v normativnem konceptu, »tretja generacija« pa raziskovanju načel deliberativne demokracije v t. i. mini-javnostih (Elstub, Ercan & Mendonça, 2016). Potrebno je poudariti, da je tovrstna predstavitev razvoja deliberativne demokracije - ki je sicer izredno razvejan diskurz, ki ga je težko zaobjeti – le shematična, saj so teoretiki v različnih obdobjih vedno razčlenjevali vse omenjene tematike. Ne nazadnje se je John Dryzek, eden vodilnih teoretikov deliberativne demokracije, na omenjeno kronologijo odzval z besedami, da je očitno uvrščen v »prvo, drugo in četrto generacijo«, a se dobro počuti tudi v »tretji« generaciji (Dryzek, 2016).
- 2 Deliberacija seveda ni evropski razum, vendar pa so izum specifične evropske deliberacijske prakse v urejanju in upravljanju družbe. Slednje je poudaril Habermas z mislijo, da evropsko politično kulturo bistveno zaznamujejo specifične oblike razreševanja endemičnih konfliktov skozi »konstruktivno izničenje sedanosti« v imenu boljše prihodnosti (Habermas, 2001). Tudi novejša antropološke raziskave potrjujejo, da je bila deliberacija pomembna sestavina v razreševanju sporov v prvobitnih skupnostih (Ferguson, 2018; Ury, 2002), medtem ko sta vznik civilizacije in izum države okrepili nove oblike legitimnosti (Weber, 1965).
- 3 S terminom »vgrajeno« (angl. *embedded*) se referiramo na njeno uporabo v družbenih vedah. V družbene vede ga je uvedel zgodovinar Karl Polanyi v delu *Velika preobrazba* (2008) s poudarkom, da ekonomskega delovanja ne moremo razumeti ločeno od družbenega sveta, v katerega je vgrajeno. Podobno je tudi Jürgen Habermas svojo teorijo komunikacije razvil na antagonističnem razmerju med primarnim »svetom življenja« in »sistemom« (Habermas, 1987).

Tezo podkrepljujejo izsledki analiz opravljenih v t. i. državah v razvoju. Kažejo namreč, da različne tradicije deliberacije (Parthasarathy & Rao 2018; Min, 2009) in/ali izhodiščna socialna neravnovesja (Appadurai, 2015) terjajo drugačen pristop v uvedbi načel deliberativne deliberacije. A tudi v analizah kakovosti deliberacije v državah z razvito demokracijo je premalo pozornosti namenjene izhodiščnim kontekstom in učinkom sprejetih odločitev. Značilno je, da se zlasti v Evropi v zadnjih letih deliberativna demokracija ponuja kot zdravilo za nezadovoljstvo ljudi s sistemom liberalne demokracije. Slednje se izraža v pospešeni družbeni in politični polarizaciji, razpršenosti javnih sfer, v razraščanju neliberalna demokracije in obujanju politike nacionalnega refleksa (Blockmans & Russack, 2020). Raziskave kažejo jasne korelacije med kakovostjo demokracije in vzponom avtoritarnih politik (Gora & de Wilde, 2020), kar je bilo v odnosu do zmožnosti deliberativne demokracije v naslavljanju teh izzivov že analizirano (Suteu, 2019). Po drugi strani pa globalni izzivi, zlasti podnebne spremembe, terjajo transformacijo deliberacije tako v »svetu življenja« na globalni ravni, kot tudi v najširšem spektru politik, ki zadevajo socialni in okoljski trajnostni razvoj (Niemeyer, 2013; Stevenson & Dryzek, 2014; Dryzek & Niemeyer, 2019). Naš pristop v analizi deliberacijskih praks bo nakazal možnosti za sintetiziranje različnih pojmovanj lokalnega skupnega dobrega z globalnimi izzivi.

Oblikovanje trans-historičnega modela v proučevanju vgrajene deliberacije zahteva ustrezno teoretično ogrodje. Njegovemu oblikovanju bo namenjen dober del pričujočega prispevka. Po uvodni predstavitvi oscilacij med teorijo in prakso znotraj diskurza deliberativne demokracije, bomo izpostavili temeljne zagate in vrzeli v proučevanju deliberativne demokracije na sistemski ravni. Na osnovi teh dognanj bomo zasnovali konceptualni okvir za proučevanje deliberacije v kompleksnih okoljih ter ga v sklepu dopolnili z navedbo možnih pristopov v empiričnem raziskovanju.

DELIBERATIVNA DEMOKRACIJA MED TEORIJO ALI PRAKSO

Deliberativna demokracija je bila kot del normativne teorije demokracije v svoji sodobni različici zasnovana na osnovi Habermasovih tez o »idealni govorni situaciji«⁴ in Rawlsovemu načelu distribuirane pravičnosti, ki zadeva pošteno zastopanost pripadnikov vseh slojev družbe, s posebno pozorno-

stjo na najmanj privilegirane (Rawls, 1999, 266). V svojem normativnem cilju zadeva določitev pogojev, ki omogočajo oblikovanje vključujoče in argumentirane razprave, katere namen je najti najboljšo rešitev za konkreten družbeni problem (Chambers, 2012). Na osnovi teh izhodišč deliberativni demokrati opredeljujejo načela dobre deliberacije, snujejo eksperimentalne modele, v katerih empirično preizkušajo / potrjujejo veljavnost teh načel (Ackerman & Fishkin, 2008; Fishkin, 2011), ali raziskujejo vlogo deliberativnih načel v delovanju uspešnih mini-javnosti v realnih okoljih. Med vplivnejše izmed empiričnih raziskav sodijo analize deliberacije v ustavodajnem procesu (Elster, 1998), v parlamentarnem odločanju (Steenbergen et al., 2003; Steiner et al., 2005), civilno-družbenih gibanjih (Della Porta, 2016) in na spletnih omrežjih (Dahlgren, 2005). Ena izmed pomembnih tematik je tudi raziskovanje potencialne vloge deliberacije v etnično ali drugače razdeljenih skupnostih (O'Flynn, 2006; Steiner, 2012; Steiner et al., 2020; Caluwaerts & Reuchamps, 2014; O'Flynn and Caluwaerts, 2018; Addis, 2009). Da je tovrstno odločanje v mini-javnostih v svetu že utečeno, potrjuje obsežna publikacija s skoraj 300 primeri dobrih praks iz zadnjih štiridesetih let (OECD, 2020).

V zadnjih letih so se razprave o vlogi deliberativne demokracije pomnožile in okrepile tudi v evropskih okoljih. K povečanemu zanimanju so prispevali primeri dobrih praks, kot je deliberativno pisanje ustav, zlasti t. i. »islandski eksperiment« (Landemore, 2015). Veliko pozornosti je bilo usmerjene v skrbno zasnovane državljanske skupščine na Irskem, na katerih so naključno izbrani državljani več let sodelovali v razpravah o razvojnih politikah (Farrell, Suiter & Harris, 2019). Na osnovi ene v nizu teh razprav je bila z referendumsko odločitvijo odpravljena tudi prepoved splava v tej državi (Farrel et al., 2020). Že v začetku stoletja je bila deliberativna demokracija izpostavljena v kontekstu premagovanja t. i. demokratičnega deficita EU (Eriksen & Fossum, 2003), kasneje pa tudi v okviru zagat, ki zadevajo njeno post-krizno diverzifikacijo (Eriksen & Fossum, 2018). V zadnjih letih se tudi politični odločevalci v EU odločneje zavzemajo za sodelovanje državljanov v razpravah o evropskih politikah. Od tu različne oblike formaliziranega dialoga in razprav z državljani, ki so potekali v organizaciji Evropske komisije ali pod njenim pokroviteljstvom v državah članicah EU (Cengiz, 2018; Białożyty & le Quiniou, 2020). Izpostaviti je treba *Konferenco o prihodnosti Evrope*, ki naj bi imela v primerjavi s prejšnjimi participatornimi

4 Potrebno je poudariti, da se je Habermas distanciral od prakticističnega pojmovanja in uporabe tega koncepta v deliberativni demokraciji. Najbolj eksplicitno v pogovoru, ki je izšel v monografiji *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. V njem je poudaril, da je »idealno govorno situacijo« in njena določila v svojih zgodnjih delih opredelil kot nujen predpogoj, da bi udeleženci dojemali razpravo kot legitimno (Habermas, 2018), vendar le v kontekstu zagat, ki zadevajo reprezentativno demokracijo in javno sfero, nikoli pa kot nekakšno »formulo« za oblikovanje deliberativne mini-javnosti.

in deliberatornimi dogodki na ravni EU, v dobršni meri zasnovanimi v obliki vprašanj in odgovorov, po besedah predsednice Evropske komisije Ursule von Leyen tudi oprijemljive učinke. Poudarila je, da bodo predlogi državljanov upoštevani v zakonodajnem procesu ali celo prispevali k spremembam evropske ustave (von Leyen, 2020, 19).

Kljub temu, da deliberativna demokracija s poudarkom na postopkovni legitimnosti, dialogu in primatu razuma v odločanju vsebuje potenciale za utrditev in poživitev demokratičnega življenja na agregatni ravni, ostaja njena izhodiščna raziskovalna enota t. i. mini-javnost. Deliberativni demokrati skušajo s proučevanjem te najmanjše enote – normativno določljive, diskurzivno opredeljive in empirično izmerljive – določiti idealen okvir za »dobro deliberacijo« (Mansbridge, 2015). Diskurz deliberativne demokracije je sicer v dobršni meri naravnano re-aktivno. Razvija, dopolnjuje, bogati, a tudi korigira se v odzivih na kritične pomisleke, ki zadevajo vse aspekte deliberativne situacije. Zagovorniki tega tipa demokracije denimo danes menijo, da so bila čustva in afekti neupravičeno izvzeta iz izhodiščno zelo razumsko zasnovanega izhodiščnega koncepta (Barnes, 2008). Trdijo namreč, da so tudi čustva oblika potrjevanja in opredeljevanja, kajti proces rezoniranja vedno zahteva čustveno obvezo (Nussbaum, 2001). Odzvali so se tudi na pomisleke socialnih in političnih psihologov, da kakovostna deliberacija zaradi socialnih okoliščin v realnem svetu mnogim ni omogočena oz. dostopna (Karpowitz & Mendelberg, 2018), udeleženci, nevajeni takšne oblike razpravljanja, pa svoje odločitve sprejemajo hitro, čustveno in s potvarjanjem dejstev, ki se ne prilagajajo njihovemu razumevanju tematike (Taber & Lodge, 2006). Zagovorniki tega tipa demokracije zato poudarjajo, da argumentiranje lahko vključuje tudi pripovedovanje osebnih zgodb, pričevanja, pozdrave, humor in druge »zunaj-razumske« oblike komunikacije (Dryzek, 2000, 68–70; Edgell et al., 2016; Maia et al., 2020).

Čeprav je bila deliberativna demokracija izvorno utemeljena na udejanjanju konsenza, nova generacija deliberativnih demokratov (Bächtiger et al., 2018) dopušča tudi drugačne izide deliberacije, denimo ohranjanje napetosti med različnimi, nekonsenzualnimi razumevanji sprejetih odločitev. V odgovor na kritike, da je konsenz v realnem življenju redko dosegljiv, neredko pa deliberativni dogodki le še utrjujejo poprejšnja stališča in povečujejo polarizacijo v skupini (Sunstein, 2002), so razvili koncept meta-deliberacije oziroma meta-konsenza, ki naj bi spodbujal v udeležencih vsaj poglobljeno refleksijo o nasprotujočih si stališčih – deliberacijo o sami deliberaciji (Bohman, 2000; Holdo, 2020a). Kljub

fleksibilnejšemu pojmovanju ciljev in dometa deliberativne demokracije pa ostaja ta tip demokracije v nasprotju s tezami tistih političnih znanstvenikov, ki trdijo, da je konflikt inherenten političnemu procesu v sprejemanju odločitev (Mouffe, 1999; Shapiro, 1999). Sociologi ob tem dodajajo, da so obeti za razvoj deliberativne demokracije brez upoštevanja vloge moči, torej tudi interesov političnih in ekonomskih deležnikov, ter konteksta – kar vse v življenjskih situacijah pogojuje pravila, pogoje, največkrat tudi rezultate deliberacije – pičli (Schneiderhan & Khan, 2018). Vrstijo se tudi opozorila, da deliberativne dogodke največkrat pripravljajo / financirajo oblasti z vnaprej določenimi agendami. V takšnih pogojih deliberacija ne more biti odprta in kritična do oblasti (Moore, 2012).⁵

V zadnjih letih se krepijo premisleki, kako misliti deliberativno demokracijo v kompleksnih okoljih in na sistemski ravni. Značilno je, da se večina teoretikov odmika od dvostopenjske teorije javne sfere, na osnovi katere sta Habermas in Rawls, sicer vsak na svoj način, umeščala deliberativno demokracijo v kompleksna razmerja med javno in nejavno sfero (glej npr. Pinter, 2004). Uveljavilo se je razumevanje sistemske deliberacije kot prepleta vozlišč z nižjo ali višjo kakovostjo deliberacije in s fokusom na vprašanju, kako žepe že institucionalizirane deliberacije – po načelu snežne kepe – preusmeriti v druge družbene sfere oziroma jo povezati z drugimi ravnmi odločanja in političnega upravljanja (Stevenson & Dryzek, 2014; Elstub, Ercan & Mendonça, 2016). Nekateri teoretiki (Parkinson & Mansbridge, 2012) se zavzemajo za proučevanje sistemske deliberacije znotraj njenih epistemskih in demokratičnih funkcij ter etičnih razsežnosti, torej sklopa tematik, ki zadevajo upoštevanje strokovnih mnenj ter spoštovanje in zastopanost različnih stališč v političnem odločanju. V omenjenih analizah imajo izpostavljeno vlogo javni prostor, politični mediji, družbena gibanja in zlasti ulični protesti. Deliberativni demokrati denimo poudarjajo, da ulični protesti sicer niso utemeljeni v deliberaciji *per se*, lahko pa jo izzovejo, če o zahtevah protestnikov deliberira širša javnost. Takšen pristop z apliciranjem relacijske sociologije (Emirbayer, 1997) ponazarja študija uličnih neredov Stockholmu v letu 2013 (Holdo, 2020b). Eden izmed zanimivejših novejših poskusov v proučevanju deliberacije na sistemski ravni zadeva t. i. »krpanje demokracije«. Avtorji ga utemeljujejo na tezi, da se državljanji z različnimi aktivnostmi, pobudami, protesti in delovanji v skupnosti odzivajo na svojo »odklopljenost« od vzvodov odločanja in tudi na erozijo javne sfere kot prostora dialoga o ključnih politikah. V fokusu njihovega empiričnega proučevanja so zato različne

5 Za enega boljših taksativnih pregledov kritik deliberativne demokracije glej Curato et al. (2017).

bottom up initiative, ki si prizadevajo v lokalnem prostoru ali s transverzalnimi aktivnostmi »zakrpati demokracijo« (Hendriks, Ercan & Boswell, 2020).

Deliberativni demokrati se zavedajo zagat in neskladij v proučevanju in udejanjanju deliberativne demokracije. Zato s sklicevanjem na Immanuela Kanta ta tip demokracije zagovarjajo najprej kot regulatorni ideal, h kateremu je smiselno stremeti, zavedajoč se, da nikoli ne bo povsem udejanjen. Kljub temu ne gre prezreti, da zlasti tisti raziskovalci, ki proučujejo deliberativno demokracijo v realnih okoljih, ugotavljajo, da so neskladja med njenimi ideali in prakso težko premostljiva. Celó na ravni postopkovnih vidikov, vanje deliberativni demokrati vlagajo največ upov, deliberacija ne zadošči svojim idealom; tudi v eksperimentalnih modelih ni mogoče zagotoviti zastopanosti vseh pogledov in vsem stališčem dati enako težo v razpravi. Jürg Steiner, ki je proučeval deliberacijo v parlamentarnih razpravah in v močno razdeljenih družbah, priznava, da najboljše rezultate pravzaprav prispevajo tisti deliberatorni dogodki, ki potekajo brez moderatorja in konkretne določitve agende. Na osnovi tega spoznanja je pozval k izboljšanju kakovosti deliberacije v vsakdanjem življenju, zlasti z njeno vpetostjo v izobraževalni sistem (Steiner, 2012, 1–32). Na drugem mestu opozarja, da je treba vztrajati pri specifičnem pojmovanju deliberacije, kajti koncept deliberacije se preveč »razteguje« in zato se lahko zgodi, da bo pomenil vse in posledično nič (Steiner, 2008). Deset let kasneje je Jack Goodin to »raztegovanje« pripisal hotenju teoretikov, da bi napravili deliberativno demokracijo bolj demokratično, bolj deliberativno ali bolj realistično. Toda v isti sapi opozarja, da ravno »raztegovanje« koncepta deliberativne demokracije botruje temu, da je izvorno plemenita zamisel o deliberaciji, kot razpravi med svobodnimi in enakimi ljudmi, danes videti kot *»frakcijski boj med ljudmi, po svoji moči in vplivu ne ravno svobodnimi in enakimi, da bi sklenili sporazum, ki bi bolj kot na razumu temeljil na pragmatizmu«* (Goodin, 2018, 977).

Tudi drugi vodilni teoretiki deliberativne demokracije menijo, da bi morali z novimi raziskavami prispevati ne le k *»izboljšanju praks, temveč tudi k razvoju teorije v nove smeri«* (Gutmann & Thompson, 2018, 992). A vendar se lahko kritično vprašamo tudi tako: če potrebuje deliberativna demokracija toliko intervencij, da bi uskladila svoje normative z empirijo, morda res ni problem v empiriji, temveč v napačnem izhodišču, preveč togi, normativni in na razumu zasnovani teoriji? Od tu naš premislek, da je potrebno izhodiščno perspektivo obrniti in se posvetiti tudi analizi vgrajene deliberacije, kot se razodeva v njeni lastni kontingentni logiki, šele nato pa proučiti v kolikšni meri in na katerih področjih je ta lahko skladna z ideali deliberativne demokracije.

Takšen pristop v proučevanju deliberacije je kompleksnejši, saj terja upoštevanje sociokulturnih in zgodovinskih specifik, kontekstov in antagonizmov, ki zaznamujejo konkretno družbeno realnost.

ZAGATE V PROUČEVANJU DELIBERATIVNE DEMOKRACIJE V REALNIH OKOLJIH

Ključni napor deliberativnih demokratov v proučevanju deliberacije v realnih okoljih je oblikovati elegantno, vseobsegajočo, v izsledkih transparentno, predvsem pa uporabno formulo za merjenje in primerjanje kakovosti deliberacije. Na osnovi te zamisli so teoretiki (Steenbergen et al., 2003) razvili in kasneje dopolnjevali indeks kakovosti diskurza (angl. Discourse Quality Index / DQI). Vendar tudi sami priznavajo, da ta ni povsem objektivno pripomoček. Zahteva namreč interpretacijo in pri apliciranju ga je treba prilagoditi konkretnim situacijam (Steiner, 2012, 13), s čimer se izgubi pomembna razsežnost primerjanja. Poseben problem pri oblikovanju in uporabi tovrstnih orodjih je zameglitev razmerja med logiko raziskovanja in logiko upravičevanja določenega tipa demokracije. Boswell in Corbett (2021) omenjeni problem ponazarjata z analizo metodologije, ki so jo uporabili arhitekti projekta Varieties of Democracy (V-Dem). Spletna orodja V-Dem zagotovo ponujajo pregleden prikaz napredka in kakovosti demokracije v daljšem časovnem obdobju. Utemeljen je na več kot 300 indikatorjih demokracije, zajema več kot dvesto držav in ponuja celo historično analizo razvoja demokracije, ki sega – v primeru nekaterih držav – vse do 18. stoletja. S štirimi specifičnimi indikatorji in kompozitnim indikatorjem V-Dem meri tudi kakovost deliberacije v posameznih družbah in skozi daljše časovno obdobje.

Boswell in Corbett opozarjata, da so arhitekti V-Dem zasnovali svojo metodologijo na specifičnem modelu demokracije, ki je vzniknil po drugi svetovni vojni v ZDA, in se nato, bolj ali manj uspešno ter bolj ali manj prisilno, razširil v večjem delu sveta. Po njunem zato metodološki pristop V-Dem ilustrira kakovost le določenega tipa oz. razumevanja demokracije. Hkrati pa ravno želja po čim bolj transparentnem prikazu razvoja in stanja demokracije po njunem performativno kroti ambivalentnost demokracije, plošči njene obličnosti in zapira prostor za razumevanje specifik razvoja, podob in pomenov demokracije. S sklicevanjem na politologa Schafferja, ki opozarja na vlogo specifičnih razumevanj demokracije v različnih okoljih, se zavzemata za bolj interpretativni pristop v analizi deliberacije. Takšen pristop, ki vključuje tudi študije primerov, lahko celoviteje prikaže kontingentni razvoj demokratičnih modelov. Avtorja še opozarjata, da V-Dem ne zaznava »temnih plati«

deliberativne demokracije, kar se nanaša na skrb, da oblasti s pripravo mini-javnostmi včasih tudi preusmerjajo pozornost javnosti od razprav o reformah in družbenih antagonizmah (Freschi & Mete, 2009).

Slednje je zelo resen deficit v konceptu deliberativne demokracije. Vsebuje, čeprav morda politično nereflektirano, a z vidika integritete znanstvenega raziskovanja zagotovo vprašljivo, podmeno o post-ideološkem in post-razrednem svetu po padcu Berlinskega zidu. Deliberativna demokracija je s sedanjimi poudarki v proučevanju videti kot performativni afirmativ in imperativ teze o koncu zgodovine, saj je utemeljena na predpostavki, da družbeni antagonizmi niso več relevantni oziroma so odpravljeni do te mere, da je deliberacija med enakimi (že) možna. Medtem ko so teoretiki javne sfere, ki je tako kot deliberativna demokracija utemeljena na Habermasovi teoriji komunikacije, poudarjali družbeni temelj vseh oblik politične organizacije, se ideal deliberativne demokracije »zanaša na abstraktni pojem konsenza, pri čemer se zamegljujejo načini, preko katerih strukture moči omejujejo razpon možnih izidov,« kot piše Margaret Kohn (2000, 408). Po mnenju avtorice sama deliberacija ne zadošča. »Zadnji vidik demokracije, ki oblasti sili k upoštevanju novih potreb, vključuje strukturne ali institucionalne spremembe na podlagi moči,« kajti empirične študije izpričujejo, da »so bile oblasti pripravljene sprožiti programe za reševanje kritičnih potreb, kot je urbana revščina, šele po znatni mobilizaciji in kolektivnem angažmaju. Prav te ključne razsežnosti mobilizacije in vloge moči zagovorniki deliberativne demokracije ignorirajo« (Kohn, 2000, 425).

Izpostaviti je potrebno, da je Habermas v svoji teoriji komunikacije vedno poudarjal družbeno podstat javne sfere in tudi, da so prakse komunikacije vedno odraz obstoječih razmerij moči (Kohn, 2000). Kot v njegovi teoriji javne sfere ni šlo nikoli le za komunikacijo,⁶ tudi v svojem razumevanju deliberativne demokracije v ospredje nikoli ni postavljala le normativnih načel, temveč je bil vedno pozoren tudi na družbeno vpetost deliberacije (Habermas, 2018). Oboje je z izpostavitvijo dialektike med »svetom življenja« in »sistemom« seveda naslovil v monumentalnem delu *Teorija komunikativne akcije* (Habermas, 1987). Svet življenja je v njem opisal kot sociokulturni svet, katerega člani so povezani s skupnim jezikom in skupno kulturno tradicijo, na drugi strani pa je »sistem«, ki je nastal s širjenjem trga in povečevanjem administrativnih dejavnosti in

je ločil od sfer življenja navidez samozadostni monetarni kompleks, ki skrbi za reprodukcijo družbe. Obenem je s sintagmo »notranja kolonizacija sveta življenja« opozoril na antagonistična razmerja med njima. Utemeljeval je, da podsistemi ekonomije in države vstopajo v simbolično reprodukcijo sveta življenja in potiskajo moralno-praktične elemente iz sfere zasebnega sveta in političnih javnih sfer. Tudi zato je bil pozoren – zlasti v svojih kasnejših delih o Evropski uniji (Habermas, 2012) – na možnosti za dekolonizacijo »sveta življenja«.

Brez upoštevanja teh razsežnosti je branje njegove teorije komunikacije in njeno apliciranje v drugo raziskovalno polje izrazito dvodimenzionalno. Lahko vodi v napačne, prehitre sklepe, in s poenostavljanjem razmerij v iskanje le pragmatičnih rešitev. Zato je potrebno poudariti naslednje: medtem ko se deliberativni demokrati ukvarjajo z vprašanjem, kaj deliberativna demokracija *zmore* storiti, umanjka poudarek na vprašanju, kaj deliberativna demokracija *mora* storiti, da bi se udeležila tista načela, na katerih se skuša afirmirati. Mednje sodi – najprej – enakost. Jasno namreč je, da enakost ne more zajemati le postopkovnih vidikov deliberacije, temveč tudi vhodno in izhodno razsežnost v diskurzivni topiki deliberativne demokracije. Zato so pomembna, a v diskurzu deliberativne demokracije premalokrat upoštevana opozorila epistemskih demokratov, da je deliberativna demokracija možna le v družbah z visoko stopnjo egalitarnosti (Cerovac, 2021).

Povedno je, da se največ pozornosti v uvajanju prvih deliberativne demokracije namenja tistim področjem javnega interesa, ki terjajo praktične in pragmatične rešitve za zelo konkreten problem v družbi, medtem ko so orodja za merjenje kakovosti deliberacije uporabljena za vrednotenje vsebinsko zamejenih razprav. V zdajšnjem konceptu deliberativne demokracije kompleksnejših vprašanj, ki zadevajo strukturna neravnovesja in vprašanja moči v družbi, ni moč nasloviti. Nobena, še tako »idealna govorna situacija« ne more spremeniti izhodiščnih neravnovesij in njihovih percepcij. Tudi »naivno bi bilo pričakovati, da bi zgolj redefiniranje deliberativne situacije z imperativom razuma lahko spremenila razmerja v moči [...]«, kar seveda implicira misel, da je potrebno vzeti »vprašanje moči kot jedno postavko družbenih razmerij, ne pa razvijati orodja, ki naj bi pripomogla, da bi jih manj razumeli kot 'problem'« (Schneiderhan & Khan, 2018, 684).

Po drugi strani – na družbeni makroravni – z diskurzom deliberativne demokracije ni moč pojasniti, kakšne oblike deliberacije so pogojevale družbeni

6 Kor poudarja politologinja Nancy Fraser (2006, 76): »Koncept javne sfere ni bil razvit samo z namenom razumeti empirične komunikacijske tokove, ampak kot normativna politična teorija demokracije. V tej teoriji je javna sfera razumljena kot prostor za komunikativno generiranje javnega mnenja, in to na načine, ki naj bi (vsaj nekoliko) jamčili moralno politično veljavnost. Pri tem pa je pomembno, kdo participira in pod kakšnimi pogoji. Poleg tega naj bi bila javna sfera medij mobiliziranja javnega mnenja kot politične moči.«

napredek, denimo povišanje minimalne plače, ali denimo uveljavljanje ženskih ali delavskih pravic. Tudi zato je John Dryzek, zavedajoč se, da današnje pravice niso bile pridobljene v procesu deliberacije, temveč izbojevane z družbenimi boji, pod plašč deliberativne demokracije potisnil bolj kritično diskurzivno demokracijo. S tem spremenjenim fokusom je analiziral tudi pomen civilnodružbenih gibanj v historični prizmi (Dryzek, 2000, 81–115), vendar se vprašanju, kako so te oblike deliberacije vpisane v današnje deliberativne prakse, ni posvetil. Šele celovitejša sociološko-"historicistična" metoda, ki upošteva razvoj in ustroj družbeno-integrativnega diskurza, reze in zareze v njem, kot tudi družbene specifičnosti – kot je zapisal Habermas (2001) – razreševanja konfliktov skozi »konstruktivno izničenje sedanosti« lahko osvetli posebnosti današnjih oblik deliberacije v posameznih družbah. Brez upoštevanja teh epistemskih kontekstov so »problematični« odzivi na današnje transnacionalne izzive v konkretnih družbenih sredinah lahko percipirani le kot posledica nekakšne kognitivne disonance, ki jo lahko zdravi dobra deliberacija.

Mnogi vodilni teoretiki demokracije svarijo, da je dajanje prevelike teže postopkovnim vidikom demokracije lahko kontraproduktivno. Po njihovem mnenju je treba ocenjevati kakovost demokracije tudi na osnovi raznovrstnosti politične izbire, ki jo ponuja (Follesdal & Hix, 2006), medtem ko epistemski demokrati (Cohen, 1986) trdijo, da vsaka demokracija potrebuje dodatne varovalke, pri čemer, izhajajoč iz modela deliberativne demokracije, zagovarjajo epistemsko »kakovost odločanja« (Goodin & Spiekermann, 2018) in zavezo za udejanjanje politik, ki doprinesejo k splošnemu blagostanju kot ključni normi dobre demokracije (Rothstein, 2019). V tej perspektivi se epistemski demokrati upravičeno sprašujejo v kolikšni meri lahko deliberacija prispeva k iskanju najboljše rešitve za družbeno dilemo, kdaj pa je bolje prepustiti glas stroki. Od tu nihanja v iskanju odgovorov na vprašanje, kdaj in v katerih primerih lahko »skupnostna deliberacija« prispeva višjo epistemsko kakovost (Estlund & Landmore, 2012) v primerjavi s postopki odločanja v klasični reprezentativni demokraciji (Shapiro, 1999) ali celo le z deliberacijo »poučenih« (Brennan, 2017).

Ne nazadnje je treba upoštevati »streznitvena« mnenja filozofa znanosti in medicinske etike Giovannija Boniolo (2012). Avtor ene izmed redkih knjig o zgodovini deliberacije v Evropi namreč opozarja, da je deliberacija zahtevna, saj, če naj bo uspešna, zahteva kompetentno poznavanje predmeta razprave. Po njegovem vsak, ki ni dovolj seznanjen s tematiko ali nima zadostne deliberativne zmožnosti, ne bi smel biti pripuščen v deliberativno razpravo. Te omejitve po njegovem

omogočajo dobro deliberacijo in ustrezno deliberativno demokracijo, saj drugače razprava degenerira v demagogijo in hipokrizijo (Boniolo, 2012). Seveda pa deliberacija ne zadeva le komunikacije. Toda deliberativna demokracija v sedanjem konceptu ne zmore upoštevati mnenj tistih, ki zaradi različnih razlogov ne želijo sodelovati v (javni) deliberaciji ali svoja mnenja izražajo v nejavnih sferah (Steiner, 2012). V tem smislu se v teoriji deliberativne demokracije premalokrat izpostavlja – kot je navedeno v slovarju Merriam-Webster – izvorno dvojni pomen besede deliberacija; kot notranji proces v posamezniku in rezoniranje v skupnosti. Ne nazadnje, je tudi v atenskem polisu – prislovičnem zgledu kakovostnega sprejemanja odločitev v skupnosti – deliberacija (*τὸ βουλευέσθαι*) pomenila proces »notranje« deliberacije o temi, ki so jo predstavili posebej usposobljeni, vrhunski profesionalni govorniki (Cammack, 2020).

PREVOD DISKURZIVNE TOPIKE DELIBERATIVNE DEMOKRACIJE V KONTEKST VGRAJENE DELIBERACIJE

Celovit pristop v raziskovanju deliberacije v kompleksnih, življenjsko-svetnih okoljih zahteva premik od proučevanja le postopkovne ravni k razumevanju, da so z vidika legitimnosti sprejetih odločitev pomembni tako izhodiščni konteksti (*input* raven), sama pot (*through-put* raven) kot tudi njihovi družbeni učinki (*output* raven). Na osnovi dosedanjih dognanj izpostavljam nekatere izmed možnih vstopov v širši spekter raziskovanja vgrajene deliberacije o skupnem dobrem, pri čemer prevajamo diskurzivno topiko deliberativne demokracije na sistemsko raven.

Nekateri teoretiki deliberativne demokracije se posvečajo tudi zgodovini deliberacije. Vendar so analizirani primeri predstavljeni v ahistorični prizmi. Kot prapočela današnjih mini-javnosti navajajo deliberativne prakse v starogrških polisih (Cammack, 2020), s posebno pozornostjo proučujejo tudi deliberativne prakse v mestnih skupščinah v ameriških državah 17. stoletja (Bryan et al., 2019). Izstopata interdisciplinarna raziskava o deliberativni demokraciji v zgodnji ameriški republiki (Gustafson, 2011) in omenjena filozofska razprava izpod peresa Giovannija Boniolo (2012) o antičnih in novoveških deliberativnih praksah. Značilno je, da večina teoretikov deliberativne demokracije izpostavlja pomen izhodiščnih kontekstov v analizi deliberacije v državah t. i. tretjega sveta (Marin, 2006) in s poudarkom na raziskovanju kulturnih kontekstov v oblikovanju javne sfere (glej npr. Sass, 2018). Schneiderhan in Khan (2018) opozarjata, da pri tem premalo pozornosti namenjajo dejstvu, da ti modeli ob prenosu v tuja

okolja nikoli ne funkcionirajo na enak način kot v izvornih kontekstih,⁷ temveč se prilagodijo specifikam okolja. Po njunem je zato v analizi potrebno upoštevati zgodovinske in situacijske kontekste, ki tvorijo deliberacijo, in z razumevanjem, da gre vedno za več oblik deliberacij, ki jih usmerja sorodna, a vendar drugačna logika. Seveda pa demokracija ni le sprejemanje odločitev, temveč zajema tudi vprašanja, kako so v družbeni razmerja vpeta vsakodnevna življenja ljudi. Avtorja zato zagovarjata relacijsko razumevanje deliberacije, ki ne zadeva le »čistega« procesa, ki ga je mogoče abstrahirati iz zgodovinskih kontekstov in družbenih procesov, temveč je treba raziskati na kakšne načine je deliberacija ukoreninjena v te kontekste in procese kot njihov pogoj in hkrati rezultat (Schneiderhan & Khan, 2018).

Analiza kontekstov vključuje spoznanje, da so percepcije problemov in izzivov družbeno-zgodovinsko, socio-ekonomsko in tudi kognitivno pogojene. Kognitivne procese vedno določajo tudi različne oblike s socializacijo ponotranjenih vzorcev o dobrem in zlu, močnem in šibkem, pri čemer ne gre le za vpliv preteklih družbenozgodovinskih okoliščin, temveč tudi za permutacije ritualov, pravil in navad, ki zaznamujejo neko skupnost, in mitološke vsebine, zlasti tiste, ki zadevajo »mitologijo« skupnosti. Deliberacijo zaznamujejo tudi semantične lastnosti in posebnosti jezikov, in s tem korpus povezan z literaturo in ustnim izročilom skupnosti. Te vsebine določajo percepcije izzivov in partikularna in univerzalna pojmovanja skupnega dobrega, a tudi voljo za njegovo udejanjanje. Obenem sodobna znanost potrjuje, da človek sprejema odločitve tudi na osnovi »iracionalnih« vzvodov; intuitivno, čustveno, preddiskurzivno (Lazarato, 2014), torej onkraj starogrškega korpusa *politeia*, *dunasteia*, *isegoria* and *parrhesia*. Medtem ko se teoretiki deliberativne demokracije v svojih analizah posvečajo vlogi čustev (Poletta, Jaspers & Goodwin, 2001), vprašanjem participacije in inkluzivnosti (Young, 2002; Benhabib, 1996), nove vstopne za sistemski pristop v raziskovanju izhodiščnih kontekstov deliberacije ponujajo denimo orodja kognitivne zgodovine (Dunér & Ahlberger, 2019) in zlasti kognitivne psihologije (Pinker, 2018; Sunstein, 2021). Vse omenjeno seveda nakazuje zelo različne pristope v raziskovanju *input* ravni deliberacije. Vsak izmed pristopov posebej in interdisciplinarno lahko osvetli, kako se tvorijo vzorci deliberacije na preteklih izkušnjah in na kolektivnih spominih. Vendar ta dognanja dobijo svoj konceptualni pomen in smisel šele, ko jih povežemo z drugima razsežnostma deliberativne situacije.

Sodobne razprave o deliberaciji so utemeljene na proučevanju *through-put* razsežnosti. Vendar je ta razsežnost razumljena ahistorično, pri čemer ne upošteva, da so današnje oblike deliberacije tudi odraz preteklih deliberativnih praks. Sama deliberacija v deliberativni demokraciji je zato fenomenološko krožnega značaja; nastopa kot afirmativ *statusa quo*, z neznatno zmožnostjo sprememb v razumevanju in korigiranju družbenih koordinat. V tem smislu so na mestu pomisleki Chantal Mouffe, da je iskanje kompromisa, ki »združuje politiko z moralnostjo, razumljeno v racionalističnih in univerzalističnih pojmih«, lahko tudi škodljivo. Po njenem ima takšen pristop »negativne posledice na demokratično politiko, saj briše razsežnost antagonizma« (Mouffe, 2002, 57). Dobro delujoča demokracija po njenem zahteva konfrontacijo stališč. Če ta umanjka, je vedno nevarnost, da jo »zamenja konfrontacija med brezpogojnimi moralnimi vrednotami in esencialističnimi oblikami identifikacije. Preveč poudarka na konsenzu, skupaj z odporom do konfrontacije, vodi k apatiji in k nezadovoljstvu s politično participacijo« (Mouffe, 2002, 57). Ta boj mnenj in stališč seveda tudi v deliberativni demokraciji ne bi smel biti arbitraren. Temeljiti mora na liberalnih načelih »svobode in enakosti za vse« pri čemer gre le »za razlike v interpretaciji teh načel« (Mouffe, 2002, 58).

Kar nas pripelje k tretji razsežnosti deliberacije: *output* legitimnosti. V normativno teorijo deliberativne demokracije je umeščeno predvidevanje, da bo sam proces deliberacije, upošteva načela deliberativne demokracije, generiral učinke, ki zadevajo skupno dobro. Skupno dobro je zato postavljeno kot aksiom, nujni rezultat dobre deliberacije. Pričakuje pa se drugačno usklajevanje interesov posameznika v procesu deliberacije (Mansbridge et al., 2010), saj naj bi udeleženec v sebi začutil nujo, da preseže svojo egocentrično perspektivo in kot odgovorni državljani a priori odloča v skupno dobro (Ackermann & Fishkin, 2008). Na tej osnovi je O'Flynn postavil tezo, da je javni interes v osnovi moralna ideja, ki zahteva ustrezno vedenje v političnem življenju in ravnanje v sprejemanju kolektivno zavezujočih rešitev (O'Flynn, 2010, v Steiner, 2012, 89). Takšno razumevanje dobre deliberacije sicer ne pomeni, da so partikularni interesi izključeni iz razprave. Toda vsak, ki zagovarja v razpravi zasebni interes, »mora jasno nazorno ponazoriti, zakaj je ta kompatibilen oziroma prispeva k skupnemu dobremu« (Steenbergen et al., 2003, 25–26). Deliberativni demokrati se sicer zavedajo, da udeleženci vstopijo v razpravo z vnaprejšnjimi pogledi o tem, kaj naj bi bilo skupno

⁷ Na ta problem so sicer pozorni tudi nekateri teoretiki javne sfere (Pinter, 2005; Koller, 2010), tudi kontekstu razvoja različnih, alternativnih oblik javnih sfer (Negt & Kluge, 2016). Seveda pa je, spomnimo, tudi Jürgen Habermas že v uvodu *Strukturiranih sprememb javnosti* poudaril, da je v fokusu njegove analize specifični historični tip javne sfere – meščanska javnost (1989).

dobro, vendar naj bi proces deliberacije zblížal njihova stališča do različnih stopenj. Mansbridge et al. (2010) ponujajo štiri modele zblížanja na osnovi njihovih učinkov: konvergenca (stapljanje različnih pogledov), nepopolno teoretizirani argumenti (spoštovanje različnih pogledov), integrativno pogajanje (razkrojitev problema) in popolno kooperativno in distributivno pogajanje (pošten izid) (Mansbridge et al., 2010, 70–72). Pojmovanje skupnega dobrega je potemtakem v deliberativni demokraciji hermenevitično in v svoji pluralni odprtosti sodobno, vendar zapira sociološko in ontološko vprašanje skupnega dobrega. Zdi se, da ravno ta nedorečenost, ki je strukturno sicer nujna v deliberativni demokraciji, preobraža, kot se je izrazil Goodin (2018), plemenito idejo v le pragmatično.

Povedno je, da je v današnjem političnem diskurzu kategorija skupnega dobrega v dobršni meri izločena iz javnega diskurza oziroma se je znašla na njegovem obrobju. V substancialnem smislu se je ohranila v komunitarističnih teorijah (Etzioni, 2004) in v različnih konceptih skupnega (Ostrom, 2021; Hardt & Negri, 2011 itd). Medtem ko ekonomski liberalci menijo, da trg najbolje ureja razmerja v družbi v smeri skupnega dobrega, neo- in ultraliberalci konceptu odrekajo vsako veljavo, kajti za njih družba ne obstaja. Kot substancialna kategorija je iz javnega diskurza zagotovo iztrgan tudi zato, ker s svojo semantično navezavo na skupnostno evocira politike utemeljene na nacionalnem izključevanju (Delanty, 2009).⁸ Tudi zato je danes bolj uveljavljena distributivna kot pa skupnostna koncepcija skupnega dobrega (Hussain, 2018).

Termin skupno dobro seveda vsebuje zelo različne konotacije. Zavedajoč se njegove teoretične ambivalentnosti in neoprijemljivosti, ki izhaja iz različnih diskurzivno, socio-kulturno in epistemsko pogojenih razumevanj, ga v kontekstu te razprave uporabljamo najprej kot relacijski pojem, kot praznega označevalca, ki zadeva različne percepcije tega, kaj je dobro za vse člane družbe. Uporabljamo ga tudi kot transhistoričen in preddiskurziven pojem, predvsem pa kot obče razumljivo kategorijo, ki je relevantna v iskanju skupnih, okoljsko in socialno trajnostnih rešitev za sodobne izzive na lokalni, nacionalni, transnacionalni in globalni ravni.

RAZPRAVA IN ZAKLJUČEK

Na osnovi dosedanjih dognanj smo pripravili tabelo (1), ki shematizira celosten pristop k razumevanju vgrajene deliberacije v kompleksnih okoljih. Zasnovana je v obliki indikacije delovišč,

ki zadevajo konceptualno raziskovanje deliberacije v življenjsko-svetnih okoljih, pri čemer ta pristop omogoča, upoštevajoč logiko raziskovanja, kontekstualizacijo deliberativnih praks v njihovi transhistoričnosti in kontigentnosti. Obenem nakazuje točke, kjer se na področju proučevanja deliberacije križajo tematike različnih disciplin – sociologije, zgodovine, filozofije, političnih ved, antropologije, komunikologije, pravnih znanosti in specializiranih disciplin, kot so socialna epistemologija, politična psihologija, moralna psihologija, filozofija vednosti, temeljne raziskave s področja sprejemanja odločitev. Raziskovalna shema seveda dobi svoj pomen šele z navzkrižnim upoštevanjem vseh navedenih tematik, ki tvorijo deliberativno situacijo v socio-kulturnem okolju, zavedajoč se obenem, da se specifike deliberativnih praks izostrijo šele z njihovo umestitvijo v transnacionalno primerjalno okolje, zaznamovano z drugačnimi skupnostnimi epistemologijami (Fox, 2020).

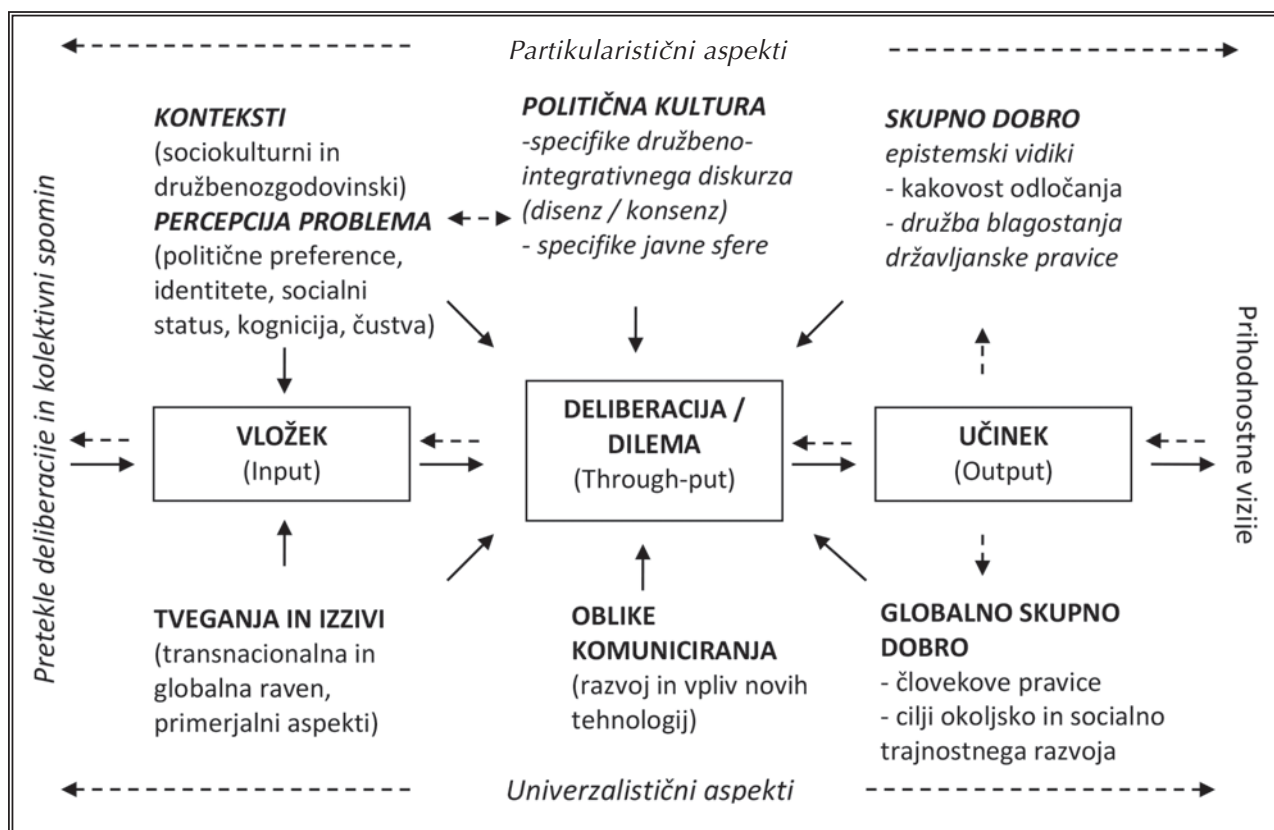
Shema je komplementarna orodjem za merjenje deliberacije, kakršne ponujata DQI ali V-Dem. Orodja V-Dem denimo nazorno prikažejo obratno sorazmerno odvisnost med kakovostjo deliberacije in stopnjo avtoritarnosti. Ob uveljavljanju avtoritarnih tendenc v družbi namreč vsi indikatorji deliberacije strmoglavijo, povzpne se le, a odvisno od konteksta, indikator skupnega dobrega, na katerega se, čeprav v njegovi singularni percepciji, populistični sklicujejo kot na »voljo ljudstva« (Müller, 2016). Z uporabo V-Dem orodij za merjenje deliberacije se lahko prepričamo tudi, da je dvig kakovosti deliberacije navadno znanilec demokratičnih sprememb. To izpričuje občuten vzpon kakovosti deliberacije ob padcu režima Slobodana Miloševića leta 2000 v Srbiji. Tudi na Hrvaškem se je v letih 1998 in 1999, ko se je umaknil dotedanji predsednik Franjo Tuđman, kakovost deliberacije naglo izboljšala. V obeh primerih se je kompozitni indeks deliberacije na lestvici od 0 do 1 povzpnel za 0,5 indeksne točke, po drugi strani pa je, dodajmo, v času predsedovanja ameriškega predsednika Donalda Trumpa indeks deliberacije ZDA upadel za 0,3 indeksne točke. Iz V-Dem predstavitev je zelo jasno vidna tudi pozitivna vloga deliberacije v procesu oblikovanja t. i. finske kulture konsenza konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja. Tedaj se je indeks deliberativne demokracije v tej državi v nekaj letih povzpnel za 0,2 indeksne točke, sledili pa so mu tudi drugi V-Dem kompozitni kazalci demokracije.⁹

V državah, ki so vstopile v Evropsko unijo leta 2004, V-Dem orodja beležijo postopen, a občuten upad kakovosti deliberacije. Po mnenju razisko-

⁸ Pri čemer je treba spomniti, da je nacionalna država kot ultimativna emanacija skupnega omogočila razvoj javne deliberacije, stabilizirala temeljne postulate sodobnih demokracij in na tej osnovi ustvarila okolje za oblikovanje različnih, partikularnih in univerzalnih pojmovanj skupnega dobrega (Habermas, 2001; Calhoun, 2007).

⁹ Orodja V-Dem so dostopna na strani: <https://www.v-dem.net/en/online-graphing/> (zadnji pristop: 1. 12. 2021).

Tabela 1: Kontekstualizacija vgrajene deliberacije v časovnem sledju.

valcev, ki so analizirali kakovost deliberacije v teh državah med letoma 1990 in 2020 je zlasti poslabšanje te sestavine demokracije – in ne erozija vladavine prava – ključni razlog za nazadovanje njihovih demokracij (Gora & de Wilde, 2020). Analitiki V-Dem v poročilu za leto 2020 izpostavljajo vzpon avtokratskih sistemov v svetu, kar pripisujejo zlasti prekomerni uporabi izrednih pooblastil in omejitvam medijskih svoboščin zaradi ukrepov zoper pandemijo Covid-19 (Alizada et al., 2021, 10). V poročilu je posebej izpostavljena Slovenija, ki naj bi skupaj s Čilom, Portugalsko in Južnoafriško republiko zdrsnila iz liberalne v državo z omejeno demokracijo. Zaskrbljujoča je ugotovitev, da v zadnjem desetletju nobena izmed držav v Severni Ameriki, Zahodni in Vzhodni Evropi ni napredovala, Madžarska, Poljska, Srbija, Slovenija in ZDA pa so močno nazadovale (Alizada et al., 2021, 18; glej tudi Hellmeier et al., 2021).

Slovenija je zanimiv primer. Žal indeksi V-Dem v primerjavi z drugimi državami, tudi z njenimi sosedami Hrvaško in Srbijo, ne beležijo kakovosti deliberacije pred spremembo družbeno-ekonomskega sistema v letu 1990. Če bi bila ustrezna in seveda prilagojena orodja na voljo, bi v osemdesetih letih, ko so se pomnožila mirovniška, okoljevarstvena in

druga civilnodružbena gibanja, v tej državi zagotovo beležila eno izmed višjih stopenj deliberacije. Zahteve za demokratizacijo družbe in politike v tem desetletju so zagotovo spodbudile visoka pričakovanja glede kakovosti demokracije v novem sistemu. Iz orodij V-Dem je vidno, da se je Slovenija glede na ključne indekse demokracije (poliarhija, liberalizem, participacija, deliberacija in egalitarizem) med letoma 1990 in 2020 v mednarodnih primerjavah uvrščala visoko, čeprav so indeksi stagnirali. Izjema je le indeks kakovosti deliberacije, ki se je obdobju vladavine desnosredinske koalicije, najprej med letoma 2004 in 2008 in nato v letu 2012, poslabšal za 0,1 indeksne točke, medtem ko je v covidnem letu 2021, ko je oblast znova prevzela desnosredinska koalicija, v devetih mesecih upadel za skoraj 0,2 indeksne točke. Čeprav so raziskave iz prejšnjih let, opravljene na osnovi indeksa kakovosti diskurza (DQI), nakazale manjša odstopanja v proceduralni kakovosti deliberacije v zakonodajni veji oblasti (Kuhar & Petrovčič, 2015), ki verjetno zadevajo specifike v razvoju in ustroju slovenskega parlamentarnega sistema (Deželan & Krašovec, 2015), upada kakovosti deliberacije v Sloveniji v letu 2021, kar bi se lahko posredno odražalo tudi v relativno nizki precepljenosti prebivalstva proti bolezni covid-19,

zagotovo ni moč pojasniti le z nekakšnim defektom v razumevanju sodobnih tveganj. V pomanjkanju empiričnih socioloških raziskav, lahko za zdaj na osnovi tujih uvidov (Bieber, 2020; Elstub et al., 2021) le ocenimo, kateri dejavniki so botrovali specifikam v odzivih na pandemijo. Zagotovo pa so imela pomembno vlogo specifična preurejanja deliberativnih praks novim kontekstom, kar je v teoriji, sicer drugini poudarki, že nakazano (Vidmar-Horvat, 2021).

Orodja, kot so V-Dem ponudijo določena pojasnila,¹⁰ vendar ne prikažejo, da so današnji vzorci deliberacije in sprejemanja odločitev na različnih ravneh družbe rezultat usklajevanj in prelomov v procesu prilagajanja družbeno-integrativnega diskurza različnim oblikam družbene ureditve, napredovanja demokratičnih postulatov, formaliziranja človekovih pravic in pojmovanj skupnega dobrega. V prispevku smo skušali utemeljiti, da so pretekli načini teh urejanj in usklajevanj vpisani v politično, družbeno, kulturno in gospodarsko tkivo vsake družbene enote, vendar ne nujno linearno in na istem področju. Bistveno določajo načine sprejemanja novih vzorcev deliberacije na različnih ravneh družbenega življenja in upravljanja; včasih tudi skozi zavestno negacijo dotedanjih deliberativnih praks. Nacionalna raven je seveda le ena izmed ravni, ki zadevajo deliberacijo o skupnem dobrem. Ni naključje, da se najboljše oblike deliberacije izrazijo na geografskih robovih družbe. Zlasti v večkulturnih okoljih, kjer so ljudje primorani poiskati skupne načine sobivanja, so zaradi intersubjektivne distance trenja razumsko reflektirana in skupni interesi bolje identificirani.

Seveda pa logike teh usklajevanj ne moremo zajeti le z induktivno metodo, temveč jo je treba zajeti tudi v njenih empiričnih obličnostih. Potrebo po upoštevanju družbeno-zgodovinskih in sociokulturnih kontekstov v novejših raziskavah izpostavljajo tudi nekateri deliberativni demokrati (Bächtiger & Parkinson, 2019). Schneiderhan and Khan (2018) se

zavzemata za sociološki pristop k analizi deliberacije, ki bi vključeval empirične izsledke, pridobljene na osnovi raziskovalčevih vpogledov, z analizo konverzacij in s poglobljenimi intervjuji. Na ta način bi po njunem dobili vpogled v svet življenja (Habermas, 1987), v relacijski prostor med različnimi družbenimi segmenti, v katerem so utelešene s kulturo pogojena razumevanja in soglasja, kar vse tvori ozadje deliberacije. Tudi Boswell, Corbett & Rhodes (2019) zagovarjajo interpretativno, decentralizirano in primerjalno metodo v empiričnem raziskovanju deliberacije, s poudarkom na identificiranju družbenih dilem kot osnovne enote deliberacije. Ne nazadnje tudi nekateri vodilni teoretiki deliberativne demokracije danes menijo, da je na sistemski ravni interpretacija nujen del analize deliberacije (Dryzek, 2016).

Interpretativen pristop v proučevanju deliberacije v realnih okoljih je smiselno zlasti zato, ker misli družbene pojave v njihovi lastni razvojni logiki, obenem pa s poudarkom na primerjanju potrjuje dejstvo, da se navkljub zelo različnim družbenim kontekstom ljudje povsod srečujejo s podobnimi dilemami, ki jih razrešujejo z različnimi, a vendar sorodnimi oblikami deliberacije. Seveda pa takšen pristop zahteva zamejitve. Zato smo v prispevku kritično dopolnili in prevedli diskurzivno topiko deliberativne demokracije na področje vgrajene deliberacije, ključna torišča pa opredelili v tabeli 1; toda z zavedanjem, da so lokalne oblike deliberacije in percepcije skupnega dobrega v današnjem svetu vedno tudi odraz globalnih oblik deliberacije o skupnem dobrem. Spričo globalnih izzivov, zlasti podnebnih sprememb, zato ključni raziskovalni izziv ni razplet specifičnih deliberacij v posamezne niti, temveč jih povezati v njihovem *modus operandi* tako, da z izpostavitvijo transnacionalnega skupnega dobrega sintetizirajo lokalne oblike deliberacije z globalnimi izzivi.

10 Od leta 2016 V-Dem sicer podkrepi svoje izsledke z analizami družbenih in političnih kontekstov.

EMBEDDED DELIBERATION IN COMPLEX ENVIRONMENTS. THEORETICAL FRAMEWORK AND IMPLICATIONS IN EMPIRICAL RESEARCH

Marjan HORVAT

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia
e-mail: Marjan.Horvat@irris.eu

SUMMARY

Deliberative democracy is initially based on the philosophical idea that the decision-making in the “ideal speech situation”, which adheres to the principles of inclusion, mutual respect and focuses on the “forceless force of the better argument” (Habermas), leads to the best solution to a specific social dilemma. The benefits of introducing the elements of this type of democracy are evidenced worldwide by the successful mini-publics. However, the deliberative democracy is in principle a moral ideal, which rests on procedural legitimacy. The key challenge therefore remains how to implement the principles of deliberative democracy in complex, systemic environments. The author addresses precisely this dilemma, but from a new perspective. Instead of examining / testing the normative principles of deliberative democracy in practice, he focuses his analysis on the “embedded” deliberation, i.e. deliberative practices as manifested in real-life environments. The premise is that every society is characterized by endogenous mechanisms and trans-historical patterns of deliberation, which need to be taken into account when considering the possibility of introducing the principles of deliberative democracy in specific social settings. Namely, the principles of deliberative democracy can be placed – as the upgrade or amelioration of the latter – only on the already existing practices of deliberation. The best paths in studying these mechanisms of embedded deliberation are therefore the topics of this paper. In the first two sections, the author explores the inconsistencies between theory and practice in the discourse of deliberative democracy and critically points out the gaps in this model of democracy. In the third part, he complements the discourse of deliberative democracy and simultaneously translates its discursive topic (input, through-put and output legitimacy) to the systemic level; emphasizing that in the analysis of embedded deliberation initial social and historical contexts, but also the outputs of the deliberation, must be taken – simultaneously and epistemically equivalent – into consideration. On this basis, he develops a conceptual scheme for studying embedded deliberation which is complementary to the research field of the deliberative democracy and its existing tools for measuring deliberation (DQI or V-Dem). In the conclusion, relevant topics and methodological tools, which can be used in empirical research, are indicated.

Keywords: deliberative democracy, complex environments, common good, embedded deliberation, epistemic history, new methodological approaches

VIRI IN LITERATURA

- Ackerman, B. & J. S. Fishkin (2008):** *Deliberation Day*. New Haven, Yale University Press.
- Addis, A. (2009):** *Deliberative Democracy in Severely Fractured Societies*. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 16, 1, 59–83.
- Alizada, N., Cole, R., Gastaldi, L., Grahn, S., Hellmeier, S., Kolvani, P., Lachapelle, J., Lührmann, A., Maerz, S. F., Pillai, S. & S. I. Lindberg (2021):** *Autocratization Turns Viral*. *Democracy Report 2021*. V-Dem Institute, University of Gothenburg.
- Appadurai, A. (2015):** *Success and Failure in the Deliberative Economy*. V: *Deliberation and Development: Rethinking the Role of Voice and Collective Action in Unequal Societies, Equity and Development*. Washington DC, The World Bank, 67–84.
- Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (2018):** *Deliberative Democracy: An Introduction*. V: Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (ur.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press, 1–35.
- Bächtiger, A. & J. Parkinson (2019):** *Mapping and Measuring Deliberation: Towards a New Deliberative Quality*. Oxford, Oxford University Press.
- Barnes, M. (2008):** *Passionate Participation: Emotional Experiences and Expressions in Deliberative Forums*. *Critical Social Policy*, 28, 4, 461–481.
- Benhabib, S. (1996):** *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*. NY, Princeton University Press.
- Biało ȳt, W. & R. le Quiniou (2020):** *Europe's Deliberative Instruments: Has the EU Delivered?* V: Blockmans, S. & S. Russack (ur.): *Deliberative Democracy in the EU: Countering Populism with Participation and Debate*. London, Centre for European Policy Studies (CEPS), 313–333.
- Bieber, F. (2020):** *Global Nationalism in Times of the COVID-19 Pandemic*. *Nationalities Papers*, 1–13. Dostopno na: <https://doi.org/10.1017/nps.2020.35> (zadnji pristop: 1. 12. 2021).
- Blockmans, S. & S. Russack (2020):** *Deliberative Democracy in the EU: Countering Populism with Participation and Debate*. London, Centre for European Policy Studies (CEPS).
- Bohman, J. (2000):** *Public Deliberation: Pluralism, Complexity, and Democracy*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- Boniolo, G. (2012):** *The Art of Deliberating: Democracy, Deliberation and the Life Sciences between History and Theory*. Heidelberg, Springer Science & Business Media.
- Boswell, J., Corbett, J. & R. A. W. Rhodes (2019):** *The Art and Craft of Comparison*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Boswell, J. & J. Corbett (2021):** *Democracy, Interpretation, and the "Problem" of Conceptual Ambiguity: Reflections on the V-Dem Project's Struggles with Operationalizing Deliberative Democracy*. *Polity*, 53, 2, 239–263.
- Brennan, J. (2017):** *Against Democracy: New Preface*. Princeton and Oxford, Princeton University Press.
- Bryan, F., Smith, G., Kloppenberg, J. T., Mansbridge, J., Morrell, M. E. & W. Keith (2020):** *Collective Interview on the History of Town Meetings*. *Journal of Deliberative Democracy*, 15, 2.
- Calhoun, C. (2007):** *Nations Matter: Culture, History and the Cosmopolitan Dream*. London, New York, Routledge.
- Caluwaerts, D. & M. Reuchamps (2014):** *Deliberative Stress in Linguistically Divided Belgium*. V: Ugarriza, J. E. & D. Caluwaerts (ur.): *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies: From Conflict to Common Ground*. London, Palgrave Macmillan UK, 35–52.
- Cammack, D. (2020):** *Deliberation in Ancient Greek Assemblies*. *Classical Philology*, 115, 3, 486–522.
- Cengiz, F. (2018):** *Bringing the Citizen back into EU Democracy: Against the Input-Output Model and Why Deliberative Democracy might be the Answer*. *European Politics and Society*, 19, 5, 577–594.
- Cerovac, I. (2021):** *Epistemic Democracy and Political Legitimacy*. Cham Switzerland, Springer Nature.
- Chambers, S. (2012):** *Deliberation and Mass Democracy*. V: Mansbridge, J. & J. Parkinson (ur.): *Deliberative Systems: Deliberative Democracy at the Large Scale, Theories of Institutional Design*. Cambridge, Cambridge University Press, 52–71.
- Cohen, J. (1986):** *An Epistemic Conception of Democracy*. *Ethics*, 97, 26–38.
- Curato, N., Dryzek, J. S., Ercan, S. A., Hendriks, C. M. & S. Niemeyer (2017):** *Twelve Key Findings in Deliberative Democracy Research*. *Daedalus*, 146, 3, 28–38.
- Dahlgren, P. (2005):** *The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation*. *Political Communication*, 22, 2, 147–162.
- Delanty, G. (2009):** *Community*. London, New York, Routledge.
- Della Porta, D. (2016):** *Can Democracy Be Saved? Participation, Deliberation and Social Movements*. Cambridge, Polity.
- Deželan, T. & A. Krašovec (2015):** *Institucionalne in osebnotne določnice demokratične deliberacije: primer slovenskega parlamenta*. *Teorija in praksa*, 52, 6, 1167–1190.
- Dryzek, J. S. (2000):** *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. New York, Oxford University Press.
- Dryzek, J. S. (2016):** *Symposium Commentary: Reflections on the Theory of Deliberative Systems*. *Critical Policy Studies*, 10, 2, 209–215.

- Dryzek, J. S. & S. Niemeyer (2019):** Deliberative Democracy and Climate Governance. *Nature Human Behaviour*, 3, 411–413.
- Dunér, D. & C. Ahlberger (2019):** Cognitive History: Mind, Space, and Time. Berlin / Boston, Walter de Gruyter GmbH & Co KG.
- Edgell, P., Hull, K. E., Green, K. & D. Winchester (2016):** Reasoning Together Through Telling Stories: How People Talk about Social Controversies. *Qualitative Sociology*, 39, 1–26.
- Elster, J. (1998):** Deliberation and Constitution Making. V: Elster, J. (ur.): *Deliberative Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press, 97–122.
- Elstub, S., Ercan, S. & R. F. Mendonça (2016):** Editorial Introduction: The Fourth Generation of Deliberative Democracy. *Critical Policy Studies*, 10, 2, 139–151.
- Elstub, S., Thompson, R., Escobar, O., Hollinghurst, J., Grimes, D., Aitken, M., McKeon, A., Jones, K. H., Waud, A. & N. Sethi (2021):** The Resilience of Pandemic Digital Deliberation: An Analysis of Online Synchronous Forums. *Javnost – The Public*, 28, 3, 237–255.
- Emirbayer, M. (1997):** Manifesto for a Relational Sociology. *American Journal of Sociology*, 103, 2, 281–317.
- Eriksen, E. O. & J. E. Fossum (2003):** Democracy in the European Union: Integration through Deliberation? London, Routledge.
- Eriksen, E. O. & J. E. Fossum (2018):** Deliberation Constrained: An Increasingly Segmented European Union. V: Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (ur.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press, 841–855.
- Estlund, D. & H. Landmore (2018):** The Epistemic Value of Democratic Deliberation. V: Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (ur.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press, 112–131.
- Etzioni, A. (2004):** *The Common Good*. Cambridge, Polity Press.
- Farrell, D. M., Suiter, J. & C. Harris (2019):** ‘Systematizing’ Constitutional Deliberation: the 2016–18 Citizens’ Assembly in Ireland. *Irish Political Studies*, 34, 1, 113–123.
- Farrell, D. M., Suiter, J., Cunningham, K. & C. Harris (2020):** When Mini-Publics and Maxi-Publics Coincide: Ireland’s National Debate on Abortion. *Representation*, 0, 1–19. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/00344893.2020.1804441> (zadnji pristop 1. 12. 2021).
- Ferguson, R.B. (2018):** Why We Fight. *Scientific American*, 319, 76–81.
- Fishkin, J. S. (2011):** *When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation*. Oxford, Oxford University Press.
- Follesdal, A. & S. Hix (2006):** Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik. *JCMS: Common Market Studies*, 44, 3, 533–562.
- Fox, S. (2020):** The Entanglement of Nation and Epistemology: Glances into the Backyard of Academic Dignity. *Croatian Journal of Education*, 22, 2, 193–210.
- Fraser, N. (2006):** Transnacionaliziranje javne sfere. *Teorija in praksa*, 43, 1–2, 276–284.
- Freschi, A. C. & V. Mete (2009):** The Political Meanings of Institutional Deliberative Experiments. Findings on the Italian Case. *Sociologica*, 2–3, 1–55.
- Goodin, R. (2018):** If Deliberation Is Everything, Maybe It’s Nothing. V: Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (ur.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press, 882–899.
- Goodin, R. E. & K. Spiekermann (2018):** *An Epistemic Theory of Democracy*. Oxford, Oxford University Press.
- Gora, A. & P. de Wilde (2020):** The Essence of Democratic Backsliding in the European Union: Deliberation and Rule of Law. *Journal of European Public Policy*. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/13501763.2020.1855465> (zadnji pristop 1. 12. 2021).
- Gustafson, S. M. (2011):** *Imagining Deliberative Democracy in the Early American Republic*. Chicago, University of Chicago Press.
- Gutmann, A. & D. Thompson (2018):** *Reflections on Deliberative Democracy: When Theory Meets Practice*. V: Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (ur.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press, 899–912.
- Habermas, J. (1975):** *Legitimation Crisis*. Boston Mass, Beacon Press.
- Habermas, J. (1987):** *The Theory of Communicative Action (Volume II)*. Cambridge, Polity Press.
- Habermas, J. (1989):** *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana, ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Habermas, J. (2001):** Why Europe Needs a Constitution. *New Left Review*, 11, 5–26.
- Habermas, J. (2012):** *The Crisis of the European Union: A Response*. Cambridge Mass, Polity Press.
- Habermas, J. (2018):** Interview with Jürgen Habermas. V: Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (ur.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press, 870–882.
- Hardt, M. & A. Negri (2011):** *Commonwealth*. Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press.
- Hellmeier, S., Cole, R., Grahn, S., Kolvani, P., Lachapelle, J., Lührmann, A., Maerz, S. F., Pillai, S. & S. I. Lindberg (2021):** State of the World 2020: Autocratization Turns Viral. *Democratization*, 28, 6, 1053–1074.

- Hendriks, C. M., Ercan, S. A. & J. Boswell (2020):** *Mending Democracy: Democratic Repair in Disconnected Times*. Oxford, Oxford University Press.
- Holdo, M. (2020a):** *Meta-deliberation: Everyday Acts of Critical Reflection in Deliberative Systems*. *Politics*, 40, 1, 106–119.
- Holdo, M. (2020b):** *A Relational Perspective on Deliberative Systems: Combining Interpretive and Structural Analysis*, *Critical Policy Studies*, 14, 1, 21–37.
- Hussain, W. (2018):** *The Common Good*, V: Zalta, E. N. (ur.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford, Metaphysics Research Lab, Stanford University.
- Karpowitz, C. & T. Mendelberg (2018):** *The Political Psychology of Deliberation*. V: Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (ur.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press, 534–555.
- Kohn, M. (2000):** *Language, Power, and Persuasion: Toward a Critique of Deliberative Democracy*. *Constellations*, 7, 3, 408–429.
- Koller, A. (2010):** *The Public Sphere and Comparative Historical Research: An Introduction*. *Social Science History*, 34, 3, 261–290.
- Kuhar, M. & A. Petrovčič (2015):** *Vidiki (ne)deliberativnosti v parlamentarnih razpravah o Družinskem zakoniku*. *Teorija in praksa*, 52, 6, 1124–1142.
- Landmore, H. (2015):** *Inclusive Constitution-Making: The Icelandic Experiment*. *Journal of Political Philosophy*, 23, 2, 166–191.
- Lazarato, M. (2014):** *Signs and Machines: Capitalism and the Production of Subjectivity*. Los Angeles, MIT Press.
- Maia, R. C. M., Cal, D., Bargas, J. & N. J. B. Crepalde (2020):** *Which Types of Reason-giving and Storytelling are Good for Deliberation? Assessing the Discussion Dynamics in Legislative and Citizen Forums*. *European Political Science Review*, 12, 2, 113–132.
- Mansbridge, J., Bohman, J., Chambers, S., Estlund, D., Føllesdal, A., Fung, A., Lafont, C., Manin, B. & J. L. Martí (2010):** *The Place of Self-Interest and the Role of Power in Deliberative Democracy*. *Journal of Political Philosophy*, 18, 1, 64–100.
- Mansbridge, J. (2015):** *A Minimalist Definition of Deliberation*, V: Heller, P. & V. Rao (ur.): *Deliberation and Development: Rethinking the Role of Voice and Collective Action in Unequal Societies*. Washington DC, The World Bank, 27–50.
- Marin, I. (ur.) (2006):** *Collective Decision Making around the World: Essays on Historical Deliberation Practices*. Dayton, Kettering Foundation Press.
- Min, S.-J. (2009):** *Deliberation, East meets West: Exploring the Cultural Dimension of Citizen Deliberation*. *Acta Politica*, 44, 439–458.
- Moore, A. (2012):** *Following from the Front: Theorizing Deliberative Facilitation*. *Critical Policy Studies*, 6, 2, 146–162.
- Mouffe, C. (1999):** *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?* *Social Research*, 66, 3, 745–758.
- Mouffe, C. (2002):** *Which Public Sphere for a Democratic Society?* *Theoria*, 49, 99, 55–65.
- Müller, J.-W. (2016):** *What Is Populism?* Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Negt, O. & A. Kluge (2016):** *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. London, Verso.
- Niemeyer, S. (2013):** *Democracy and Climate Change: What Can Deliberative Democracy Contribute?* *Australian Journal of Politics & History*, 59, 3, 429–448.
- Nussbaum, M. C. (2001):** *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- O'Flynn, I. (2006):** *Deliberative Democracy and Divided Societies*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- O'Flynn, I. & D. Caluwaerts (2018):** *Deliberation in Deeply Divided Societies*. V: Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (ur.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press, 741–754.
- OECD (2020):** *Innovative Citizen Participation and new Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave*. Paris, OECD Publishing.
- Ostrom, E. (2021):** *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Parkinson, J. & J. Mansbridge (ur.) (2012):** *Deliberative Systems: Deliberative Democracy at the Large Scale, Theories of Institutional Design*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Parthasarathy, R. & V. Rao (2018):** *Deliberative Democracy in India*, V: Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (ur.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press, 804–818.
- Parvin, P. (2015):** *Is Deliberative Democracy Feasible? Political Disengagement and Trust in Liberal Democratic States*. *The Monist*, 98, 4, 407–423.
- Pinker, S. (2018):** *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*. New York, Penguin Books.
- Pinter, A. (2004):** *Javnost in deliberativna demokracija pri Johnu Rawlsu*. *Časopis za kritiko znanosti*, 32, 217/218, 402–419.
- Pinter, A. (2005):** *Historizacija javne sfere: Od dilem o nastanku k rekonstrukciji razvoja ideje javne sfere*. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 15, 1, 1–14.
- Polanyi, K. (2008):** *Velika preobrazba: politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana, Založba / *cf.
- Polletta, F., Jasper, J. M. & J. Goodwin (2001):** *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Chicago IL, University of Chicago Press.

- Rawls, J. (1999):** *A Theory of Justice: Revised Edition*. Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rothstein, B. (2019):** Epistemic Democracy and the Quality of Government. *European Politics and Society*, 20, 1, 16–31.
- Sass, J. (2018):** *Deliberative Ideals Across Diverse Cultures*. V: Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (ur.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press, 85–99.
- Scharpf, F. W. (2011):** *Governing in Europe Effective and Democratic?* Oxford, Oxford University Press.
- Schmidt, V. & M. Wood, M. (2019):** Conceptualizing Throughput Legitimacy: Procedural Mechanisms of Accountability, Transparency, Inclusiveness and Openness in EU Governance. *Public Administration*, 97, 4, 727–740.
- Schmidt, V. (2010):** Democracy and Legitimacy in the European Union Revisited – Input, Output and Throughput. KFG Working Paper, Free University Berlin.
- Schneiderhan, E. & S. Khan (2018):** *Deliberation in Sociology*. V: Bächtiger, A., Dryzek, J. S., Mansbridge, J. & M. Warren (ur.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford, Oxford University Press, 572–583.
- Shapiro, I. (1999):** Enough of Deliberation: Politics is about Interests and Power. V: Macedo, S. (ur.): *Deliberative Politics: Essays on Democracy and Disagreement*. New York, Oxford University Press, 28–39.
- Steenbergen, M. R., Bächtiger, A., Spörndli, M. & J. Steiner (2003):** Measuring Political Deliberation: A Discourse Quality Index. *Comparative European Politics*, 1, 21–48.
- Steiner, J., Bächtiger, A., Spörndli, M. & M. R. Steenbergen (2005):** *Deliberative Politics in Action: Analyzing Parliamentary Discourse, Theories of Institutional Design*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Steiner, J. (2008):** Concept Stretching: The Case of Deliberation. *European Political Science*, 7, 2, 186–190.
- Steiner, J. (2012):** *The Foundations of Deliberative Democracy: Empirical Research and Normative Implications*. Cambridge UK, Cambridge University Press.
- Steiner, J., Jaramillo, M. C., Maia, R. & S. Mameli (2020):** *Deliberation across Deeply Divided Societies. Transformative Moments*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Stevenson, H. & J. S. Dryzek (2014):** *Democratizing Global Climate Governance*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sunstein, C. R. (2002):** The Law of Group Polarization. *Political Philosophy*, 10, 2, 175–195.
- Sunstein, C. R. (2021):** *Liars: Falsehoods and Free Speech in an Age of Deception*. New York, Oxford University Press.
- Suteu, S. (2019):** The Populist Turn in Central and Eastern Europe: Is Deliberative Democracy Part of the Solution? *European Constitutional Law Review*, 15, 3, 488–518.
- Taber, C. S. & M. Lodge (2006):** Motivated Scepticism in the Evaluation of Political Beliefs. *American Journal of Political Science*, 50, 3, 755–769.
- Talisse, R. (2017):** New Trouble for Deliberative Democracy. *Les ateliers de l'éthique*, 12, 1, 107–123.
- Ury, W. (ur.) (2002):** *Must We Fight? From The Battlefield to the Schoolyard – A New Perspective*. New York, John Wiley & Sons.
- V-Dem (2021).** Dostopno na: <https://www.v-dem.net/en/online-graphing/> (zadnji pristop: 1. 12. 2021).
- Vidmar Horvat, K. (2021):** Družbeni strahovi med znanostjo in kulturnim bojem: Teorije zarot v času pandemije COVID-19. *Ars & Humanitas*, 15, 1, 57–70.
- von der Leyen, U. (2020):** A Union that Strives for More. My Agenda for Europe. Dostopno na: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/political-guidelines-next-commission_en_0.pdf (zadnji pristop 1. 12. 2021).
- Weber, M. (1965):** *Politics as a Vocation*. Philadelphia, Fortress Press.
- Young, I. M. (2002):** *Inclusion and Democracy*. Oxford, Oxford University Press.

RELIGIOZNOST MLADIH V SLOVENIJI: TRENDI STRUKTURNE IN IDEOLOŠKE POLARIZACIJE

Miran LAVRIČ

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: miran.lavric@um.si

IZVLEČEK

Pričujoča študija s pomočjo sekundarne analize podatkov iz nacionalnih raziskav Mladina 2000, Mladina 2010 in Mladina 2020, ugotavlja trende strukturne in ideološke religijske polarizacije med mladimi v Sloveniji. Rezultati kažejo na izrazit porast ideološke razsežnosti religijske polarizacije v obdobju med leti 2000 in 2020, temu trendu pa se je po letu 2010 priključila še izrazita strukturna polarizacija. Slednja je povezana z dejstvom, da se je ob siceršnjem nadaljevanju trenda povečevanja deleža povsem nereligioznih mladih, po letu 2010 zgodil prebrat v smeri hkratnega izrazitega povečanja deleža zelo religioznih mladih. Ob tem je zanimiva ugotovitev, da splošna vrednota družine med mladimi postaja vedno bolj neodvisna od religijske podlage.

Ključne besede: Religijska polarizacija, mladina, sekularizacija, katolištvo, Slovenija

LA RELIGIOSITÀ TRA I GIOVANI IN SLOVENIA: TENDENZE RIGUARDO LA POLARIZZAZIONE STRUTTURALE E IDEOLOGICA

SINTESI

Attraverso l'analisi secondaria dei dati nelle indagini nazionali Mladina 2000, Mladina 2010 e Mladina 2020 il presente saggio mette in evidenza le tendenze nella polarizzazione strutturale e ideologica religiosa tra i giovani in Slovenia. I risultati ci mostrano un marcato aumento della dimensione ideologica nella polarizzazione religiosa nel periodo compreso tra il 2000 e il 2020, inoltre, a questa tendenza si è aggiunta dopo il 2010 una pronunciata polarizzazione strutturale. Quest'ultima è legata al fatto che con il perdurare della tendenza nell'aumento della proporzione di giovani completamente non religiosi, dopo il 2010 si è registrata allo stesso tempo una lettura nella direzione di un forte aumento della quota di giovani molto religiosi. In ciò risulta interessante notare di come il valore generale della famiglia tra i giovani sta diventando sempre più indipendente dalla base religiosa.

Parole chiave: polarizzazione religiosa, giovani, secolarizzazione, cattolicesimo, Slovenia

UVOD

Vsaka večja družbena sprememba, to se zdi povsem logično, v sebi nosi potencial konflikta, številne pa tudi potencial povečevanja družbenih neenakosti. Če se družba pomika iz stanja A v stanje B, se bodo družbene skupine, katerih družbeni in materialni položaj s tem nazaduje, tem spremembam najverjetneje upirale. Nasprotno pa bodo skupine, ki si od sprememb obetajo izboljšanje svojega položaja, spremembe podpirale. To lahko velja celo za na prvi pogled tako enoznačno pozitivno spremembo, kot je ekonomski napredek. Ameriški ekonomist Mancur Olson (1963) je na primer pokazal, da lahko hiter ekonomski razvoj vodi do višjih stopenj nestabilnosti in konfliktov, saj so novo ustvarjene dobrine praviloma neenakomerno in tudi nepravilno porazdeljene, enako pa velja tudi za stroške ekonomskega razvoja (npr. onesnaženost naravnega okolja). Medtem, ko ene družbene skupine z ekonomskim napredkom žanjejo velike koristi, druge zaostajajo ali celo nazadujejo. Družbene neenakosti se tako povečujejo, z njimi pa tendenčno tudi družbeni konflikti.

Na področju religije je temeljna družbena sprememba, ki jo lahko vsaj v Evropi opazujemo skozi zadnjih približno 200 let, nedvomno sekularizacija. Ta proces lahko v grobem razumemo kot tendenco splošnega upada v razširjenosti, ugledu in družbeni moči religije, ki poteka vzporedno in v povezavi s splošno družbeno modernizacijo (Bruce, 2002; Bruce 2011; Norris & Inglehart, 2004). Kar zadeva Slovenijo, lahko religioznost njenega prebivalstva sistematično spremljamo od leta 1968, ko se je izvedla prva raziskava v okviru projekta Slovensko javno mnenje (SJM). Sekularizacija se je na Slovenskem, tako kot drugod po Evropi, začela seveda že bistveno prej. Aleš Maver (2014) denimo identificira začetke laicističnih teženj v obdobju med obema svetovnjima vojnoma, ko se je "katoliški monolit" prvič po reformaciji znašel v širšem okviru, ki ni bil večinsko katoliški, in katolištvu tudi ni bil naklonjen. Intenzivna sekularizacija pa se je seveda začela šele po koncu druge svetovne vojne, s prevlado socialistične ureditve. Obdobje, ki ga zajemajo podatki SJM (torej od leta 1968 naprej), raziskovalca Smrke & Uhan (1999) razdelita na tri temeljna obdobja: (1) obdobje izrazite sekularizacije od leta 1968 do leta 1978; (2) obdobje desekularizacije od leta 1978 do približno leta 1990; (3) obdobje relativne stagnacije religioznosti v zadnjem desetletju 20. stoletja. Kar zadeva 21. stoletje, različne študije v grobem kažejo na nadaljevanje trendov sekularizacije. Preprosta longitudinalna analiza podatkov raziskave Slovensko javno mnenje (Blazinšek, 2016) je na primer pokazala, da je delež odraslih prebivalcev Slovenije, ki sebe opredeljujejo kot

verne leta 1990 znašal 65 %, do leta 2000 je padel na 55 %, leta 2010 pa je znašal samo še 28 %. Je pa pri tem pomembno opozoriti, da upadajo predvsem vrednosti indikatorjev tako imenovane institucionalne religioznosti (npr. pripadnost verskim skupnostim, obiskovanje verskih obredov), v bistveno manjši meri ali sploh nič, pa vrednosti indikatorjev t. i. zasebne religioznosti (npr. pomembnost boga v vsakdanjem življenju posameznikov ali zasebna molitev) (Lavrič, 2013; Lavrič & Friš, 2018). Kar zadeva mlade, najnovejši podatki potrjujejo dokaj izrazite trende sekularizacije tudi v tem družbenem segmentu, saj se je v obdobju med leti 2000 in 2018 občutno povečal delež mladih, ki se ne štejejo za pripadnike nobene religije, v istem obdobju pa se je tudi občutno povečal delež mladih, ki nikoli ali skoraj nikoli ne obiskujejo verskih obredov (Lavrič, 2019a).

Uvodoma smo postavili tezo, da vsaka večja družbena sprememba v sebi nosi potencial konflikta. Ali lahko torej tudi ob prisotnosti splošnega sekularizacijskega trenda med mladimi v Sloveniji, pričakujemo tudi povečevanje družbenih napetosti v tej zvezi? Številni avtorji so se že ukvarjali z vprašanjem, ali in v kolikšni meri sekularizacija vodi v religijsko polarizacijo. Maryam Dilmaghani (2020) po celovitem pregledu literature sklene, da lahko govorimo o nastajajočem konsenzu raziskovalcev vsaj o tem, da (1) trendi usihanja religije v številnih družbah vztrajajo in se bodo verjetno še nadaljevali, in (2) da religija kljub temu v dogledni prihodnosti ne bo povsem izginila, niti v najbolj moderniziranih družbah. Dilmaghanijeva (2020, 4) iz tega izpelje sklep, da so torej strukturni pogoji ugodni za pojav, oziroma za naraščanje religijske polarizacije.

Temeljno strukturno ozadje religijske polarizacije v (pozno) modernih družbah lahko torej identificiramo predvsem v dolgoročnih trendih sekularizacije, pri čemer se ohranjajo manjše skupine visoko religioznih posameznikov. Pojem religijske polarizacije se pri tem v grobem nanaša predvsem na napetosti med aktivnimi verniki na eni strani in (povsem) nereligioznimi posamezniki na drugi strani, pri čemer se konfliktnost pogosto pojavlja predvsem glede javne vloge religije, oziroma glede položaja posameznih verskih skupnosti v širši družbi (Dilmaghani, 2020, 2).

Peter Achtenberg et al. (2009) so bili prvi, ki so se sistematično lotili tako definiranega vprašanja religijske polarizacije. V analizi podatkov za 18 zahodnih držav so ugotovili, da se v na splošno manj vernih, oziroma bolj sekulariziranih državah, tisti, ki še vedno ostajajo religiozni, bolj goreče zavzemajo za večji javni vpliv religije. Analizirali so tudi podatke za Nizozemsko v obdobju 1970–1996 in ugotovili dva vzporedna trenda. Po eni strani se

je število vernikov zmanjševalo, hkrati pa so tisti, ki so ostali verni, vedno bolj glasno zagovarjali močnejšo vlogo religije v javnem življenju.

Rezultati Achtenberga in soavtorjev torej potrjujejo temeljno domnevo, da tako imenovani »sekularizacijski pritiski« vodijo v obrambno reakcijo preostalih vernikov. Takšno sklepanje je skladno s konceptom kulturne obrambe, ki ga je v razprave o sekularizaciji vpeljal Steve Bruce (2002). Mehanizem kulturne obrambe deluje tako, da se religijska skupina v razmerah ogroženosti navznoter poenoti in okrepi religijsko identiteto. Gre torej za reakcijo na zunanje pritiske, ki lahko prihajajo s strani druge religije, lahko pa tudi s strani sekularizma, oziroma sekularizacijskih pritiskov. Podoben odziv pa lahko ob utrjevanju religijskega družbenega segmenta pričakujemo tudi na drugi strani, med izrazito nereligioznimi posamezniki. Ti lahko v glasnosti religijske manjšine vidijo grožnjo njihovim vrednotam, na primer vrednotam osebne svobode, ki se tipično kažejo pri vprašanih splava, istospolne usmerjenosti, ali družbene vloge spolov.

Na krilih takšnega razmišljanja, v članku z naslovom "Konec sekularizacije" iz leta 2012, Kaufmann, Goujon in Skirbekk za naslednja desetletja napovedujejo porast antiklerikalnega evropskega ateizma, ki naj bi rasel predvsem kot odgovor na dejstvo, da se upadanje religioznosti v Evropi približuje svoji končni točki, od katere se bo – zaradi demografskih dejavnikov – začela postopna rast. Po mnenju avtorjev lahko torej v prihodnosti pričakujemo trende religijske polarizacije.

Solidno empirično podporo tezi o religijski polarizaciji je nedavno priskrbel Sarah Wilkins-Laflamme (2014). Analizirala je podatke za ZDA, Kanado in Veliko Britanijo skozi obdobje 1985–2012. Njene analize so pokazale, da lahko v obravnavanem obdobju govorimo o treh različnih vzorcih religijske spremembe. V regijah prvega vzorca, kamor sodijo npr. štiri obravnavane regije iz ZDA, je upadal tako delež samo-opredeljenih pripadnikov verskih skupnosti, kot tudi delež rednih (vsaj enkrat mesečno) obiskovalcev verskih obredov – gre torej za enoznačno sekularizacijo. V regijah drugega vzorca, kamor sodita na primer Severna Irska ali Quebec, se je delež samo-opredeljenih pripadnikov verskih skupnosti povečal, hkrati pa se je zmanjšal delež rednih obiskovalcev verskih obredov – v tem primeru gre za obliko sekularizacije, kjer upada verska zavezanost (npr. obiskovanje obredov), nominalna identifikacija z veroizpovedjo pa se lahko iz različnih razlogov ohranja ali celo krepi. Za našo razpravo je najzanimivejša tretja skupina regij oz. držav, kamor sodita na primer Anglija in Wales. V tej skupini se je v obravnavanem obdobju povečeval delež povsem nereligioznih posameznikov (tako z vidika obiskovanja verskih obredov, kot

z vidika deklarirane pripadnosti veroizpovedi), pri čemer pa so deleži zelo vernih posameznikov, to je rednih obiskovalcev obredov, vztrajali na istih ravneh ali pa se celo povečevali. V tem primeru gre torej za tipično strukturo polarizacije, pri kateri se povečujeta ekstrema povsem nevernih in zelo vernih posameznikov, zmanjšuje pa se delež tistih, ki so nekje vmes.

Strukturne trende, ki jih je identificirala v okviru tretje skupine, Wilkins-Laflamme (2016) povezuje tudi z ideološko razsežnostjo. Namreč, z vse večjimi ideološkimi razlikami in napetostmi med povsem nereligioznimi in visoko religioznimi družbenimi segmenti. Na eni strani opisuje tabor nasprotnikov religije, ki vključuje aktivne ateiste in humanistična gibanja, za katere je značilno; »[...] upanje, v prihodnost brez religije, v kateri znanstveno mišljenje in sekularna morala prevladata nad vsem ostalim« (Wilkins-Laflamme, 2016, 166). Na drugi strani govori o »[...] trdnem jedru glasnih in politično aktivnih verskih gorečnejšev z vrednotami, ki se močno razlikujejo od vrednot nereligioznih posameznikov« (Wilkins-Laflamme, 2016, 177).

Analiza Wilkins-Laflamme je pomembna predvsem iz dveh razlogov. Prvič, jasno izpostavi dve ključni dimenziji religijske polarizacije, strukturo in ideološko, ter nakaže tudi na njuno medsebojno povezanost. In drugič, njena analiza jasno pokaže, da je religijska polarizacija le eden izmed možnih potekov sekularizacije v okvirih poznomodernih družb. Na to so sicer tudi pred rezultati omenjene študije opozarjali nekateri avtorji, ki so izražali resne dvome glede ideje, da se sekularizacija vse bolj kaže kot religijska polarizacija. Avtorji, kot so Steve Bruce (2002) ali Bagg & Voas (2010), v razpoložljivih podatkih vidijo predvsem vedno bolj razširjeno stališče nereligiozne brezbržnosti do vere in dvomijo, da bi bili trendi usihanja religije v Evropi povezani z izrazitimi ideološkimi reakcijami na strani vernikov ali ateistov.

Na vprašanje, ali torej sekularizacija v Evropi podžiga 'antiklerikalni ateizem', ali pa zgolj povečuje versko brezbržnost, so leta 2018 poskušali odgovoriti Ribberink, Achterberg in Houtman. Analizirali so podatke ISSP (International Social Survey Program) za 16 zahodnoevropskih držav v letih 1998 in 2008. Ugotovili so, da je razširjenost »anti-religioznosti« povezana z višjo stopnjo sekulariziranosti družb, ter tudi z relativno prevlado katolištva v primerjavi s protestantizmom. Na tej osnovi lahko sklepamo, da sekularizacija v poznomodernih razmerah tendenčno dejansko povečuje verjetnost in obseg religijske polarizacije, vendar nikakor pa ne v vseh družbah enako. Omenjena študija je v tej zvezi identificirala predvsem prevlado katoliške veroizpovedi kot ključnega dejavnika tveganja za porast religijske polarizacije.

Glede na te ugotovitve se Slovenija kaže kot država, v kateri je pojav religijske polarizacije dokaj verjeten. Gre namreč za državo z dokaj izrazitimi trendi sekularizacije, in hkrati za državo s katolištvom kot prevladujočo veroizpovedjo. Do nedavnega sicer raziskave religijskih sprememb v Sloveniji niso zaznale trendov religijske polarizacije. Prej nasprotno; študije za obdobje po letu 1990 kažejo predvsem na prevlado 'površinske', 'avtonomne', ali 'privatizirane' religioznosti na Slovenskem (npr. Toš, 2000; Flere & Klanjšek, 2007; Lavrič, 2013). Šele v letu 2019 se je izkazalo, da imamo v mednarodni perspektivi pravzaprav v Sloveniji, vsaj kar zadeva mlade, opravka s precejšnjo stopnjo religijske polarizacije (Lavrič, 2019b). Omenjena analiza je na osnovi anketne raziskave mladih iz desetih držav Jugovzhodne Evrope pokazala najvišje stopnje religijske polarizacije med mladimi iz Hrvaške in Slovenije. To sta hkrati tudi edini pretežno katoliški državi v celotnem vzorcu. Slovenija je med obravnavanimi državami hkrati tudi najbolj sekularizirana, medtem ko je za Hrvaško značilno, da je bila med tamkajšnjimi mladimi, v primerjavi z mladimi iz drugih devetih držav, sekularizacija v zadnjih desetih letih najbolj izrazita. Navedene ugotovitve torej tesno sovpadajo z ugotovitvami prej omenjen študije Ribberinka, Achterberga in Houtmana (2018) o tem, da je prevlada katolištva v kombinaciji s trendi sekularizacije pomemben dejavnik, ki povečuje verjetnost za pojav trenda religijske polarizacije.

Že iz navedenega pregleda literature je jasno razvidno, da se lahko religijska polarizacija meri na različne načine, pri čemer lahko v osnovi govorimo o dveh vidikih, strukturnem in ideološkem (Wilkins-Laflamme, 2014; Wilkins-Laflamme, 2016; Lavrič, 2019b). Strukturni se kaže predvsem v obsegu skupin na ekstremih kontinuuma verni-neverni. Tozadavne trende najlažje opazimo, če opazujemo velikost skupine tistih, ki so nekje vmes, ki torej niso niti povsem neverni, niti izrazito verni. Če obseg te skupine upada, lahko govorimo o porastu strukturne polarizacije. Vendar pa ta indikator strukturne religijske polarizacije ne more biti zadosten, saj bi lahko na visoko stopnjo religijske polarizacije sklepali tudi v razmerah, kjer bi bili, na primer, vsi prebivalci neke države povsem neverni, kar očitno pomeni popolno odsotnost polarizacije. Iz tega razloga je ključno upoštevati tudi simetričnost obsega obeh ekstremov. Religijska polarizacija torej narašča, kadar se obseg skupin na obeh ekstremih izenačuje, upada pa, kadar ti dve skupini po obsegu postajata vse bolj različni.

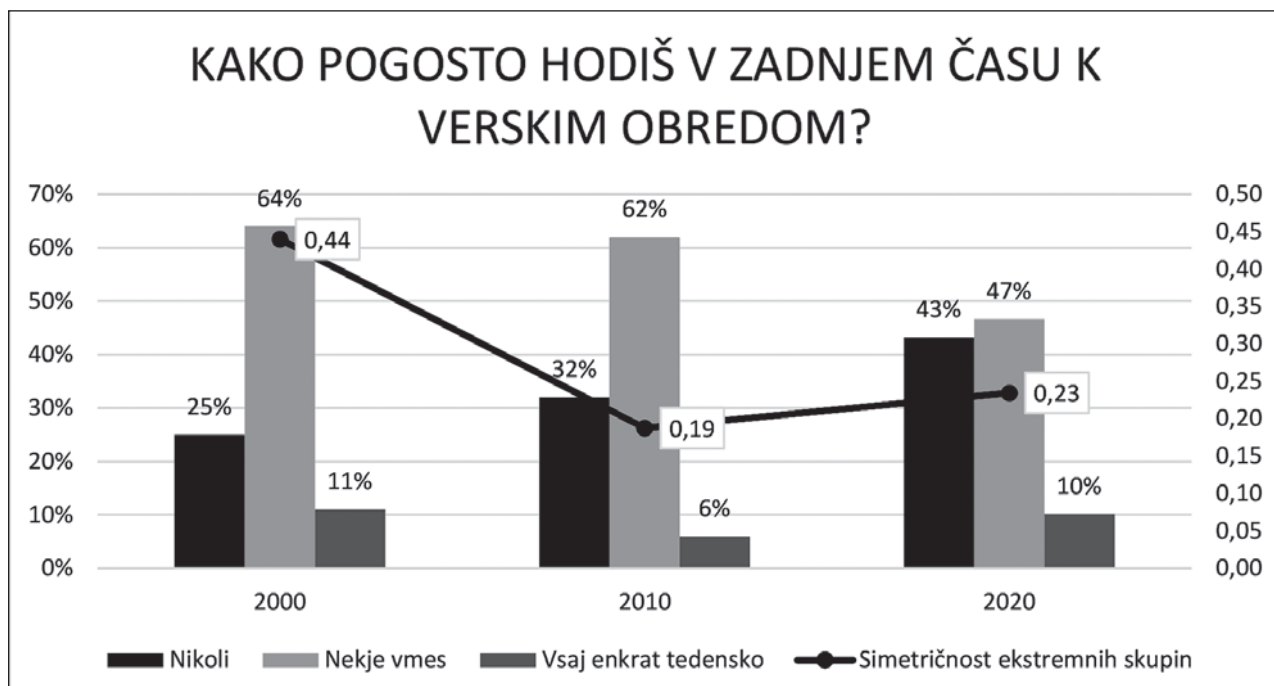
Ideološki vidik religijske polarizacije se lahko meri, tako kot so to na primer počeli Achtenberg in sodelavci (2009) ali Ribberink in sodelavci

(2018), z javnomnenjsko razširjenostjo zahtev po zmanjšanju ali povečanju družbene vloge religije, oziroma posameznih verskih skupnosti. Druga možnost, ki jo je nakazala Wilkins-Laflammova (2016) in je bila aplicirana v omenjeni slovenski študiji iz leta 2019 (Lavrič, 2019b), pa je v opazovanju obsega razlik med vernimi in nevernimi posamezniki glede temeljnih vrednot in stališč. Čim večji je prepad med vernimi in nevernimi glede njihovih stališč do temeljnih družbenih vprašanj, tem večja je stopnja religijske polarizacije v ideološki razsežnosti.

V empiričnem delu se pričujoča študija osredotoča na trende v zvezi z religijsko polarizacijo med mladimi v Sloveniji v obdobju 2000–2020. Pri tem bodo ločeno analizirani indikatorji strukturne in indikatorji ideološke religijske polarizacije. V tem okviru sta bili kot izhodišče za statistične analize oblikovani dve povezani raziskovalni vprašanji. V okviru prvega (RV1) me je zanimalo, kako se je v obdobju 2000–2020 med mladimi v Sloveniji spreminjala stopnja strukturne religijske polarizacije. Drugo raziskovalno vprašanje (RV2) se nanaša na isto obdobje in isto družbeno skupino, le da se osredotoča na ideološko razsežnost religijske polarizacije.

Čeprav zaradi precejšnje kompleksnosti uporabljenih indikatorjev (uporabljeni so bili trije indikatorji religioznosti in pet indikatorjev temeljnih vrednot in stališč, strukturna polarizacija se je znotraj tega ugotavljala po dveh dimenzijah, vse to pa je bilo merjeno v treh časovnih točkah), pričujoča študija ne temelji na zastavljanju strogih empiričnih hipotez, lahko na osnovi predstavljenega pregleda literature utemeljeno pričakujemo porast obeh dimenzij religijske polarizacije. Kar zadeva strukturno dimenzijo religijske polarizacije, jo je, čeprav zgolj na ravni obiskovanja verskih obredov, za obdobje 2000–2018 nakazala že omenjena študija Lavriča (2019b). Pričujoča študija omenjene ugotovitve poskuša nadgraditi tako, da (1) ugotovi ali se je trend religijske polarizacije na področju obiskovanja verskih obredov nadaljeval oz. ohranil do leta 2020 in (2) ali se je tak trend za celotno obdobje 2000–2020 kazal tudi v primeru aplikacije drugih indikatorjev religioznosti.

Pričakovanja glede porasta ideološke razsežnosti religijske polarizacije lahko, poleg že navedenih argumentov v okviru pregleda literature, utemeljimo tudi z nekaterimi izsledki nedavne študije Mladina 2020 (Lavrič & Deželan, 2021), ki kažejo na splošno ideološko polarizacijo med mladimi. Ta se med drugim kaže v (1) polarizaciji samo-ocene politične orientacije na relaciji politična levica – politična desnica, (2) polarizaciji stališč do učinka migrantov na slovensko družbo, pa tudi v (3) polarizaciji predstav glede prihodnosti.

Opomba: Simetričnost ekstremnih skupin (glej temno črto in vrednosti osi na levi) je za vsako leto izračunana kot kvocient med deležem tistih, ki verske obrede obiskujejo na tedenski ravni in deležem tistih, ki nikoli ne obiskujejo verskih obredov. Bolj, kot se vrednost tega kvocienta razlikuje od 0, večja je simetričnost obeh skupin; vrednost 1 kaže na popolno simetričnost skupin.

Grafikon 1: Strukturna religijska polarizacija v dimenziji obiskovanja verskih obredov, 2000–2020.

RAZISKOVALNA METODA

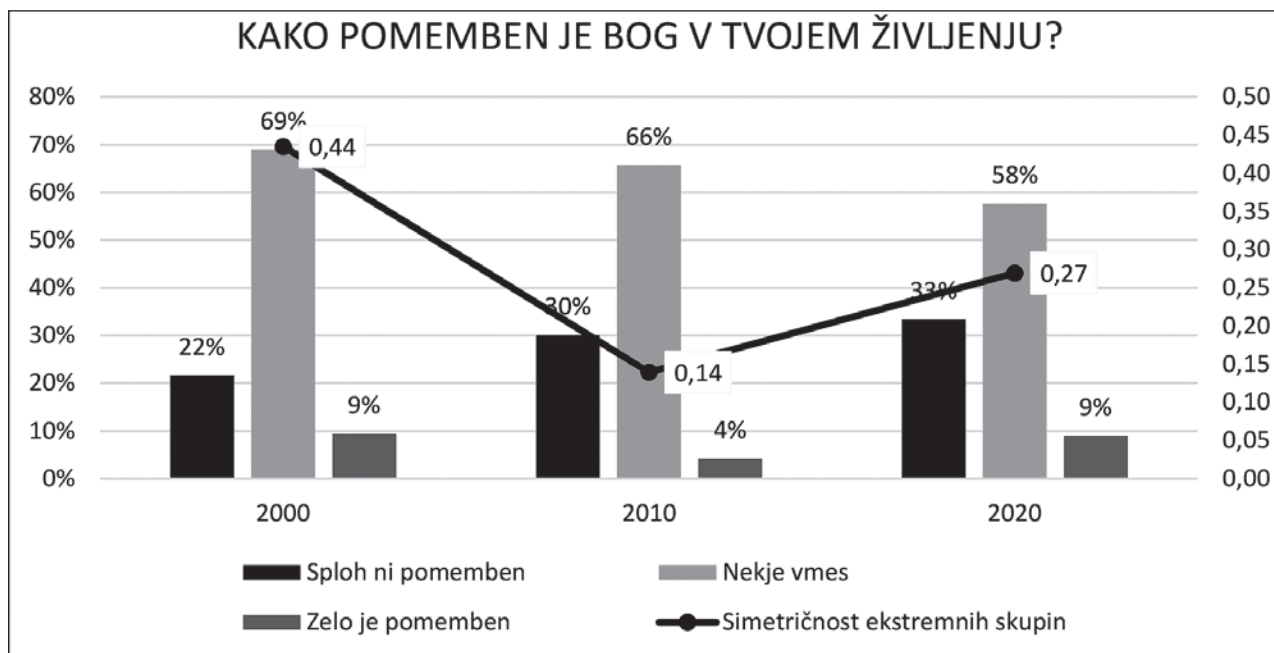
Zastavljeni raziskovalni cilji so bili doseženi s pomočjo sekundarne analize podatkov, zbranih na osnovi treh anketnih raziskav, izvedenih na reprezentativnih vzorcih mladih prebivalcev republike Slovenije:

1. Raziskava *Mladina 2000* je temeljila na osebem anketiranju z vprašalnikom na papirju. Anketni vzorec je obsegal $N = 1262$ oseb v starostni skupini med 15 in 29 let. Zbiranje podatkov je bilo izvedeno leta 2000. Izbor enot v vzorec, je bil izveden iz poimenskega vzorčnega okvira posameznikov iz Centralnega registra prebivalcev Slovenije. Izbor je bil slučajni, kjer je imela na končni stopnji vsaka oseba iz populacije enako verjetnost vključitve v vzorec, ciljna populacija pa je bila predhodno stratificirana glede na 12 statističnih regij in 6 tipov naselja.
2. Raziskava *Mladina 2010* je temeljila na osebem anketiranju vzorca $N = 1257$ oseb v starostni skupini med 15 in 29 let. Zbiranje podatkov je potekalo med 27. julijem in 24. septembrom 2010. Vzorcenje je potekalo na podlagi podatkov centralnega registra prebivalcev Slovenije, ciljna populacija pa je bila predhodno stratificirana glede na 12 statističnih regij in 6 tipov naselja.

3. Raziskava *Mladina 2020* je temeljila na osebem anketiranju vzorca $N = 1200$ oseb v starostni skupini med 15 in 29 let. Zbiranje podatkov je potekalo med 19. avgustom in 10. novembrom leta 2020. Vzorcenje je potekalo na podlagi podatkov centralnega registra prebivalcev Slovenije, ciljna populacija pa je bila predhodno stratificirana glede na 12 statističnih regij in 6 tipov naselja.

Različni vidiki religioznosti so bili merjeni s pomočjo treh spremenljivk, ki so bile na enak način aplicirane v vseh treh omenjenih raziskavah:

1. Konfesionalna identifikacija, pri čemer je bila oblikovana dihatomna (binarna) spremenljivka, ki ločuje posameznike, ki se ne štejejo za pripadnike nobene veroizpovedi (0) in posameznike, ki se štejejo za pripadnike rimokatoliške veroizpovedi (1).
2. Udeležba pri verskih obredih, pri čemer smo za ugotavljanje stopnje strukturne religijske polarizacije ločili posameznike v tri skupine: (1) tiste, ki vsaj enkrat tedensko obiskujejo obrede, (2) tiste, ki jih obiskujejo redkeje in (3) tiste, ki jih ne obiskujejo (praktično) nikoli.
3. Odgovor na vprašanje 'Kako pomemben je Bog v tvojem življenju?', pri čemer so respondenti izbrali en odgovor med 1 (sploh ni pomemben)

Opomba: Simetričnost ekstremnih skupin (glej temno črto in vrednosti osi na levi) je za vsako leto izračunana kot kvocient med deležem tistih, ki jim je bog v življenju zelo pomemben (vrednot 10) in deležem tistih, ki jim bog v življenju sploh ni pomemben (vrednost 1). Bolj, kot se vrednost tega kvocienta razlikuje od 0, večja je simetričnost obeh skupin; vrednost 1 kaže na popolno simetričnost skupin.

Grafikon 2: Strukturna religijska polarizacija v dimenziji samo-izražene pomembnosti boga v življenju posameznika, 2000–2020.

in 10 (zelo je pomemben). Za namene ugotavljanja stopnje strukturne religijske polarizacije smo ločili posameznike v tri skupine: (1) tiste, ki so obkrožili odgovor »1«, (2) tiste, ki so obkrožili odgovore med »2« in »9«, in (3) tiste, ki so obkrožili odgovor »10«.

Različni vidiki temeljnih vrednot in stališč so bili merjeni s pomočjo petih spremenljivk, ki so bile, z eno izjemo, na enak način aplicirane v vseh treh omenjenih raziskavah:

1. Odgovor na vprašanje: »V politiki ljudje govorijo o levici in desnici. Kam bi ti uvrstil/a samega/samo sebe na lestvici od 0 do 10?« (0 = »Levo«; 10 = »Desno«).
2. Stopnja strinjanja s trditvijo: »Istospolni partnerji lahko prav tako dobro vzgajajo svoje otroke kot raznospolni partnerji« (1 = »Sploh se ne strinjam«; 5 = »Popolnoma se strinjam«).
3. Z ocenami od 1 do 5 oceni, koliko se zanimaš za vsako od navedenih področij: »Nacionalna preteklost in usoda lastnega naroda« (1 = »Sploh me ne zanima«; 5 = »Zelo me zanima«).

Stopnja strinjanja s trditvijo: »Večina del v gospodinjstvu po svoji naravi bolj odgovarja ženskam« (1 = »Sploh se ne strinjam«; 5 = »Popolnoma se strinjam«)¹.

Kako pomembne so naslednje stvari v tvojem življenju: »Družinsko življenje« (1 = »Sploh ni pomembno«; 5 = »Zelo pomembno«).

REZULTATI

Najprej si pogledajmo trende na področju strukturne religijske polarizacije. Slednja je, kot je že bilo pojasnjeno, odvisna od (1) deleža posameznikov, ki so bodisi povsem nereligiozni, ali pa so zelo religiozni in (2) simetričnosti teh dveh delov populacije; bolj, ko sta obe ekstremni skupini izenačeni po velikosti, večja je stopnja strukturne religijske polarizacije. Razpoložljivi podatki omogočajo analizo strukturne polarizacije na osnovi dveh ločenih indikatorjev religioznosti, in sicer na osnovi obiskovanja verskih obredov in na osnovi samo-deklarirane pomembnosti boga v življenju posameznika.

V grafikonu 1 lahko najprej opazimo, da se je delež mladih, ki so »nekje vmes« zniževal skozi celotno obdobje; leta 2000 je znašal 64 %, leta 2010 le malenkost manj, 62 %, do leta 2020 pa je ta delež upadel na zgolj 47 %. Ta trend nam jasno dokazuje, da se je obseg obeh ekstremov skozi celotno dvajsetletno obdobje povečeval, kar govori v prid našim predvidevanjem o naraščanju

¹ Ta spremenljivka je bila aplicirana samo v letih 2010 in 2020, ne pa tudi v letu 2000.

Tabela 1: Korelacije med tremi dimenzijami religioznosti in petimi indikatorji s področja politike in temeljnih vrednot.

		2000	2010	2020
Pripadnost katolištvu	Samo-izražena (desna) politična orientacija	,140**	,170**	,188**
	Istospolni partnerji lahko prav tako dobro vzgajajo otroke...	-,083**	-,143**	-,202**
	Zanimanje za preteklost in usodo naroda	0,017	0,009	,103**
	Večina del v gospodinjstvu bolj ustreza ženskam.	n.p.	,106**	,134**
	Družinsko življenje kot vrednota	,209**	,176**	,134**
Pogostost obiskovanja verskih obredov	Samo-izražena politična orientacija	-0,01	,228**	,196**
	Istospolni partnerji lahko prav tako dobro vzgajajo otroke...	-,105**	-,163**	-,277**
	Zanimanje za preteklost in usodo naroda	0,030	,101**	,125**
	Večina del v gospodinjstvu bolj ustreza ženskam.	n.p.	,138**	,152**
	Družinsko življenje kot vrednota	,179**	,132**	0,05
Pomembnost boga v vsakdanjem življenju	Samo-izražena politična orientacija	-0,02	,150**	,196**
	Istospolni partnerji lahko prav tako dobro vzgajajo otroke...	-0,04	-,147**	-,283**
	Zanimanje za preteklost in usodo naroda	,090**	,106**	,098**
	Večina del v gospodinjstvu bolj ustreza ženskam.	n.p.	,158**	,224**
	Družinsko življenje kot vrednota	,157**	,186**	,126**

Opombe: Prikazane so vrednosti Pearsonovega koeficienta korelacije (r), razen v primeru korelacij z binarno spremenljivko Pripadnost katolištvu, kjer so prikazane vrednosti Kendalllovega tau-b koeficienta; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; n. p. – Ni podatka

strukturne polarizacije. Je pa pri tem pomembno, da se je ključna sprememba zgodila šele v obdobju 2010–2020; v tem obdobju sta občutno narasla oba ekstrema; delež tistih, ki nikoli ne obiskujejo verskih obredov je narasel iz 32 % na 43 %, hkrati pa se je močno povečal tudi delež rednih obiskovalcev, iz 6 % na 10 %.

Temna črta v grafikonu izraža prisotnost drugega elementa religijske polarizacije. Gre za simetričnost ekstremnih skupin, ki je prikazana skozi vrednosti koeficienta simetričnosti, katerega vrednost 0 pomeni popolno asimetričnost, vrednost 1 pa popolno simetričnost. Pogled na omenjeno temno črto razkrije, da je simetričnost ekstremov v obdobju 2000–2010 precej upadla, povečala pa se je šele v obdobju 2010–2020. Naša hipoteza se torej v tej točki ne potrjuje za celotno obdobje, saj se je strukturna polarizacija z vidika simetričnosti ekstremnih skupin povečala samo v zadnjem desetletju.

Vsekakor lahko brez zadržkov sklenemo, da se je v obdobju 2010–2020 močno povečala struk-

turna polarizacija v dimenziji obiskovanja verskih obredov – tako z vidika izrazitega povečanja obsega ekstremnih skupin, kot tudi z vidika njihove simetrije.

Do zelo podobnih ugotovitev pridemo tudi, če upoštevamo indikator pomembnosti boga v vsakdanjem življenju (Grafikon 2). Tudi v tem primeru sta se ekstrema krepila skozi celotno obdobje, predvsem pa v zadnjem desetletju, ko je delež tistih vmes upadel iz 66 % na 58 %. Po kriteriju simetričnosti ekstremov pa se je polarizacija v prvem opazovanem desetletju tudi v tem primeru zmanjšala, šele v drugem pa je narasla (iz 0,14 na 0,27).

Iz povedanega izhaja, da naših predvidevanj o porastu strukturne religijske polarizacije ne moremo v celoti potrditi, saj je v celotnem opazovanem obdobju strukturna polarizacija po kriteriju simetričnosti ekstremov v obeh opazovanih dimenzijah religioznosti celo nekoliko upadla. Vsekakor pa lahko po vseh opazovanih kriterijih in dimenzijah potrdimo izrazito strukturno religijsko polarizacijo

za obdobje 2010–2020. V tem obdobju se je po obeh opazovanih religijskih indikatorjih obseg ekstremov močno okreplil, hkrati pa se je povečala tudi njihova simetričnost.

Pri tem je ključno vlogo odigralo dejstvo, da se je delež zelo vernih mladih po obeh dimenzijah močno povečal, približno podvojil. Že ta ugotovitev nakazuje, da bi lahko pričakovali tudi zaostrovanje na ravni ideološke dimenzije religijske polarizacije. Glede na rezultate nekaterih drugih raziskav (Achtenberg et al., 2009; Wilkins-Laflamme, 2016; Ribberink et al., 2018) je namreč utemeljeno pričakovanje, da imajo globoko verni mladi, katerih številčnost se povečuje, v primerjavi z nevernimi tudi vedno bolj drugačne poglede na različne vidike družbenega življenja – da se torej vzporedno s strukturo, odvija tudi ideološka polarizacija.

Ideološko razsežnost religijske polarizacije lahko ugotavljamo na osnovi moči korelacije med različnimi dimenzijami religioznosti na eni strani in različnimi vidiki temeljnih vrednot in stališč na drugi strani. Pri tem je v nadaljevanju k do sedaj uporabljenima spremenljivkama za merjenje religioznosti dodana še spremenljivka *Pripadnost katolištvu*, ki je zaradi njene binarne strukture (pripada/ne pripada) v predhodnih analizah nismo mogli uporabiti kot indikatorja za strukturo polarizacijo.

Podatki iz Tabele 1 v splošnem kažejo na izrazit porast ideološke religijske polarizacije. Če najprej pogledamo vpliv religioznosti na samo-izraženo politično orientacijo, lahko ugotovimo, da je v obdobju 2000–2020 moč korelacije narasla v odnosu do vseh treh apliciranih indikatorjev religioznosti. V primeru pripadnosti katolištvu je korelacijski koeficient iz 0,140 v dvajsetletnem obdobju porasel na 0,188, v primeru pogostosti obiskovanja verskih obredov iz -0,01 na 0,196, v primeru pomembnosti boga v vsakdanjem življenju pa iz -0,02 na 0,196. Vse torej kaže, da je religioznost v vseh pogledih v letu 2020 bistveno močnejše napovedovala bolj desno politično usmerjenost mladih, kot 20 let pred tem. To je nedvomno zelo močan argument v prid tezi o naraščajoči religijski polarizaciji mladih iz ideološkega zornega kota.

Podobno lahko ugotovimo tudi v primeru podpore ideji, da lahko istospolni partnerji prav tako dobro vzgajajo otroke kot raznospolni partnerji. Korelacije po treh zaporednih indikatorjih religioznosti v tabeli so narasle iz 0,083 na 0,202; iz 0,105 na 0,277; in iz 0,04 na 0,283. Natančnejši pogled v tabelo razkrije, da so se razlike med vernimi in nevernimi glede tega vprašanja v dvajsetletnem obdobju še najbolj povečale, in da so v letu 2020 bile tudi najbolj izrazite, če jih primerjamo z drugimi štirimi indikatorji vrednot in stališč v naši analizi.

V obravnavanem obdobju se je povečal tudi razkorak med religioznimi in nereligioznimi v zanimanju za usodo lastnega naroda. Korelacije po

treh zaporednih dimenzijah religioznosti v tabeli so narasle iz 0,017 na 0,103, iz 0,030 na 0,125 in iz 0,090 na 0,098.

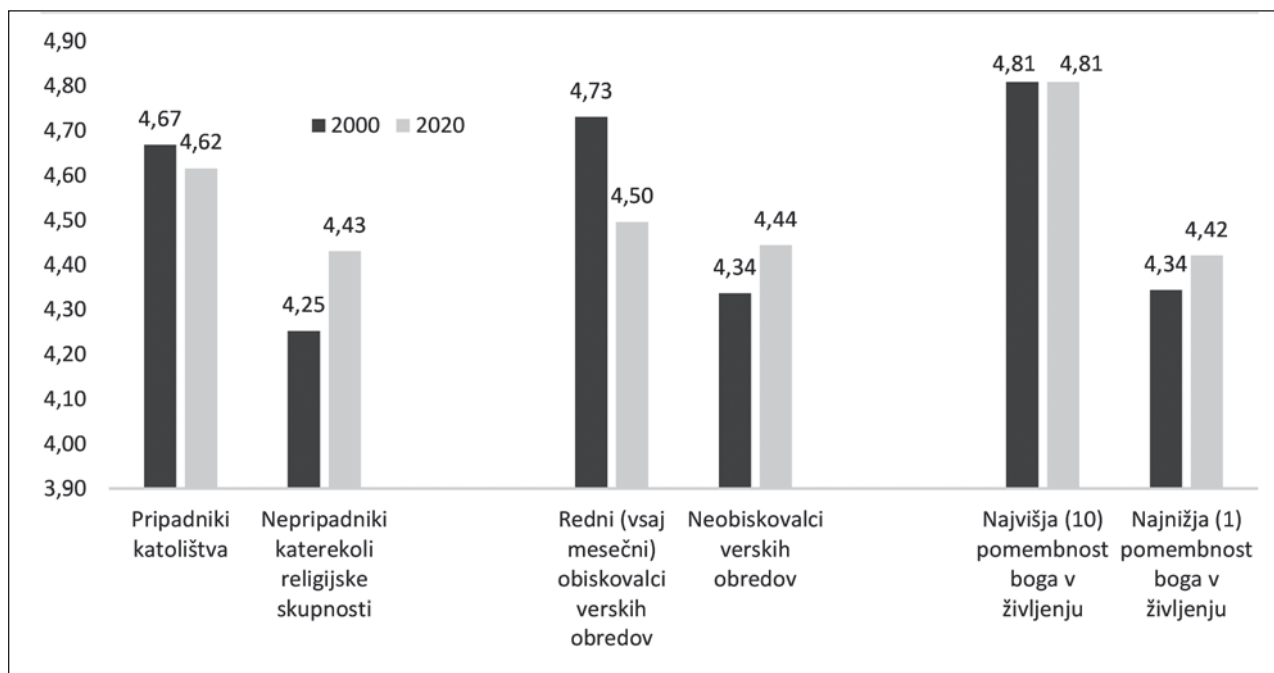
Za četrti indikator, strinjanje s trditvijo, da večina del v gospodinjstvu bolj ustreza ženskam, na žalost nimamo podatkov za leto 2000. Lahko pa opazimo opazen porast korelacijskih koeficientov v obdobju 2010–2020; iz 0,106 na 0,134, iz 0,138 na 0,152 in iz 0,158 na 0,224.

Na osnovi doslej povedanega lahko sklenemo, da se je razkorak med religioznimi in nereligioznimi mladimi v zadnjih desetletjih močno povečal na področju samo-izražene politične orientacije, na področju odnosa do istospolno usmerjenih oseb, na področju zanimanja za usodo naroda, ter (vsaj v zadnjem desetletju) na področju delitve družbenih vlog med spoloma.

Ni pa se ta razkorak povečal na vseh področjih, ki smo jih zajeli v naši raziskavi. Ko gre za vrednoto družinskega življenja, je trend prav nasproten. V opazovanih dveh desetletjih so na tem področju korelacije z vsemi tremi dimenzijami religioznosti upadle; iz 0,209 na 0,134 (pripadnost katolištvu), iz 0,179 na -0,05 (obiskovanje obredov) in iz 0,157 na 0,126 (pomembnost boga). Da bi si to nekoliko presenetljivo izjemo lažje razložili, je smiselno preveriti, kako se je pomembnost vrednote družinskega življenja spremenjala v skupini izrazito religioznih mladih in v skupini izrazito nereligioznih mladih.

Grafikon 3 jasno razkriva, da so se razlike med religioznimi in nereligioznimi mladimi zmanjšale tako rekoč z obeh strani. Po eni strani se je pomen te vrednote med religioznimi mladimi nekoliko zmanjšal – še najbolj v dimenziji obiskovanja verskih obredov, kjer je med rednimi obiskovalci povprečje upadlo iz 4,72 na 4,50. Po drugi strani se je vrednota družine hkrati precej okreplila med nereligioznimi mladimi, še posebej med tistimi, ki se ne štejejo za pripadnike nobene religije, med katerimi je povprečje naraslo iz 4,25 na 4,43.

Navedeni rezultati so sociološko zelo zanimivi, saj nakazujejo na to, da postaja vrednota družine vedno bolj neodvisna od religijske podlage. Če smo na prelomu stoletja še lahko s trdnimi osnovami trdili, da religija na Slovenskem pomembno prispeva k večjemu vrednotenju družine med mladimi, imamo danes bistveno šibkejšo podlago za takšno trditev. Še vedno sicer drži, da religiozni mladi družini pripisujejo nekoliko višji pomen v primerjavi z nereligioznimi mladimi. Vendar pa so te razlike danes sorazmerno majhne, še posebej ko gre za religijsko dimenzijo obiskovanja obredov, kjer je povprečna vrednost odgovor med obiskovalci ($M = 4,50$) le malenkost višja kot med tistimi, ki verskih obredov nikoli ne obiskujejo ($M = 4,44$). Za nameček so podrobnejše analize (uporabljen je bil postopek ANOVA s Tamhanejevim post-hoc testom) pokazale, da razlike med omenjenima skupinama niso statistično značilne ($p > 0,05$).

Opomba: Prikazane so povprečne vrednosti odgovorov na lestvici med 1 (Sploh ni pomembno) in 5 (Zelo je pomembno). Zaradi večje preglednosti variacij v razlikah med skupinami je nabor vrednosti na vertikalni osi omejen na interval med 3,90 in 4,90.

Grafikon 3: Pomembnost vrednote družinskega življenja glede na tri dimenzije religioznosti, 2000 in 2020.

Ne glede na vzroke za opisane trende v zvezi z vrednoto družinskega življenja, nam ugotovljeni trendi onemogočajo celovito potrditev naših pričakovanj o splošnem povečanju religijske polarizacije na področju stališč in vrednot. Je pa pri tem bistveno izpostaviti, da gre vendarle za eno samo izjemo, in da smo pri ostalih štirih apliciranih indikatorjih vrednot in stališč ugotovili izrazit trend ideološke polarizacije mladih na religijski osnovi. Sklenemo torej lahko, da smo bili v prvih dvajsetih letih 21. stoletja priča izraziti religijski polarizaciji mladih v veliki večini merjenih ideoloških razsežnosti te polarizacije.

RAZPRAVA IN ZAKLJUČEK

V pričujoči študiji smo se vprašali, ali lahko v prvih dveh desetletjih 21. stoletja na Slovenskem govorimo o religijski polarizaciji med mladimi. Z nekaterimi pomenljivimi izjemami, rezultati preštavljenih analiz podajajo na to temeljno vprašanje pretežno pritrdilen odgovor. V obdobju med leti 2000 in 2020 je bila religioznost mladih tendenčno vedno močnejše povezana s pogledi mladih v zvezi z istospolnim starševstvom, družbeno vlogo žensk, usodo lastnega naroda, in s samo-izraženo politično orientacijo na spektru med politično levico in desnico. Opisani ideološki polarizaciji se je po

letu 2010 pridružila še strukturna polarizacija. V obdobju med leti 2010 in 2020 sta se namreč povečali obe skupini na ekstremnih dveh uporabljenih indikatorjev religioznosti. Povečal se je tako delež mladih, ki nikoli ne obiskuje verskih obredov, kot tudi delež rednih, tedenskih obiskovalcev. Prav tako se je hkrati povečal delež mladih, ki jim v življenju bog ne pomeni praktično nič in tudi delež takih, ki jim pomeni zelo veliko.

Lahko torej sklenemo, da so se teoretična pričakovanja v pričujoči študiji potrdila. Še posebej kar zadeva obdobje med leti 2010 in 2020 lahko med mladimi v Sloveniji govorimo o izraziti religijski polarizaciji, tako v ideološki, kot tudi v strukturni razsežnosti. Nikakor ne gre spregledati, da je pri tem ključno vlogo odigralo dejstvo, da se je delež zelo vernih mladih močno povečal, približno podvojil, tako z vidika pomembnosti boga v vsakdanjem življenju, kot z vidika obiskovanja verskih obredov.

Te ugotovitve so za razumevanje sodobnih in bodočih religijskih trendov v Sloveniji zelo pomembne. Nakazujejo namreč na to, da se tudi Slovenija pridružuje državam, kjer se sekularizacija odvija v povezavi z religijsko polarizacijo. Predvsem se zdi pomembno dejstvo, da smo opisane trende ugotovili med mladimi prebivalci Slovenije. V sodobni sociologijigeneracij namreč, kljub intenzivnim razpravam in tudi različnim stališčem, prevladuje mnenje, da

so svetovni nazori in vedenjski vzorci mladih pomembna osnova, če želimo napovedovati bodoče spremembe v svetovnih nazorih vedenjskih vzorcih na ravni celotne populacije (Woodman, 2017). V okviru svetovnih nazorov seveda sodi tudi odnos do religije, oziroma religioznost. V tem smislu lahko trdimo, da nam trendi na področju religioznosti slovenskih mladih do neke mere odstirajo pogled v prihodnje trende na tem področju v Sloveniji.

Ob robu teh temeljnih ugotovitev pričujoče študije velja spomniti še na dve ugotovitvi, ki odstopata od naših teoretičnih pričakovanj. Prvič, ugotovili smo, da se je strukturna religijska polarizacija začela šele nekje okoli leta 2010, medtem ko je bil trend v obdobju 2000–2010 v tej zvezi mešan. Po eni strani se je skupni delež mladih na obeh ekstremih sicer v tem obdobju povečal, vendar pa se je hkrati zmanjšala simetričnost obeh ekstremov. To se je zgodilo seveda zato, ker se je povečeval samo en ekstrem, to je ekstrem popolnoma nereligioznih. V tem obdobju smo imeli torej med mladimi v Sloveniji opravka s klasičnim vzorcem sekularizacije, kjer je naraščal delež nereligioznih mladih, hkrati pa upadal delež zelo religioznih mladih. Obrat po letu 2010 se zgodi prav pri slednji skupini, ki začne naraščati. V obdobju 2010 – 2020 smo tako priča bolj tipično katoliškemu vzorcem sekularizacije, ki je, kot kažejo raziskave, pogosto povezan z religijsko polarizacijo.

Na drugo odstopanje od teoretičnih pričakovanj smo naleteli ob analizi trenda v zvezi s korelacijo med različnimi indikatorji religioznosti in vrednoto

družinskega življenja. V nasprotju s trendi v zvezi z drugimi analiziranimi stališči in vrednotami mladih, se je izkazalo, da so te korelacije skozi obdobje 2000–2020 tendenčno upadale. Da torej postaja vrednota družine vedno bolj neodvisna od religijske podlage. Iz podatkov lahko sklepamo, da gre pri tem trendu predvsem za to, da za verno katoliško mladino v vedno večji meri ni zaželena katerakoli družinska ureditev. Verna katoliška mladina se namreč od nereligioznih mladih vedno bolj razhaja glede vprašanj družinske vloge ženske ali vprašanj vzgoje otrok s strani istospolnih partnerjev. Splošno vrednotenje (kakršnega koli) družinskega življenja je tako med religioznimi mladimi v zadnjih dvajsetih letih celo upadlo. V istem obdobju pa se je vrednota (kakršnega koli) družinskega življenja med nereligioznimi mladimi občutno okrepila, kar lahko povežemo s splošnejšim trendom liberalizacije družinskih vrednot (Lavrič & Rutar, 2021). Na osnovi tega trenda je namreč možno sklepati, da mladi družinsko življenje dojemajo vedno bolj široko in inkluzivno (vedno bolj so npr. mladim sprejemljive družine z istospolno usmerjenimi starši), in mu kot takemu, vsaj kar zadeva nereligiozne in manj religiozne mlade, tudi pripisujejo vedno večji pomen v življenju.

Z vidika družbene kohezivnosti Slovenije sicer lahko na splošno pozitivno vrednotimo ugotovljeni trend religijske konvergence na področju vrednote družinskega življenja. Gre za dokaz, da trendi religijske polarizacije niso vseprisotni, in da jih je vsaj na nekaterih področjih možno tudi preseči.

RELIGIOSITY AMONG YOUTH IN SLOVENIA: TRENDS OF STRUCTURAL AND IDEOLOGICAL POLARIZATION

*Miran LAVRIČ*University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: miran.lavric@um.si

SUMMARY

Over the past years, increasing number of scholars has been addressing questions of religious polarization in Europe and the US. The findings show that religious polarization tends to be more present in countries with Catholic majority and in more secularised countries. The present study considers trends of structural and ideological dimensions of religious polarization among young people in Slovenia. In terms of methodology, it is based on secondary analysis of data from national youth surveys Youth 2000, Youth 2010 and Youth 2020. On this basis, longitudinal analyses of three indicators of religiosity and five indicators of general values and attitudes was conducted. The results point to a substantial increase in ideological dimension of religious polarisation over the period between 2000 and 2020. This trend was accompanied also by a marked structural polarization in the period between 2010 and 2020. This structural polarization is a direct consequence of a strong increase in shares of very religious youth, both in terms of attendance at religious rituals and in terms of the self-reported importance of God in person's everyday life, which happened simultaneously with the more general trend of secularization. The study also found, somewhat surprisingly, that the differences between the religious and the nonreligious youth in ascribing value to family life had been decreasing over the observed period. This leads to the conclusion that the value of family life has been growing increasingly more independent from religiosity over the first two decades of the 21st century.

Keywords: Religious polarization, Youth, Secularization, Catholicism, Slovenia

VIRI IN LITERATURA

Achterberg, P., Houtman, D., Aupers, S., De Koster, W., Mascini, P. & J. Van der Waal (2009): A Christian Cancellation of the Secularist Truce? Waning Christian Religiosity and Waxing Religious Depri- vatization in the West. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48, 4, 687–701.

Bagg, S. & D. Voas (2010): The Triumph of Indifference: Irreligion in British Society. V: Zuckerman, P. (ur.): *Atheism and Secularity: Volume 2: Global Expressions*. Santa Barbara, Praeger, 91–111.

Blazinšek, P. (2016): (De)sekularizacija v Sloveniji?: sekundarna analiza podatkov raziskav Slovenskega javnega mnenja. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Bruce, S. (2002): *God is Dead: Secularization in the West*. Oxford, Blackwell.

Bruce, S. (2011): *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford, Oxford University Press.

Dilmaghani, M. (2020): Measuring Religious Polarization: Application with American. *Studies in Religion*, 49, 1, 1–18.

Flere, S. & R. Klanjšek (2007): Ali je votlost značilnost vernosti na Slovenskem? *Družboslovne razprave*, 56, 7–20.

Kaufmann, E., Goujon, A. & V. Skirbekk (2012): The End of Secularization in Europe?: A Socio-Demographic Perspective. *Sociology of Religion*, 73, 1, 69–91.

Lavrič, M. (2013): Religious Change and the Impact of Religiosity upon Emancipative Values in Post-Yugoslav Countries. V: Flere, S. (ur.): *20 Years Later: Problems and Prospects of Countries of Former Yugoslavia*. Maribor, CEPYUS, 223–243.

Lavrič, M. & D. Friš (2018): Institucionalna in zasebna religioznost v severovzhodni Sloveniji: Primerjalna analiza slovenskih regij po letu 1969. *Studia Historica Slovenica*, 18, 1, 41–60.

Lavrič, M. (2019a): Mladi in religija v severovzhodni Sloveniji po letu 2000: Sekularizacijske težnje in relativno vztrajanje institucionalne religioznosti. *Studia Historica Slovenica*, 19, 1, 257–275.

Lavrič, M. (2019b): Religijska polarizacija med mladimi v Sloveniji: Primerjalna analiza v okviru držav jugovzhodne Evrope. V: Ignjatovič, M., Kanjuo Mrčela, A. & R. Kuhar (ur.): *Znanost in družbe prihodnosti*. Ljubljana, Slovensko sociološko društvo, 154–158.

Lavrič, M. & T. Rutar (2021): Vrednote, zani- manja in stališča mladih. V: Lavrič, M. & T. Deželan (ur.): *Mladina 2020: položaj mladih v Sloveniji*. Maribor, Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba; Ljubljana, Založba Univerze v Ljubljani, 347–391.

Lavrič, M. & T. Deželan (ur.) (2021): *Mladina 2020 : položaj mladih v Sloveniji*. Maribor, Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba; Ljubljana, Založba Univerze v Ljubljani.

Maver, A. (2014): V (ne)znanem novem svetu. Paberki iz verskega življenja v Celju med svetovni- ma vojnama. *Studia Historica Slovenica*, 2–3, 505–518.

Norris, P. & R. Inglehart (2004): *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. New York, Cambridge University Press.

Olson, M. (1963): 'Rapid Growth as a Destabilizing Force.' *Journal of Economic History*, 23, 529–552.

Ribberink, E., Achterberg, P. H. J. & D. Houtman (2018): Religious Polarization: Contesting Religion in Secularized Western European Countries. *Journal of Contemporary Religion*, 33, 2, 209–227.

Smrke, M. & S. Uhan (1999): Na vrhu gričev – toda ob vznožju socialne piramide. V: Toš, N. (ur.): *Podobe o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-ih)*. Ljubljana, Založba FDV, 147–158.

Toš, N. (2000): Primerjalna analiza religioznosti: v Sloveniji in državah Srednje in Vzhodne Evrope. *Teorija in praksa*, 37, 2, 197–228.

Wilkins-Laflamme, S. (2014): Towards Religious Polarization? Time Effects on Religious Commitment in US, UK and Canadian Regions. *Sociology of Religion*, 75, 2, 284–308.

Wilkins-Laflamme, S. (2016): Protestant and Catho- lic Distinctions in Secularization. *Journal of Contem- porary Religion*, 31, 2, 165–180.

Woodman, D. (2017): *The Sociology of Genera- tions and Youth Studies*. V: Fulrong, A. (ur.): *Routledge Handbook of Youth and Young Adulthood*. London, Routledge, 20–27.

ECCE QUOMODO MORITUR IUGOSLAVUS: SMRT, POGREB IN MISELNA ZAPUŠČINA ŠKOFA ANTONA MAHNIČA

Aleš MAVER

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: ales.maver@um.si

Dejan JUHART

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: dejan.juha@gmail.com

Janez OSOJNIK

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: janez.osojnik1@um.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava smrt, pogreb in odmeve na smrt krškega škofa Antona Mahničča decembra 1920. Večina posmrtnih zapisov je Mahničča obravnavala kot mučenca za južnoslovansko stvar. Ob scenografiji njegovega pogreba, ki je bila izrazito v duhu južnoslovanskega povezovanja, se samo po sebi zastavlja vprašanje, kako pojasniti škofov »južnoslovanski« obrat v zadnjih letih njegovega življenja. Teza pričujočega besedila je, da je nanj sicer res vplivala izkušnja škofovanja na Krku, italijanskega pritiska in težkih razmer ob koncu prve svetovne vojne, da pa se korenine tega obrata skrivajo globlje v Mahniččevi politični teologiji. Izhodišče njegove misli je namreč izrazita kritika jožefinskega modela razmerja med državo in Cerkvijo v Avstrijo. Slednja je lajšala tudi njegovo slovo od avstrijskega državnega okvirja. Tudi sicer Mahniččevi pogledi v tednih pred smrtjo kažejo, da temeljnih postavk svojega pogleda na svet, družbo in Cerkev ni spremenil.

Ključne besede: Anton Mahnič, Kraljevina SHS, Krk, legitimizem, jožefinizem, katoliško gibanje v Sloveniji in na Hrvaškem

ECCE QUOMODO MORITUR IUGOSLAVUS: LA MORTE, IL FUNERALE E L'EREDITÀ DEL PENSIERO DEL VESCOVO ANTON MAHNIČ

SINTESI

L'articolo prende in considerazione la morte, il funerale e gli echi del decesso del vescovo di Veglia Anton Mahnič, nel dicembre 1920. La maggior parte degli scritti postumi aveva descritto il vescovo come un martire per la causa jugoslava. Di fronte alla scenografia del suo funerale, che era decisamente nello spirito dell'integrazione jugoslava, possiamo porci delle domande per spiegare questa sua svolta »jugoslava« negli ultimi anni della sua esistenza. La tesi del presente saggio è che egli fu effettivamente influenzato dall'esperienza del vescovado a Veglia, dove fu testimone della pressione italiana e delle difficili condizioni alla fine della Prima guerra mondiale, ma che in fondo le radici della svolta dovremmo cercarle in maniera più approfondita nella sua teologia politica. Il punto di partenza del suo pensiero era infatti una forte critica al modello del giuseppinismo riguardo i rapporti tra Stato e Chiesa in Austria. Quest'ultimo ha inoltre facilitato il suo distacco dallo Stato austriaco. Infine, anche il punto di vista di Mahnič nelle settimane che precedette la sua morte ci mostra di come non avesse cambiato i propri principi fondamentali riguardo la sua visione del mondo, della società e della Chiesa.

Parole chiave: Anton Mahnič, Regno di SHS, Veglia, legittimismo, giuseppinismo, movimento cattolico in Slovenia e Croazia

UVOD

V pričujočem prispevku bomo orisali okoliščine smrti in pogreba škofa na Krku Antona Mahniča, ki je pomembno zaznamoval slovensko in hrvaško družbo od zadnjih desetletij 19. stoletja do svoje smrti leta 1920.¹ Pri tem bomo izhajali iz opažanja, da je scenerija slovesa od njega v marsičem močno odstopala ne le od prejšnjega odnosa zlasti slovenske javnosti do Mahniča, marveč tudi od še danes uveljavljenih predstav. Na podlagi že izoblikovanih ugotovitev o veliki razliki med »slovenskim« in »hrvaškim« obdobjem v škofovem delovanju bomo skušali predvsem orisati genezo njegovega odnosa do nove južnoslovanske državne tvorbe od zadnjih let prve svetovne vojne naprej. Naša osnovna podmena bo, da je imela Mahničeva distanca do hasburškega državnega okvirja svoje globlje korenine že v njegovi ostri kritiki avstrijskega modela državnega cerkvenstva in da je slednja kot izvor njegove teološke in politične misli pogosto podcenjena.

POKOP ZGLEDNEGA JUGOSLOVANA

Škof na Krku dr. Anton Mahnič je bil verjetno med bolj znanimi Slovenci, ki so umrli leta 1920. Njegova smrt 14. decembra tega leta (o okoliščinah prim. Grgec, 1921a) je v veliki meri potekala v znamenju zadnjih treh let njegovega življenja, ki so iz njega naredile nekakšnega mučenca za jugoslovansko stvar, kar je vsaj na Slovenskem predstavljalo prestavitev težišča v ocenjevanju njegovega lika in dela. Morda bi kdo, ki bi slovensko dogajanje nehal spremljati tam okrog leta 1900 in bi se v decembrskih dneh leta 1920 znova znašel pod Alpami, celo mislil, da ne gre za istega Mahniča. Kajti če so ga nekoč razglašali za »latinizatorja, germanizatorja in italijanofila,« kot je v nekrologu za njim poročal njegov poznejši naslednik na Krku Josip Srebrnič (Srebrnič, 1920, 3), so zdaj odmevali vse drugačni toni. Vsaj del Slovencev in Hrvatov je v umrlem škofu videl enega poglobitvinih pripravljalcev in zagovornikov novonastale države.

O tem je pričala tudi scenografija njegovega pogreba 18. decembra 1920. V zagrebški stolnici, v *Slovcu* razglašeni za »najveličastnejšo katedralo Jugoslavije«, so se od njega poslovili zastopnik regenta Aleksandra, dva predstavnika vlade, načelnik generalštaba, hrvaške vojaške in civilne oblasti in seveda množica katoliških društev. Žal je zamuda vlaka udeležbo pri pogrebni slovesnosti preprečila poslancem Slovenske ljudske stranke iz vrst jugoslovanskega kluba, medtem ko je strankarski

in klubov šef Anton Korošec že vnaprej napovedal svojo odsotnost in za pokojnega Kraševca opravil slovesno zadušnico v beograjski katoliški cerkvi (Pogreb škofa dr. Mahniča, 1). Glede na Mahničevo »latinsko preteklost« iz osemdesetih in devetdesetih let 19. stoletja je bilo morda nekaj ironije v tem, da je po pogrebni maši truplo po grkokatoliškem obredu blagoslovil križevski vladika Dionizije Njaradi (Pogreb škofa dr. Mahniča, 1). A fiktivni Slovenec iz časa okrog leta 1900 je nemara še ujel, da se je Mahnič, ki ga na Krk niso poslali samo, ker je bil na Slovenskem moteč, pač pa nemara tudi zato, da bi kot znani zagovornik rimskosti v vseh ozirih dokončno rešil težavo glagoljaškega bogoslužja v kvarnerski diecezi, na Jadranu spremenil v gorečega zagovornika in celo preroditelja te iste glagolice v cerkvi (Smolik, 1990; Matulić & Juretić, 1921, zlasti 252–255). V *Slovcu* so piko na i postavili z oznako, da je odšel »najidealnejši apostol krščanske misli med Hrvati in Slovenci, glasnik slovensko-hrvatskega edinstva, goreči prijatelj kulturnega zблиžanja s pravoslavnimi brati ter neustrašni narodni boritelj v imenu krščanske pravičnosti« (Pogreb škofa dr. Mahniča, 1).

Nekoliko je jugoslovansko koreografijo Mahničevega odhoda zmotil samo žalni govor sarajevskega škofa koadjutorja Ivana Evandelista Šarića, ki je govoril o Mahniču kot velikem duhovniku, ki je utrjeval Cerkev, (slovenski in hrvaški) narod in tudi svojo dušo. Vendar niti enkrat ni omenil ne Srbov ne Jugoslavije ali Kraljevine SHS. Mahniča je slavil zgolj kot borca za pravice slovenskega in hrvaškega naroda:

Mahnič kao svećenik dao je katoličkoj Sloveniji mnogo, ali katoličkoj Hrvatkoj dao je kao biskup sve, dao joj i dušu svoju i tijelo svoje. On je kao biskup pokazivao najočitije, da katolicizam i narodnost nijesu u suprotnosti, već da se najbolje slažu i popunjuju. On je postao kopča, kojom je organski vezan kulturni razvitak Slovenaca i Hrvata; postao je simbol slovensko-hrvatskoga narodnog jedinstva. (Šarić, 1921, 266)

Omenjeno ni veliko presenečenje, saj je bil Šarić sopotnik in naslednik Josipa Stadlerja, ki je bil južnoslovanski državi verjetno naklonjen najmanj od vseh slovenskih in hrvaških škofov (prim. recimo Jegličev dnevnik, vpis z dne 24. 5. 1918). Njegovo protisrbsko stališče ga je pozneje vodilo v pretirano navdušenje nad Paveličevo marionetno tvorbo med drugo svetovno vojno, je pa res, da

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom*, št. P6-0128, in raziskovalnega projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenske države*, št. J6-9354, ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

navdušenja nad monarhijo Karađorđevićev pri njem ni moglo večati dejstvo, da ga oblast vse do leta 1922 ni hotela potrditi za nadškofa, tako da je ostal koadjutor še štiri leta po Stadlerjevi smrti (prim. Valjan, 2010, 270).

Da so bile razmere ob koncu leta 1920 drugačne kot dvajset let prej, so pričali tudi odzivi na Mahničev odhod v slovenskem tisku. Pri tem je značilna nekakšna dvojnost med sicer nekoliko vzvišeno prizanesljivostjo škofovih nekdanjih nepopustljivih nasprotnikov v liberalnem taboru in nakazujočo se previdnostjo njegovih dovčerajšnjih katoliških sopotnikov, ki je vsaj po našem mnenju nato postala stalnica v ocenjevanju Mahniča znotraj katoliške skupnosti na Slovenskem (prim. recimo Pirc, 1990).

Liberalni *Slovenski narod* je bil v svojem nekrologu po eni strani pod vtisom zadnjih, »mučeniških« škofovih let v službi južnoslovanske državne ideje, po drugi strani pa je v le nekaj tednov oddaljenih volitvah v ustavodajno skupščino novembra 1920 videl odločilni poraz škofovega političnega in verjetno tudi kulturnega gibanja. Zato so lahko v *Narodu* dali nekaj prostora velikodušnosti, ko so škofa celo pohvalili:

Danes, ko je dr. Mahnič mrtev, lahko rečemo, da je bil njegov nastop potreben in koristen. V načelih ni kompromisov, in dr. Mahničev aut-aut je storil konec slovenskemu polovičarstvu, nenačelnemu slepomišenju in elastičnemu kolebanju navzgor in navzdol, na desno in levo. (Vladika dr. Anton Mahnič, 1920, 2)

Vendar se je velikodušnost iztekla, ko je pisec nekrologa opozoril, da »ni bil talent, brezobzirno dosleden ter železne volje, delavec, kakršnih pozna premalo naša kulturna zgodovina« (Vladika dr. Anton Mahnič, 1920, 2). V Mahničevi smrti je sočasno gledal konec nekega obdobja, kajti »umrl je v hipu, ko so volitve dokazale, da je konec cerkvene prepotence« (Vladika dr. Anton Mahnič, 1920, 2).

Če se poudarek na pozitivnem učinku Mahničevega odločnega nastopa ob koncu osemdesetih let 19. stoletju niti ni bistveno razlikoval od Šaričevega zagotavljanja, da »dr. Mahnič razdijeli sav život u Sloveniji i Hrvatskoj na dva tabora – Hristov i Belialov« (Šarić, 1921, 264), ni bilo mogoče spregledati že omenjene tihe kritike Mahničevih somišljenikov. Njegov poznejši škofovski naslednik Josip Šrebrnič je tako ob vseh pohvalah na pokojnikov račun neocvetličeno priznaval:

Oblika, v katero je Mahnič odeval svoje razprave, svoje kritike ter polemiko sploh, je bila ostra. Ni štedil s krepkimi odbijajočimi izrazi in stavki. [...] Nenadno je prišel, kakor nevihta,

in brezobzirno, kakor nevihta, je posegel v motno in vsak polet dušeče ozračje, dokler ga ni razčistil popolnoma. (Šrebrnič, 1921, 217–221)

Kljub temu, da bi bilo navedeno čiščenje moč razumeti kot nekaj pozitivnega, podobno kot v *Slovenskem narodu*, je bil Šrebrničev sklep naravnost uničujoč: »To je bil dr. Anton Mahnič v naši sredi. Veličasten zgled nam je dal delavnosti, svetega življenja, ljubezni do resnice. Lastnosti nevihte same pa nihče ne posnema« (Šrebrnič, 1921, 224). Očitno je slovensko katoliško gibanje v razmerah nove južnoslovanske tvorbe ob koncu leta 1920 Mahniča slavilo le kot predstavnika neke minule dobe in ne kot kašipot za prihodnost, razen seveda, kar zadeva njegovo navdušenje nad južnoslovanskimi povezavami iz zadnjih let.

DOLGO ROJEVANJE OBRATA

Na prvi pogled je bil za zgoraj opisani razvoj do Mahničevega lika in dela v trenutku njegove smrti najzaslužnejši dramski lok, ki je zaznamoval zadnja tri leta Mahničevega življenja. Kot zasnovo je imel njegovo odločno podporo Majniški deklaraciji in njenemu videnju povezovanju južnih Slovanov v podonavski monarhiji v objavah v zagrebških *Novinah* in vsaj deloma tudi v slovenskem tisku (prim. zlasti Grgec, 1921b). Pri tem se je škof uprl kritikam dejstva, da naj bi tako povezovanje zajemalo tudi pravoslavne Srbe. Zaplet predstavlja njegova podpora težnjam južnih Slovanov z dopisom pariški mirovni konferenci ob koncu leta 1918 (Grgec, 1921b, 260), nekakšen vrh pa njegova internacija v Italiji, ki se je izcimila iz obljubljenega prevoza v hrvaški Senj. Italijanski meseci so mu odločilno načeli zdravje, tako da se je le za sorazmerno kratek čas vrnil v Zagreb in Varaždinske Toplice. Zadnjih šest mesecev življenja je tako prebil na severu Hrvaške (prim. Grgec, 1921a). Kot gost zagrebškega nadškofa Antuna Bauerja je že omenjenega 14. decembra tudi umrl.

Toda podrobnejši pogled pokaže še zgodnejši začetek in počasno evolucijo pogledov krškega škofa. Tudi sicer vsaj v slovenskem zgodovinopisju pogosto beremo o skoraj nepremostljivi razliki med »slovenskim« in »hrvaškim« Mahničem (prim. zlasti Benedik, 1990; Banac, 2013, 49ff) Dejansko ga izkušnja na nekdanjem največjem jugoslovanskem otoku ni usmerila le v naklonjen odnos do glagolice, pač pa je velikega filozofa in neomajnega zagovornika načel nagnila tudi k ukvarjanju s praktičnimi vprašanji (prim. Matulić & Juretić, 1921, 252ff). Znani frančiškanski glasbenik pater Hugolin Sattner se je s slovenskega vidika ob enem od obiskov na Krku kar nekoliko začudil, kako majhno vlogo v

Mahničevem delovanju igra politika. Ampak krški nadpastir mu je stvarno odvrnil:

Ma, kaj čete s politiko? Ljudstvo, ki v gospodarskem oziru ni samostojno, tudi za politično delovanje ni zrelo. Sicer so pa tu povsem drugačne razmere, nego pri vas. Mi moramo tukaj ljudi učiti živinoreje, perutninarstva, vinogradništva, umnega kletarstva, organizirati izvoz pridelkov itd. (Sattner, 1921, 246)

Naslednja pomembna točka so bile Mahničeve izkušnje s političnimi razmerami v škofiji. Italijansko govoreča manjšina, ki je obvladovala mesto Krk in še nekatera urbana središča, je bila zelo agresivna v nasprotovanju glagoljaškemu bogoslužju in v vztrajanju pri prevladi italijanskega jezika v šolah (prim. Matulić & Juretić, 1921, 254–256). Prav uspešen boj za verski pouk v hrvaščini v prvem desetletju 20. stoletja je škofa verjetno dodatno razgrel, čeprav je pravice slovenščine branil že globoko v časih Rimskega katolika v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja (prim. Pirc, 1990, 109ff).

Prelomnico je, kot že omenjeno, pomenila tudi Majniška deklaracija, ki jo je Mahnič odločno podprl, kar je vsaj na prvi pogled v nasprotju z legitimizmom, ki se mu ga je rado očitalo (o okoliščinah samih prim. Rahten, 2016; Perovšek, 2018). A pojdimo po vrsti. Krški škof je po eni strani branil bistveno potezo Majniške deklaracije, ki je že utečenemu prizadevanju za slovensko-hrvaško povezovanje dodala načrt o zvezi s habsburškimi Srbi, zaradi česar je celo med nekaterimi Slovenci zbudila začudenje, predvsem zaradi njihove pravoslavne vere. Toda Mahnič je zavrnil očitke avstrijskega katoliškega tiska v zvezi s tem:

Srbi živijo z nami in med nami. Srbstvo je dejstvo. [...] Srbska inteligenca je decimirana in na vse strani razkropljena; politične aspiracije so za dolgo časa neizpeljive! — Že dolgo časa se ni nudila prijateljem slovanske sloge ugodnejša prilika, da se končno napravi pot medsebojnemu zbližanja bratov, ki so bolj vsled neuklonljivih usodnih slučajev, kakor pa vsled svoje krivde eni drugim tako tuji in medsebojno sprti. Bratje Hrvati! Bratje katoliki! Ne poslušajmo glasu politične strasti. Res, Srbi niso katoličani, ali oni so vendar kristjani; ali k nam jih more pripeljati edino ljubezen, dočim jih bo mržnja in preziranje katoličanstvu in hrvatstvu še bolj odtujilo in jih ogorčilo. (Mahnič, 1918, 1)

Narobe pa bi bilo, če bi Mahničev »južnoslovanski obrat« razumeli le kot njegov odgovor na izjemne razmere v zadnjih letih prve svetovne

vojne in takoj po njej, ki jih je doživel tudi na lastni koži (o tem prim. zlasti Bajc, 2018; Bajc & Matjašič Friš, 2019; Podbersič, 2017; Podbersič, 2018; Klabjan, 2018; Batič, 2018; Downs, 2018; Svoltjšak, 2018; Torkar, 2019). Vsekakor se nam zdi potrebno opozoriti na globlji izvor njegove skepse do habsburškega državnega okvirja.

Ker je očitek okorelega legitimizma ob Mahniču trdovraten, utegnejo marsikoga presenetiti tovrstne zamisli izdajatelja *Rimskega katolika*:

Nič ni tako slabega, česar bi previdnost božja ne znala izkoristiti za dobre smotre. Tako je tudi glede revolucije. Revolucija je strla verige državnega absolutizma, v katerih je tudi Cerkev bridko stokala kakor v babilonski sužnosti. Cerkvena zgodovina ne pozna za Kristusovo nevesto žalostnejših časov nego je bila doba državnega absolutizma v 18. in prvi polovici 19. stoletja. Šele po l. 1848. je začela Cerkev prosteje dihati, njeni prijatelji so smeli odslej vsaj javno dvigati glas, vsaj javno izpodbujati, ogrevati duhove za njeno svobodo. (Mahnič, 1912, 154)

Iz navedenega in podobnih zapisov lahko sklepamo, da je treba Mahničevo politično teologijo brati na ozadju njegovega silnega odpora zoper jožefinizem, ki je še v njegovih časih močno odmeval v Cerkvu v Avstriji, in vse druge oblike državnega cerkvenstva. Iz tega temeljnega izhodišča izvirajo potem njegovo poudarjanje navezave na Rim, odločno odklanjanje vmešavanja (katere koli) državne oblasti v notranje cerkvene zadeve in slednjič zahteva po samostojni kulturni in politični organiziranosti katoličanov na Slovenskem. Legitimizem igra v tem oziru precej postransko vlogo.

Sicer zanj ideal ostaja (avstrijska) država, ki bi v celoti stala na podlagi krščanskih načel. Toda v bistvu se podobno kot skoraj tisočletje in pol prej Avguštin ob izteku teodozijanskega obdobja zaveda, da je kaj takega iluzija. Zato mu gre predvsem za poudarjanje nujnosti neodvisnosti Cerkve od državnih struktur, da se ne bi ponovno prebudila v jožefinskih sponah. V ta namen je pripravljen tudi na vožnjo vlaka v obe smeri, kajti:

Nič ne more bolj zadržavati pravega napredka, nič se bolj ne protivi ustanovi božji nego, ako hoče država gospodovati v Cerkvu, kakor ni od druge strani nič bolj pogubno za družbo in Cerkev samo kakor to, ako se služabniki oltarja silijo v upravo posvetnih zadev. (Mahnič, 1912, 145)

V zadnji vrstici v bistvu odmeva skoraj sočasno navodilo ljubljanskega knezoškofa Jakoba Missie,

naj imajo kvalificirani laiki kot kandidati na volitvah vselej prednost pred duhovniki (prim. Dolinar, 1988, 130).

Seveda ima Kraševac pred očmi predvsem položaj iz svojih mladih let, ko je bila najizraziteje za državnim krmilom avstrijska varianta liberalizma, in piše v času, ko so avstrijski liberalci (v okviru zaradi celjskega gimnazijskega vprašanja propadle »velike koalicije«) ponovno del vlade (prim. recimo Rumpler, 1997, 508–510; prim. še Bruckmüller, 2007; Maver, 2020). Pri tem Mahnič dobro prepozna današnjim opazovalcem velikokrat zastrito oligarhično naravo svobodomiselnih gibanj na Avstrijskem in po Evropi. Zanj že od Jožefa II. naprej obstaja enačaja med liberalizmom in vsiljevanjem rešitev od zgoraj, med liberalizmom in brezdušnim, za lokalne razmere in posebnosti slepim centralizmom, kajti:

Francoska revolucija si je zapisala na zastavo: Liberté. A ravno ona je na Francoskem zatrla avtonomistično pravo. [...] Liberalizem uničuje povsod deželno avtonomijo, prikračuje zgodovinske, postavno priborjene pravice. Z železno verigo centralizma je oklenil Avstrijo, Španijo, Italijo in Nemčijo. Liberelec pa centralist je identično. (Mahnič, 1912, 50)

Kaj tak centralizem pomeni za Cerkev, če se pusti vpreči v voz države (v katerega je v Avstriji in v slovenskih deželah dejansko bila vprežena), je izdajatelj *Rimskega katolika* ponazoril plastično, celo drastično: »Kajti v liberalni državi se lahko zgodi, da vodi bogočastne zadeve minister-žid, minister-ateist, minister-mason – in po predlogu takega ministra naj se imenujejo potem katoliški škofje!« (Mahnič, 1912, 146). Sklep je torej na dlani:

Država, ki ne spoznava nobene vere, liberalna država, ki se je izneverila Kristusovemu evangeliju, ki je zavrgla konkordat in raztrgala vezi, ki so jo družile s Cerkvijo, taka država je sama ob sebi izgubila vsako pravico, se kakorkoli vmešavati v cerkvene zadeve. (Mahnič, 1912, 146)

Zavrnitev avstrijskega modela državnega cerkvenstva, v katerem je bila Katoliška cerkev sicer še vedno privilegirana, a sočasno omejena, navdihuje nadalje Mahničevo zavračanje kakršnega koli koncepta nacionalne cerkve. Na podlagi avstrijskih izkušenj je namreč dobro opazil, da je taka ureditev za krščanstvo in še posebej za katoliško krščanstvo povsem neustrezna, saj ga slejkoprej privede v bolj ali manj popolno odvisnost od posvetnih oblasti. Razvoj v 20. stoletju, ko so poskusi nacionalnih cerkva tonili drug za drugim, mu je dal v celoti

prav. Verjetno je uvidel tudi, da privlači nacionalno cerkvenstvo v prvi vrsti tiste, ki si s krščanstvom pravzaprav ne znajo veliko pomagati, in je v njem prepoznaval gojišče svojega poglobitnega strašila, katoliškega liberalizma. Zato je odločno zapisal:

Rado se govori o narodnih šegah in običajih, poudarjajo se nacionalna prava in privilegiji nasproti rimski Stolicy (n. pr. galikanizem). [...] V to se posebno zahteva služba božja v narodnem jeziku; jezikovna vez, ki spaja katoličane raznih narodov – namreč latinščina, naj bi se umeknila narodnim jezikom. Pa da se ne misli ostati le pri jeziku in obredu, to očitno dokazuje zgodovina našega veka. Ne! Ponaroditi se hoče ne le naša Cerkev in obred, ampak tudi vera in z njo nrvstvenost. (Mahnič, 1912, 173–174)

V isti okvir sodi domnevno pomembno Mahničevo sodelovanje pri sestavljanju pastirskega pisma škofov goriške cerkvene pokrajine ob tako imenovani » aferi Krutorogov« novembra 1887, kjer je bila posebej poudarjena prepoved sodelovanja duhovnikov pri agitaciji zoper veljavno bogoslužje in liturgični jezik (prim. Dolinar, 1988, 126). Končno je izkušnja »državne cerkve v okovih« verjetno močno vplivala na Mahničevo dajanje prednosti verski pred narodnostno pripadnostjo. Čeprav je mogoče v nekem smislu pritrditi Jožku Pircu, da je bilo vprašanje samo zastavljeno narobe (a Janez Janžekovič, ki ga Pirc navaja kot misleca, ki je stvari pravilno postavil, je vsaj z nekaterimi svojimi stališči in zapisi iz obdobja po drugi svetovni vojni prejkone slab zgled ravnotežja med obema vrednotama) (Pirc, 1990, 121), vsaj izkušnja Katoliške cerkve v Avstriji v 19. stoletju in potem številnih krajevnih cerkva v 20. stoletju nedvomno kaže, da za Cerkev ni koristno, če se verska pripadnost podredi narodni ali državni.

Deloma izvira iz tega Mahničevega spoznanja tudi njegovo pozivanje k izstopu slovenskih katoličanov iz sprege s svobodomiselno usmerjenimi Slovenci v okviru slogaštva. Zanimivo je, da je na omenjeni točki našel somišljenika v Ivanu Cankarju, ki je ravno v podaljševanju »slogaštva« ob koncu 19. stoletja videl enega glavnih virov zastoja v kulturnem življenju slovenske družbe, kakor ga je odčitaval in velikokrat ostro kritiziral. Tako je Vrhnčan v spominskem govoru o Antonu Aškercu leta 1913 goriškemu profesorju bogoslovja izrekel nepričakovano priznanje:

Vladalo je takrat, posebno v razletju 1890 do 1894 — tisto ubogo in klavrno slogaštvo, ki bi v svoji komodni idealnosti najrajši vpilo ‚živio‘ naprej in nazaj in na vse strani. O ka-

kih temeljnih političnih in kulturnih nazorih se ni dalo govoriti. Limonada je bila popolna in zgodila se je navsezadnje ta gorostasnost, da so se nameravali pobratiti na Kranjskem verni katoličani in brezverni katoličani. V to limonado pa je pljunil Anton Mahnič. Vsako svetovno naziranje — in to je pač tudi katolicizem — mora biti enotno in celotno in ne sme trpeti nobenih koncesij, nobenih ozirrov, nobenega omahovanja. (Cankar, 1976, 225–226)

Seveda je tudi Cankar v nadaljevanju ostro obsodobil Mahničev ikonoklazem na področju leposlovja, s katerim si je Kraševac nakopal največ zamer (prim. o tem Kerže, 2019).

V izogib podreditvi katolištva narodu ali državi priporoča Mahnič na prvem mestu strnitev vseh katoličanov okoli rimskega sedeža in papeža, ki sedi na njem. Zato lahko govorimo o »rimski poti« v slovenskem katoliškem okolju, vajenem naslanjanja hierarhije na otipljivejšo državno oblast. Goriški profesor govori v trendu svojega časa, ko so mnogi iskali poti iz pretesnega državnega objema v podobni smeri. Dovolj bo, če tukaj navedemo najudarnejše Mahničeve misli na tej točki:

Vogelni kamen enotni organizaciji vseh katoličanov je rimski papež sam, nositelj verske oblasti, počelo verske edinosti. Božja previdnost je hotela, da se je ravno v naših časih proslavilo rimsko papeštvo z dogmatično določbo njega nezmotljivosti. S tem nas Bog opominja, da se brez pomiselkov, brez pridržka, da se s polnim, s celim srcem oklenemo od Boga postavljene skale verske in katoliške edinosti. Zavest, da smo rimski katoličani, da je rimska Cerkev naša mati, da je papež naš oče, ta zavest se obujaj in krepj v nas; z njo bo rasla zavest katoliške edinosti in celokupnosti. [...] Bodi papež Italijan ali Francoz, Roman ali Slovan, in če bi bil Kitajec! Ne meso in kri, ampak Oče nebeški ga dela nezmotljivega. Rimski papež je temeljni kamen katoliškega poslopja, ki vse vzdržuje, vse spaja, ki smo po njem vsi eno. (Mahnič, 1912, 280–281)

Na eni strani je centralizmu avstrijskega (in evropskega) liberalizma torej zoperstavljen rimski »duhovni centralizem«, o katerem se je prav v času »vaticanskega jetništva« papežev lahko najbolj dotlej zdelo, da bo res visoko privzdignjen nad vsak parcialen državni ali narodni interes. Na drugi strani, »na mikroravni«, polaga Mahnič svoje upe v družbeno in politično gibanje slovenskih katoličanov. Zanj zglede išče v srednjem veku, ko so se

po njegovem mnenju »vse svoboščine povsod razširjale, ko je demokracija povsod svoje zmagoslavje obhajala; in ni bilo slučajno, da so se zvali oni časi veki ljudstva« (Mahnič, 1912, 132). In v soočenju oligarhičnega liberalizma svojih dni s tem idealom mu izpod peresa zletijo tudi pojmi, ki dišijo naravnost revolucionarno:

Naš demokratizem ali, ako hočete, republikanizem [sic!], ni oni navadni politični, ampak demokratizem v višjem pomenu. V tem pomenu vzet se zлага z vsako monarhistično državno obliko in, ako hočete, celo z absolutistično! Mi zahtevamo le, naj se država in nje politika postavi na naravno zdrava, krščanska tla, na tla onih evangeljskih načel, po katerih je in mora država in nje politika služiti ljudstvu ter pospeševati koristi velike množice, ne pa žrtvovati občne blaginje interesom deset tisoč židov in liberalnih kapitalistov. (Mahnič, 1912, 134)

Razvoj v devetdesetih letih 19. stoletja, ko je bil vpliv Mahničeve »rimske poti« na Slovenskem v zenitu, je pokazal, da je tovrstni demokratizem na Kranjskem in širše padel na plodna tla in da je bilo veliko tudi nezadovoljstvo s stranpotmi oligarhičnega avstrijskega liberalizma. Seveda ne gre prezreti niti, da je simpatije gotovo žel zelo izraženi »antisemitizem brez Judov«, ki je zaradi grozot pet desetletij pozneje danes posebej problematični sestavni del takratne katoliške politične misli (prim. zlasti Pelikan, 1997).

LAŽJI PREHOD

Na podlagi izhodiščne skepse do pravilnosti avstrijskega modela reševanja vprašanja razmerja med Cerkvijo in državo, ki je bila bistveno izrazitejša kot pri drugih slovenskih cerkvenih nadpastirjih v času preloma leta 1918, Mahničovo sorazmerno lahko slovo od Avstrije ni presenečenje (prim. o okoliščinah Repe, 2019; Griesser Pečar, 2020; Friš, 2018; Perovšek, 2019 in 2020; Rahten, 2020; za cerkveno področje zlasti Maver, 2020; Mithans, 2017 in 2020). Pri njem, ko se odloči, ne srečamo več pomislekov o nujnosti ohranjanja lojalnosti cesarju in njegovi hiši, ki so še dolgo mučili ljubljanskega škofa Antona Bonaventura Jegliča ali njegovega lavantinskega kolega Mihaela Napatnika (seveda pa tudi metropolit Frančiška Borgio Sedeja; prim. o tem Maver, 2020; Podbersič, 2018). Navsezadnje se je teoretično že zdavnaj poigraval z mislijo, da je za katoličana sprejemljiva celo republika, da le zagotavlja Cerkvi svobodo. In dejansko je bilo kar nekaj slovenskih katoličanov ob prelomu zagretih za to obliko vladavine (prim. Rahten, 2009).

Izkušnja zapostavljanega hrvaštva na Krku, pristranskost avstrijskih oblasti Italijanom v prid in končno vzpostavitev italijanske zasedbene oblasti ob koncu prve svetovne vojne so postorile ostalo. Zato je Mahnič v dopisu pariški mirovni konferenci ob koncu leta 1918 izrekel gorečo obsodbo avstro-ogrsko države, kakršne od domnevnega legitimista res ne bi pričakovali:

Taj rat se vodio za potlačene narode i proti imperijalističkoj politici. Bog je blagoslovio oružje boraca slobode. [...] Kao pastir svoga mukotrpnoga naroda, koji je osigurao teškim mukom svoj opstanak u vrijeme tiranije njemačko-austrijske centralizacije, ja dižem svoj prosvjedni glas. [...] Ako se želi osigurati svjetski mir, odnošaji naroda moraju biti uredeni na bazi pravde. Ako je primjenjivanje ovoga pravila igdje potrebno, a to je svakako u ovim stranama, gdje živi trinaest vijekova naš troimeni narod Srba, Hrvata i Slovenaca. Svaka pogrješka u rješavanju Jugoslavije mogla bi nositi sa sobom teške posljedice za cijelu Evropu. Jugoslaveni konačno zaslužuju iza dugog robovanja pod igom njemačkim, madžarskim i turškim, da jednoč počnu živjeti životom dostojnim naroda, koji je kroz vjekove lio svoju krv za kršćansku kulturu i za slobodu Evrope. Jugoslaveni odbacuju s prezirom novoga tlačitelja, koji se nametnuo silom, i tvrdo se nadaju, da nas slavodobitni saveznici, koji su krenuli u rat za slobodu potištenih naroda, ne će zaboraviti. (po Grgec, 1921b, 258ff)

Pozornemu bralcu seveda ne bo ušlo, da je so razmerno skromno zagovarjanje vključitve Srbov v južnoslovansko povezovanje iz prve polovice leta 1918 pol leta pozneje že zamenjalo govorjenje o enem »troimenskem narodu«. Že 6. novembra 1918 je krški škof novonastali južnoslovanski državi v zagrebških *Narodnih novinah* dokončno pripisal previdnostni značaj, pri čemer je posegel celo po besedah iz poročnega obreda:

Osvanuo nam veliki dan, a na nebu nam se ukaza znak s natpisom SHS. Narode moj, u ovom češ znaku pobijediti! Hrvati, Srbi, Slovenci! Božja je volja, da ostanete navijeke nerazdruživo ujedinjeni. Promisao odredila vas je za visoke ciljeve. Samo u jedinstvu je vaš spas, vaša budućnost. Gdje je izdajnička ruka, koja se usuduje rušiti ovo jedinstvo? Što je Bog združio, čovjek neka ne rastavlja! (po Grgec, 1921b, 259)

Na omenjeni točki se je teolog z zahoda slovenskega etničnega ozemlja skoraj povsem ujel s podobno previdnostno uglašeno mislijo poznejšega

prelata Franca Kovačiča, izvirajočega iz vzhodno-štajerskega prostora (o njem prim. Kačičnik, 2007; Matjašič Friš, 2009), kjer je bil občutek ogroženosti zaradi nemškega pritiska občuten podobno močno, kot ga je pod italijansko peto občutil Mahnič. Kovačič je bil enako kot Mahnič izrazito kritičen do preminule Habsburške monarhije, ki ji je očital, da se je svojemu zgodovinskemu poslanstvu izneverila bolj kot katera koli druga država v zgodovini (prim. Kovačič, 1920, 153). O južnoslovanski združitvi pa je dve leti po prelomu pisal:

Pri nas je narodnostno načelo doseglo svoj vrhunec v ujedinjenju in samostalni državi. V smeri enotne državnosti se mora tudi naprej gojiti in razvijati narodna zavest, vsako partikularistično stremljenje mora stopiti v ozadje. Vse eno je, je li kdo Hrvat, Srbin ali Slovenec ali po rodu celo Nемеc ali Madžar, da ima le zavest jugoslovanske državnosti. V velikem svetovnem metežu je v državnem ujedinjenju spas tudi naše partikularne individualnosti. (Kovačič, 1920, 156)

SE JE MAHNIČ »SPREOBRNIL«?

Kot je bilo razvidno, obrata v južnoslovansko smer pri Mahniču ni nujno treba razlagati kot odpovedi nekaterim temeljnimi postulatoma škofove misli, kakor je morda menil kak sodobni opazovalec. Novih spoznanj, nastalih na podlagi opazovanja razmer v krški škofiji, seveda ne smemo podcenjevati. Toda odpoved avstrijskemu okvirju je bila za Mahniča, kot že omenjeno, celo lažja kot za druge škofove iz njegove okolice, saj ni verjel v temelje avstrijske cerkvene politike (prim. o različnih modelih Mithans, 2017, 17–24; Maver & Friš, 2018; Kolar, 2019).

Kljub temu si bomo v zadnjem delu prispevka zastavili vprašanje, ali je Mahnič v jeseni življenja vendarle spremenil svoje poglede na življenje, družbo in Cerkev. Pri tem se bomo ustavili ob nekaterih pričevanjih iz zadnjih tednov njegovega življenja, ob njegovem pozdravu slovenskemu dijaštvu in ob obširnem pogovoru, ki ga je imel s katoliškim filozofom Alešem Ušeničnikom proti koncu septembra leta 1920.

Ko gre za slovita načela, na katera je poznejši škof prisegal v času, ko je po Cankarjevo pljunil v »slovensko limonado«, se lahko vsaj na prvi pogled zdi, da je umirajoči Mahnič pripravil pot oceni svojega naslednika Srebrničča, češ da kaže uživati sadove nevihte, na nevihto samo pa pozabiti. Na severu Hrvaške se je dve leti po rojstvu nove države Kraševcu zdelo takole: »Časi niso več taki, kakor tedaj, ko sem jaz začel. Tedaj je bila odločna polemika potrebna, da se je najprej na-

pravila jasnost v načelih. Sedaj bodi polemika bolj v ozadju, dasi se ji nikakor ne smemo odpovedati» (Ušeničnik, 1921, 286). Že prej je spregovoril tudi o tem, da se krščanstva ne sme omejiti zgolj na dogme in teorijo. Toda glede pomena načel kot takih je vendarle pribil:

Načel ljudje malo poznajo ali pa ne marajo slišati o njih. Breznačelnost je Avstrijo ugonobila. Nekoč sem bil pri visokem, drugače dobrem uradniku v ministrstvu na Dunaju in sem mu rekel: ‚Eksclenca, Vi morate svoje delovanje načelno urediti.‘ Veste, kaj mi je odgovoril: ‚Presvetli, kaj pa je načelo?‘ Kakor Pilat pred Kristusom! ‚Mi moramo delati,‘ mi je dotični uradnik odvrnil, ‚kakor razmere zahtevajo‘. (Ušeničnik, 1920, 283)

Ravno tako je bil precej skeptičen do možnosti zblizanja katoličanov s pravoslavjem, pri čemer je predvsem opozarjal, da katoličani v tovrstnih prizadevanjih ne smejo odstopati od temeljnih načel svoje vere, ki da edina »vsebuje vso resnico« (Ušeničnik, 1920, 284), saj naj bi popuščanje odbijalo celo pravoslavce same.

Mahnič je bil praktično vse življenje znan tudi kot nasprotnik žensk in ženskega vpliva. Na Krku je njegov tajnik Ante Pilepić med drugim zabeležil naslednji pripetljaj:

Ženske ne trpi ni u kuči ni kod stola. Za tu Mahničevu žensko-fobiju nije znala kči nekog namjesnika, kod koga je Mahnič prigodom neke svečanosti bio pozvan na gala-objed. Kad je Hofmeister najavio: ‚Es ist serviert‘, ponudi ruku namjesnikovoj ženi neki nadbiskup, a Mahnič bi imao iči ispod ruke s namjesnikovom kčeri. Ona mu ponudi ruku, no Mahnič ide ravno, a namjesnikova kči sva zasramljena bježi i ne pokaže se za cijelo vrijeme objeda. (Pilepić, 1921, 232)

Povojne razmere so škofa prisilile k delnemu popuščanju in spremembi stališč. A zdi se, da je katoliškim dijakinjam v katoliški dijaški organizaciji dopuščal prostor pod soncem s stisnjenimi zobmi, kajti menil je:

Razmere moderne dobe so prisilile [podčrtali A. M., D. J. in J. O.], da se jugoslovansko dijaško gibanje širi tudi na dijakinje. Jaz popolnoma odobravam ta vaš korak ter želim, da tudi katoliške dijakinje z ozirom na svojo naravo in naloge, ki jo je sama Previdnost odredila ženi v človeški družbi, sodelujejo v katoliškem dijaškem gibanju in se tako pripravljajo za svoje poznejše delo pri rekristijanizaciji

naše družbe. Previdnost in narava odreja ženi kot glavno nalogo skrb in vzgojo dece. (Mahnič, 1920, 289)

Že iz časov *Rimskega katolika* znana Mahničeva nasprotovanje domnevnemu vsenavzočemu judovskemu vplivu in strah pred njim sta se ob seznanitvijo z razmerami na severu Hrvaške, predvsem v Zagrebu, očitno še stopnjevala. Kajti »judovsko vprašanje« je bilo zanj (v skoraj obvezni navezavi s prostozidarstvom) eno najbolj perečih v novi državi:

V Jugoslaviji je postalo židovsko vprašanje, kakor se meni zdi, nekaj strašnega. Ubogi Hrvati v tem oziru! Srečni Slovenci; vi ste tukaj še deviški. Pri Hrvatih nima židovstvo samo industrije in kapitala v svojih rokah, ono zastuplja moralno tudi ljudstvo samo. Tako hoče nad ljudstvom zavladati. Zdi se, da odločuje loža pri nas. (Ušeničnik, 1920, 285)

Čeprav je Mahnič tudi dve leti po memorandumu, ki ga je naslovil na pariško mirovno konferenco, še vedno stavil upe v južnoslovansko državno tvorbo, kljub temu, da se niso uresničile njegove napovedi o politični »krotkosti« Srbov, ki jih je izrekel v prvi polovici leta 1918, pa s Francem Kovačičem ni delil prepričanja, da bi se morale pokrajinske, narodne ali jezikovne »partikularnosti«, kot je to imenoval Štajerec, umakniti skupni južnoslovanski istovetnosti. Pred smrtjo je namreč bolj ali manj jasno v duhu svojih protijožefinskih izhodišč izpovedal prepričanje o nujnosti pokrajinske avtonomije:

Država je radi ljudstva. Jaz sem za avtonomijo. Razmere so dandanes v Jugoslaviji take, da jo nujno zahtevajo. Liberalci ali demokrati pri nas so za centralizem, ker se to bolj krije z njih kulturnobojnimi tendencami. Toda objektivno-resnični blagor naše države zahteva, da se da pokrajinam avtonomija. Ljudstvo, zadovoljno v pokrajinah, bo državo toliko bolj ljubilo. Centralizem nasprotuje svobodi. (Ušeničnik, 1920, 282)

SKLEP

Misel, da centralizem nasprotuje svobodi, ostarelega škofa in novopečenega junaka južnoslovanskega združevanja, ki je bil kot tak deležen izrazito »jugoslovansko« obarvanega pogreba, skoraj ne bi mogla bolj povezovati z mladim nasprotnikom liberalnega centralizma, v katerem je videl poglobitvo dediščino reform Jožefa II. Zato je odgovor na vprašanje, ali je Mahnič ob zatonu življenja, ko je z vso silo podprl nastanek

Države in pozneje Kraljevine SHS in ji pripisal previdnostni pomen, spremenil osnovna torišča svojega razmišljanja, vendarle bližji zanikanju kot pritrditvi. Gotovo so dramatično spremenjene razmere, ko se je svet z začetka devetdesetih let 19. stoletja domala povsem porušil po viharju prve svetovne vojne, zahtevale svoj davek. O nekaterih značilnosti svojih metod iz preteklosti je nedvomno podvomil tudi Kraševc sam. A izpostavljanje skoraj nepremostljive razlike med Mahničem »nekoč« in »danes«, ki je narekovala prenekateri posmrtni zapis, v glavnem ni bilo upravičeno. Je pa marsikomu zlahka ušla odločilna podrobnost, kako visoko je škof postavljaj vrednost »svobode

Cerkve«. V sorazmerno udobnih pogojih avstrijskega državnega cerkvenstva mnogi katoličani njegove skrbi niso delili, zato se jim je obrat od Avstrije do Karadjordjevičeve monarhije pri njem lahko zdel presenetljiv.

S svojo radikalno kritiko avstrijskih postjožefinskih postulatov odnosa do Cerkve je Mahnič zanimivo izhodiče primerjalnih študij v širšem habsburškem okviru v prihodnje. Predvsem bi ga bilo potrebno postaviti ob bok za avstrijske razmere bržkone značilnejšim tipičnim cerkvenim knezom, zlasti v narodnostno in jezikovno mešanih okoljih, denimo na Štajerskem, Koroškem ali v čeških deželah.

ECCE QUOMODO MORITUR IUGOSLAVUS: DEATH, FUNERAL AND LEGACY
OF THE BISHOP ANTON MAHNIČ*Aleš MAVER*University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: ales.maver@um.si*Dejan JUHART*University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: dejan.juha@gmail.com*Janez OSOJNIK*University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: janez.osojnik1@um.si

SUMMARY

Anton Mahnič, the bishop of Krk, who died in December 1920 in Zagreb, was mourned after his death particularly as a great champion for the South Slavic cause. His funeral, held in Zagreb, transformed itself to a great manifestation of Yugoslavism. Even former Mahnič's opponents from the liberal political camp lauded bishop's alleged martyrdom under Italian occupation of Krk in service of Serbs, Croats and Slovenes. All this seemed to stand in a sharp contrast to Mahnič's reputation as Austrian legitimist and champion of Latin liturgy. But our paper shows that the alleged »conversion« of the bishop to the South Slavic state actually didn't happen. The seeming U-turn was already rooted in his decisive criticism of Austrian ecclesiastical politics, embodied for him in Josephinist models, developed during the late 18th century and modified many times during the 19th century, but never completely abandoned. Mahnič realized more than other Austrian or Slovenian bishops that a close link between the Church and state almost inevitably leads to a situation, where Church finds herself controlled by unfriendly forces. Thus, the departure from the Habsburg framework seems to be even easier for Mahnič than for colleagues, e. g. bishops Jeglič or Napotnik. On the other hand, the bishop of Krk himself expressed some light criticism of his own methods from the earlier part of his career, but otherwise he didn't abandon cornerstones of his thought. He also advocated for provincial autonomy of the regions inside the new South Slavic kingdom, what puts him in a marked contrast to the Maribor professor Franc Kovačič, who was, like Mahnič, also a great champion of the South Slavic unification.

Keywords: Anton Mahnič, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Krk, legitimism, Josephinism, Catholic movement in Slovenia and Croatia

VIRI IN LITERATURA

- + **Vladika dr. Anton Mahnič (1920)**: + Vladika dr. Anton Mahnič. *Slovenski narod*, 53, 289, 2.
- Bajc, G. & M. Matjašič Friš (2019)**: Prednosti Italije pri zasedbi Julijske krajine ob koncu prve svetovne vojne. *Acta Histriae*, 27, 3, 513–532.
- Bajc, G. (2018)**: Internments after the First World War. The Case of Women in Northern Adriatic, 1918–1920. *Acta Histriae*, 26, 4, 1017–1040.
- Banac, I. (2013)**: Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti. Zagreb, Profil.
- Batič, M. (2018)**: „Zones More Related to Immortal Splendor of Glory“: Italian War Memorials and Commemorative Practices in Venezia Giulia (1918–1922). *Acta Histriae*, 26, 4, 1063–1086.
- Benedik, M. (1990)**: Mahničevi pogledi na Jugoslavijo. V: Škulj, E. (ur.): Mahničev simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba, 127–133.
- Bruckmüller, E. (2007)**: Österreich – eine »katholische« Nation? V: Altermatt, U. & F. Metzger (ur.): Religion und Nation. Katholizismen in Europa des 19. und 20. Jahrhunderts. Stuttgart, W. Kohlhammer, 69–94.
- Cankar, I. (1976)**: Zbrano delo. Petindvajseta knjiga. Politični članki in satire; Govori in predavanja. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Dolinar, F. M. (1988)**: Skrb za prenovu Cerkve v ljubljanski škofiji. Škulj, E. (ur.): Missiev simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba, 123–134.
- Downs, L. L. (2018)**: »The Most Moderate Italianization?« Social Action and Nationalist Politics in the North–Eastern Adriatic Borderlands (1919–1954). *Acta Histriae*, 26, 4, 1087–1102.
- Friš, D. (2018)**: Maribor po prevratu in vladni komisar dr. Josip Leskovar. *Studia Historica Slovenica*, 18, 1, 191–216.
- Grgec, P. (1921a)**: Poslednji dani biskupa Mahniča. *Čas*, 15, 261–263.
- Grgec, P. (1921b)**: Smrt prognanika. *Čas*, 15, 258–261.
- Griesser Pečar, T. (2020)**: Prvo povojno leto v Evropi in svetu. *Studia Historica Slovenica*, 20, 2, 335–358.
- Jegličev dnevnik (2015)**: Jegličev dnevnik. Znanstvenokritična izdaja. Celje, Mohorjeva družba.
- Kačičnik, A. (2007)**: Kovačičeva življenjska pot. *Bogoslovni vestnik*, 67, 2, 175–191.
- Kerže, I. (2019)**: Mahničeva estetika in literarna kritika. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Klabjan, B. (2018)**: Borders in Arms: Political Violence in the North–Eastern Adriatic after the Great War. *Acta Histriae*, 26, 4, 985–1002.
- Kolar, B. (2019)**: Novi izzivi in naloge za Cerkev po koncu prve svetovne vojne na socialnem področju. *Studia Historica Slovenica*, 19, 2, 575–598.
- Kovačič, F. (1920)**: Narodnostno načelo in mirovna konferenca. *Čas*, 14, 137–157.
- Mahnič, A. (1912)**: Več luči! Iz »Rimskega katolika« zbrani spisi. Ljubljana, Katoliško tiskovno društvo.
- Mahnič, A. (1918)**: Jugoslovanstvo in katolicizem. *Slovenec*, 46, 126, 1.
- Mahnič, A. (1920)**: Pismo Mahničevega dijaštva. *Čas*, 14, 287–290.
- Matjašič Friš, M. (2009)**: Dr. Franc Kovačič – ustanovitelj in sodelavec revije Voditelj v bogoslovnih vedah. *Studia Historica Slovenica*, 9, 2/3, 615–632.
- Matulič, M. & A. Juretič (1921)**: Veliki svečenik naroda svoga. *Čas*, 15, 252–258.
- Maver, A. & D. Friš (2018)**: Ludica me, Deus. Duhovniki v politiki na Slovenskem ter v srednji Evropi v prvi polovici 20. stoletja in Anton Korošec. *Acta Histriae*, 26, 1, 109–126.
- Maver, A. (2020)**: Med cesarjem in kraljem. Lavantinski knezoškof Mihael Napotnik v letu 1918 in po njem. *Acta Histriae*, 28, 4, 661–678.
- Mithans, G. (2017)**: Jugoslovanski konkordat. Pacem in discordia ali jugoslovanski »kulturkampf«. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Mithans, G. (2020)**: Religious Communities and the Change of Worldviews in Slovenia (1918–1991): Historical and Political Perspectives. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 3, 415–434.
- Pelikan, E. (1997)**: Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor, Založba Obzorja.
- Perovšek, J. (2018)**: Misel o Sloveniji in njeno udejanjenje v času od Majniške deklaracije do oblikovanja Države SHS in Narodne vlade SHS v Ljubljani. *Studia Historica Slovenica*, 18, 2, 421–442.
- Perovšek, J. (2019)**: Nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 in njen zgodovinski pomen. *Studia Historica Slovenica*, 19, 2, 369–398.
- Perovšek, J. (2020)**: Politični položaj na Slovenskem leta 1919. *Studia Historica Slovenica*, 20, 2, 359–394.
- Pilepič, A. (1921)**: Iz Mahničevega života. *Čas*, 15, 225–237.
- Pirc, J. (1990)**: Rimski katolik in ločitev duhov. V: Škulj, E. (ur.): Mahničev simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba, 109–126.
- Podbersič, R. (2017)**: Cerkev na Primorskem in Londonski pakt 1915. *Acta Histriae*, 25, 4, 1015–1028.
- Podbersič, R. (2018)**: Od porazov do zmag z božjo pomočjo. Goriška duhovščina in leto 1917. *Studia Historica Slovenica*, 18, 3, 717–735.
- Pogreb škofa dr. Mahniča (1920)**: Pogreb škofa dr. Mahniča. *Slovenec*, 48, 289, 1.

Rahten, A. (2009): Poseg Franca Kovačiča v razprave med slovenskimi monarhisti in republikanci. *Studia Historica Slovenica*, 9, 2/3, 651–668.

Rahten, A. (2016): Od Majniške deklaracije do habsburške detronizacije. Slovenska politika v času zadnjega habsburškega vladarja Karla. Celje, Celjska Mohorjeva družba

Rahten, A. (2020): Koroška po plebiscitu: revanšizem, revizionizem in pregoni v poplebiscitnih mesecih. *Studia Historica Slovenica*, 20, 2, 565–595.

Repe, B. (2019): Evropa in svet ob koncu Velike vojne. *Studia Historica Slovenica*, 19, 2, 493–517.

Rumpler, H. (1997): Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Wien, Ueberreuter.

Sattner, H. (1921): Na otok Krk. *Čas*, 15, 244–247.

Smolik, M. (1990): Glagoljaštvo v luči cerkvenih dokumentov. « V: Škulj, E. (ur.): Mahničev simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba, 263–274.

Srebrnič, J. (1920): Biskup dr. Anton Mahnič. *Slovenec*, 48, 294, 3–4.

Srebrnič, J. (1921): Metoda Mahničevega javnega nastopa. *Čas*, 15, 204–224.

Svoljšak, P. (2018): Between Two Fires: Austrian and Italian Political Violence in the Austrian Littoral 1914–1918. *Acta Histriae*, 26, 4, 1003–1016.

Šarič, I. (1921): Žalobni govor biskupa Ivana Šariča. *Čas*, 15, 264–267.

Torkar, B. (2019): Vittorio Veneto: zadnja italijanska ofenziva na reki Piavi leta 1918. *Studia Historica Slovenica*, 19, 3, 737–760.

Ušeničnik, A. (1920): Od biskupa Antona Majniča. *Čas*, 14, 281–286.

Valjan, V. (2010): Franjevački samostan u Gučoj Gori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 150. Obljetnice samostana u Gučoj Gori. Guča Gora, Franjevački samostan Guča Gora; Sarajevo, Kulturno povijesni institut provincije Bosne Srebrene.

CONTRIBUTIONS TO THE KNOWLEDGE OF THE SLOVENIAN INTELLECTUAL “OPPOSITION” IN THE 1980S UNDER THE SCREENING OF THE STATE SECURITY SERVICE

Ana ŠELA

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
email: ana.sela1@um.si

ABSTRACT

The author discusses the entities that constituted the intellectual “opposition” in the 1980s in the Socialist Republic of Slovenia, the areas in which these entities operated and how they were treated by state authorities. Within the framework of cultural “opposition”, which was part of the intellectual “opposition”, the author discusses the significance of the alternative movements that began to appear more frequently in Slovenia in the 1980s. With different views and critiques of the former system, which they expressed through art, these entities had a strong influence on the Slovenian public at that time. Based on documents of the Slovenian secret political police, the State Security Service, kept in the Archives of the Republic of Slovenia (Arhiv Republike Slovenije), the author analyses the surveillance and control of the main intellectual “opposition” and alternative movements. With the aid of the archival documents and the existing scientific literature the author also discusses the role played by the intellectual “opposition” and new social movements and their influence on democratization and, ultimately, on the independence of Slovenia.

Keywords: intellectual “opposition”, alternative movements, eighties, State Security Service, Social Republic of Slovenia, democratization

CONTRIBUTO ALLA CONOSCENZA DELL’«OPPOSIZIONE» INTELLETTUALE SLOVENA NEGLI ANNI OTTANTA SOTTO IL CONTROLLO DEL SERVIZIO DI SICUREZZA DI STATO

SINTESI

Nell’articolo, l’autrice presenta chi erano coloro che negli anni Ottanta rappresentavano la cosiddetta opposizione intellettuale nell’allora Repubblica Socialista di Slovenia, di cosa si occupava e di come veniva «trattata» dalle autorità di allora. Nell’ambito dell’opposizione culturale, che faceva parte della cosiddetta opposizione intellettuale, tratta, inoltre, l’importanza dei movimenti alternativi che emersero negli anni Ottanta. Essi ebbero con diverse visioni critiche del sistema attraverso l’arte un forte impatto nella società. Con l’analisi degli archivi della polizia politica segreta slovena, il Servizio di sicurezza dello Stato (Služba državne varnosti), conservati presso l’Archivio della Repubblica di Slovenia, l’autrice analizza il monitoraggio e il controllo dei principali rappresentanti dell’allora opposizione intellettuale e dei movimenti alternativi. Con l’ausilio di documenti d’archivio e della bibliografia esistente sul tema dell’opposizione intellettuale e culturale vengono anche affrontati il ruolo e l’influenza dell’opposizione intellettuale e dei nuovi movimenti sociali sulla democratizzazione e, infine, sull’indipendenza della Slovenia.

Parole chiave: «opposizione» intellettuale, movimenti alternativi, anni Ottanta, Servizio di Sicurezza dello Stato, Repubblica Socialista di Slovenia, democratizzazione

INTRODUCTION¹

Opposition in any meaningful sense of the word and certainly in the form of political parties, as well as other actual political organizations, disappeared from the political scene after the Second World War, with the emergence of the Communist Party of Yugoslavia. Initially the new government searched for its political opponents among the elder generation of pre-war politicians. In the second half of the 1950s, the need to monitor the elder generation was on the decline. Thus, the political police turned their attention towards the younger generation, which was discussing political issues and criticizing the political system existing at that time. Political top brass began considering the possibility of a new kind of opposition – a younger generation of intellectuals² – after 1956. This occurred after uprisings against the Soviet communist system in Budapest and in Poland, especially after Josip Broz Tito came out in favour of the second Soviet military intervention. He called the Soviet intervention a necessary evil and considered it more important for Hungary to remain communist than to become independent of the Soviet Union (Režek, 2014, 608). These uprisings impacted today's Slovenia as well. However, these events influenced intellectuals, in particular authors and publicists, most of all. Intellectuals began to rally around critical journals, e. g. the literary magazine *Beseda* (consequently shut down in 1956), its successor *Revija 57*, and later *Perspektive* (among others). The regime regarded the younger generation of intellectuals (who took the position that a person should be able to speak his or her own mind) as potential opposition and labelled them as such in its documents (Gabrič, 2019, 225). In spite of this label, this was not political opposition, i.e. a political group as we know it in a multi-party political system. Rather it was a group of artists and scientists, who publicly criticized and brought to light mistakes made by Yugoslav political system at that time. They were also coming forward with many suggestions and initiatives of improvements. After 1966, meaning after the plenary meeting at Brijuni and the reorganization of UDBA (Serbo-Croatian: Uprava državne bezbednosti, English: State Security Administration) as the State Security Service (Služba državne varnosti – SDV) (cf. Šela, Hazemali & Melanšek, 2020, 811–838) – which had the role of political police, but was otherwise mostly concerned with internal matters (among the priorities of control was the fight against the internal enemy) (Šela & Hazemali, 2020,

897; Jenuš & Friš, 2017, 778) – labelled the "opposition" an "internal enemy" and classified members of the "opposition" into various categories. These were the so-called holdovers of class structures, clerical groups, nationalist groups, the Informbiro group, liberal groups, meaning liberal-anarchist groups, a bureaucratic-dogmatic group, a bourgeoisie-rightist group, and alternative movements. At the end of the 1980s these categorizations were being used less and less (Repe, 2002a, 10). Somehow the intellectual group was considered the leading, that is the main critical movement in all the groups cited above. Thus, for example we find, the intellectual "clergy", the cultural intelligentsia, the intellectual youth and so on. The SDV's main focus was the question of how to prevent threats to the existing regime. Consequently, the SDV kept tabs on all potential opponents of the system that was in place until 1991.

Western political analysts began studying the concept of opposition early on. In 1968 Canadian political scientist, Harold Gordon Skilling distinguished four types of opposition (integral opposition, fractional opposition, fundamental opposition, and dissidence) (Skilling, 1968, 297–324). Notwithstanding these distinctions, there was no political opposition in the real sense of the word in socialist countries. In the past, many political theorists have tried to classify groups of opponents to socialist systems. For instance, Leonard Schapiro (1972, 4–10) discusses political dissidence, pragmatic dissidence, activity of pressure groups, internal Communist Party power struggle and full rejection of the system. Rudolf L. Tökes (using the Soviet Union as the example) distinguishes between moral dissidence, pragmatic dissidence and radical dissidence (Tökes, 1975, 13–19). Christian Joppke most of all elaborates on the difference between dissidence and opposition (Joppke, 1994, 548). Sharon Zukin proposes criteria for dissidence – among other things (2008). Barbara Falk stresses links between dissidence and the principle of civil society (Falk, 2003) etc. With regard to research conducted in present-day Slovenia, on opposition during the era of the communist system, we find various criteria for defining the terms "opposition" or dissidence. Jure Ramšak (2019) uses the term "oporečništvo" (in English also "dissidence") as a general designation for all kinds of social criticism. Thus, he solves the problem of naming multiple types of opposition to socialist regimes (SDV itself writes of so-called malcontents relative to policies of the League of Communists of Slovenia (Zveza komunistov Slovenije – ZKS), that affected culture, art

1 The discussion arose within the research program *Preteklost severovzhodne Slovenije med srednjo Evropo in evropskim jugovzhodom* no. P6-0138 (A), funded by the Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

2 For more about the younger generation of critics, see Gabrič (2019, 191–225).

and journalism).³ Aleš Gabrič uses the term "opposition" in Yugoslavia (among the ranks of cultural workers, meaning cultural "opposition") for specific intellectuals who proved themselves as independent thinkers and engaged citizens, and whose opinions differed from the basic points and political practices of the ZKS (Gabrič, 2006).

Let us take a brief look at the term "intellectual" in the socialist system, according to sociologist and political scientist Jeffrey Goldfarb (1998, 115–117). Goldfarb talks about four types of intellectuals, namely party ideologues, official cultural workers, "officially accepted" and relatively independent intellectuals and "opposition" intellectuals. Practically speaking, the difference between these last two types is by no means clearly defined, also, the level of definability relative to the system is dependent on the time period and a specific kind of socialism. Relatively independent intellectuals were those intellectuals, who were active as official cultural workers, but yet in some manner attempted to maintain a certain level of independence. These were state leaders, who showed a greater degree of leniency while fulfilling their repressive duties, as well as individuals working for communist publications, who turned a blind eye to critical articles, which otherwise would have been destined for censorship or would have caused the complete shut down of the magazine. The type of "opposition" intellectual – according to Goldfarb – came into existence mainly during the 1980s, since individuals of this type were allegedly strict oppositionists and held openly critical positions towards the ruling regimes in socialist societies. For the most part intellectuals of this type were silenced and persecuted by the system, consequently they emigrated abroad or pursued a similar course. Slovenian historian Marko Zajc, who deals specifically with Slovenian intellectuals in SFR Yugoslavia (Socialistična federativna republika Jugoslavija – SFRJ), tries to group these intellectuals (from the 1980s) into three categories: regime intellectuals (of the older generation, active in the League of Communists and having various political functions), dissident intellectuals (e. g. intellectuals gathered around *Nova revija*) and left-leaning liberal intellectuals (e. g. intellectuals gathered around *Mladina*, some of whom participated in the Association of Socialist Youth of Slovenia (Zveza socialistične mladine – ZSMS)). Zajc admits that strict delimitations between these categories cannot be set absolutely and that there were most certainly also intellectuals, who we are unable to sort into any of the categories previously cited (Zajc, 2015, 241–255).

In addition to cultural workers (who were striving

to achieve artistic independence by publishing/performing works dealing with taboo subject matter, e. g. post-war mass executions, the Goli Otok Labour Camp, political persecutions, etc.) (Nežmah, 2020, 132–134) and journalists (who were publishing articles directly critical of the system) there were also Catholic intellectuals (especially the group of Christian socialists, gathered around Edvard Kocbek, Roman Catholic theologians, as well as intellectual members of the Slovenian ethnic minority in Trieste, gathered around Boris Pahor and who met in Draga) who were part of the intellectual "opposition" (Šela & Matjašič Friš, 2019). Scientists, primarily philosophers and sociologists from the University of Ljubljana (considered particularly dangerous to the government, as the system acknowledged their professional excellence) played a major role in creating critical public opinion. The so-called technical intelligentsia (who spoke out for liberalization of the economy according to the Stane Kavčič model) and political émigrés (who published various newsletters in the Slovenian language, e. g. *Slovenski glas* in Germany, *Naša luč* in Austria/Klagenfurt, *Ameriška domovina* in the US, *Amerikanski Slovenec* in the US, *Klic Triglava* in Great Britain, *Slovenska Svoboda* in Germany, *Slovenski vestnik* in Australia, *Slovenska država* in Canada, *Svobodna Slovenija* in Argentina, *Slovenska pot* in Argentina, *Vestnik* in Argentina, *Most* in Italia/Trieste, *Glas slovenske kulturne akcije* in Argentina) were also considered political opposition (Gabrič, 2002, 199–201). It was the constantly monitored political emigration, which most often published articles in its newspapers about its disagreement with the political system in Yugoslavia, e.g. Ciril Žebot, Ljubo Sirc, Mirko Javornik, Franc Jeza, Branko Pistivšek etc. (Valič Zver, 2019, 315–340; Kladnik, 2018, 305–324; Griesser-Pečar, 2018, 277–304; Friš & Hazemali, 2017, 807–822; Ramšak, 2010, 961–986).

The intellectual "opposition" also extended its criticism from ideological issues to economic, cultural and political issues, a development that the authorities found increasingly bothersome. For example, they reacted by attempting to ban certain publications, enforce censorship, impose prison sentences, and execute other political manoeuvres (Repe, 1990).

In spite of these strict measures the ideas put forth by the intellectuals never died out. The 1980s, when after Tito's death Yugoslavia went into a deep economic, social, national and on the whole a political crisis – the worst crisis in Yugoslavia since the conflict with the Soviet Union (Bajc, Osojnik & Friš, 2019, 220) – was also a decade that saw increasingly

3 For example, ARS-1931, 2313, UA-108, Varnostna ocena, Aktivnosti notranjih oponentskih in oporečnih struktur, Ljubljana, november 1982, 5.

larger shifts in the direction of the awakening of critical voices. With regard to these shifts, the political leadership of the SR Slovenia proved to be indecisive when it came to intervening against new social movements. This indecision opened a certain political space for exposing taboos and engaging in debate on "forbidden subjects". Intellectuals, cultural workers, scientists, publicists, and others availed themselves of this opportunity. This analysis on the part of the Slovenian "opposition" in Yugoslavia (and in the Socialist Republic of Slovenia – SRS) has its roots in the era of the critical culture wave. In the early 1980s this expression designated the so-called intellectual and cultural "opposition" in SRS, in the indigenous Slovene areas as well as in diaspora.

INTELLECTUAL AND CULTURAL "OPPOSITION" IN THE EIGHTIES IN THE SLOVENIAN LANDS

In the 1980s the entire European continent (including Yugoslavia) was impacted by an economic crisis. In Yugoslavia's case this was a consequence of slow modernization and rash economic decisions. Even though the SRS – at the beginning of the decade – fared better than most of the other republics (when taking out new loans, it was more careful in ensuring that it could repay them), it was still viewed as a "powerhouse" to drag the entire Yugoslav economy out of the crisis. By the middle of the decade, the Slovenian economy was already stagnating. During the second half of the decade, it was in recession (Calic, 2012, 251–254; Lorenčič, 2011, 459–461; Prinčič, 2002, 33–56; Repe, 2002b, 134). With the growing unemployment, the economic crisis had led to a social crisis. Political inconstancy also increased after Tito's death. Due to their diversity, the republics were increasingly divided. These circumstances did not go unnoticed by the intellectuals – on the contrary. These circumstances triggered a wave of discussion among sociologists and humanists, warning of the weaknesses of the system in general. Intellectuals, the bourgeoisie right, adherents of different social movements and the media were all impacted by the increasing influence of the West and by the Polish anti-system movement Solidarity (*Solidarność*) – an extremely broad alliance of parties and movements from the political right to the center-left (Maver & Friš, 2018, 539). These groups started pointing out demands for free speech, democracy, and human rights with increasing frequency (Calic, 2012, 254).

The control situation slowly started to change due to the ever-increasing crisis. Opponents of the regime started banding together and became louder. The crisis situation gave rise to great uncertainty among the people and uncertainty eroded their faith in the capability of the official institutions. The good relations among the republics were slowly being frayed. What started to emerge was the so-called civil society,⁴ giving shelter to the origins of anti-institutions. The intellectuals had the tools to express what the majority was thinking – namely the media, through which they were able to verbalize and conceptualize social aspirations. Faith in the practicality of Yugoslavia began to wane.

In addition to sociologists from the University of Ljubljana, the loudest critics of the crisis-like circumstances also included writers. For example, the Association of Slovenian Writers (*Društvo slovenskih pisateljev* – DSP) started actively participating in political, ideational, and cultural-political discourses, its members organized public debates, where multiple issues were discussed. In these public debates, participants discussed national and patriotic questions, equality of languages in Yugoslavia, freedom of artistic expression, and so on. In 1985 the so-called Committee for Protection of Thought and Writing was established with links to the DSP. It directed attention to violations and attempted limitations of freedom and thus stood for basic human liberties (Gabrič, 2006, 1169). Meetings of intellectuals at Draga as cited above (which started in 1966) were also taking place. These meetings were a gathering spot for intellectuals, cultural workers, and alternative thinkers (mostly from the Slovenian ethnic minority in Italy) held in the small border village, Draga, located in the Karst region. At the meetings, multiple topics were debated, such as the general state of affairs in Slovenia, the condition of Slovenian ethnic minorities abroad, the Slovenian diaspora and immigrant workers, democratization of the Slovenian state and economic problems. After 1976 the venue for the meetings was moved from Draga to Villa Opicina (Opčine). The SDV carefully monitored each meeting; indeed, they sent their own people as attendees. Surveillance of these meetings – code-name "KARLA"⁵ – provided the SDV with a lot of information pertaining to "hostile activities" (even during the 1980s).

A large, even crucial role involving critical questioning of the existing regime and alternative

4 The notion of civil society was "rediscovered" as an alternative concept – an alternative to the official institutions of power, as defined by Tomaž Mastnak at the 1983 seminar entitled "What is Alternative?". The seminar was organized by the alternative scene in Ljubljana (Mastnak, 1990, 305–317).

5 ARS-1931, 2313, UA-100, XVII. Študijski dnevi društva slovenskih izobražencev v Trstu – Draga*82, Ljubljana, september 1982, 2–4; ARS-1931, 2313, UA 113, Zamejska problematika na študijskih srečanjih društva slovenskih izobražencev v Trstu – "Draga", Ljubljana, 1982, 1–32; ARS-1931, 2313, UA-119, Ideološki vidik študijskih srečanj slovenskih izobražencev v Dragi (Metoda merjenja stališč), Ljubljana, november 1986, 1–69.

ideas, was played by the youth, primarily university students and the movements they organized, they attempted to popularize their ideas through the Student Cultural Centre (Kirbiš et al., 2019, 848; Repe & Kerec, 2017, 72). As early as the 1970s youth – since then, the values of self-expression, which are a central element of a democratic political culture, have become increasingly important (Kirbiš, 2018, 27) – trying to fend off the authorities (who were imposing the leading ideology), started to form the nucleus of the independent political public (this was not yet political opposition in the real sense of the word). The independent student organization was abolished in 1974. It was subsumed under the youth wing of the ZSMS. This manoeuvre caused the partial and gradual passivation of university students. Even so, students were able to preserve continuity with the student movement with the aid of *Tribuna* (a student newsletter and an immensely important information source), the *Katedra* magazine, Radio Študent and the Student Cultural Centre (ŠKUC). Later, the student organization (as part of the ZSMS) and with the magazine *Mladina*, gained some considerable strength. The collective activities of the youth (i.e., university students) were thus the actual carriers of serious social initiatives in the areas of politics and culture of the 1980s. These collective activities were manifested first and foremost in alternative cultural movements. We find written in an SDV report from early 1980 that the student population of that year had not yet widely exposed itself, whereas *the former student leaders lost leverage to influence the contemporary student generation and were increasingly becoming an "elite" intellectual group, establishing links with similar groups (of other republics). At the same time, they showed no readiness to engage in collaboration.*⁶ Nevertheless, the student movement was able to reach a wider public and by the late 1980s, in fact, in numbers it exceeded the university student population alone (Gabrič, 2006, 1158; Vurnik, 2005, 345). The student movement managed to do this in spite of the government's unfavourable

attitude towards it.⁷ The significance of this achievement is underscored by the fact,⁸ that *Tribuna*, *Mladina* and *Katedra*⁹ were some of the newspapers most frequently banned and confiscated in the 1980s (Šela & Friš, 2017, 825; Horvat, 1998, 126–139). Such actions were supposedly taken due to claims of "*disparaging the reputation of a foreign country*", "*disseminating untrue news (with potential to upset the public)*" and "*grave disparaging of morality*".¹⁰ Other bulletins, run by university students and (intermittently) publishing articles critical towards society of the time were also watched by the SDV. These were *Fri fak* (bulletin of the Faculty of Arts), *PF* (bulletin of the Faculty of Law), *Če* (bulletin of the Faculty of Economics) as well as *Pogledi* and *Razmerja* (bulletins of the students from the Faculty for Sociology, Political sciences and Journalism – today's Faculty of Social Sciences).¹¹

The artistic and cultural intelligentsia of the 1980s also started to critically consider the situation in the country and form strategies with which to sovereignly enter into an international exchange of ideas for the new sociality. This strong emancipation movement was primarily being channelled by civil society, alternative movements, and subcultures, where the pivotal role was played by intellectuals, scientists, journalists, but also artists, more often than not, through the alternative movements (Rendla, 2018, 139–159). Due to freedom of expression, these movements were turning towards private economy, greater national autonomy and political freedom – meaning a multi-party system. As far as the authorities were concerned, this manner of expressing new ideas did not fall on deaf ears. On the contrary. "The ears" of official authorities were paying very close attention. This attention was directed towards (for example) alternative music – punk (which first appeared in the late 1970s) (Repe & Kerec, 2017, 72). On October 18th, 1977, the very first Slovenian punk group, Pankrti, performed at the Moste College Preparatory School gym. In 1978, record label ŠKUC released the group's first record

6 »[...] bivši študentski leaderji izgubili vpliv na sedanjo študijsko generacijo ter vse bolj postajali „elitna“ intelektualna skupina, ki se povezuje s podobnimi skupinami v ostalih republikah, vendar ne kažejo pripravljenosti tudi za obojestransko sodelovanje [...]« (ARS-1931, 2313, UA-41, Poročilo o realizaciji programskih nalog SDV RSNZ SR Slovenije za leto 1980, Ljubljana, februar 1981, 46).

7 ARS-1931, 2313, UA-123, Varnostna ocena, Ljubljana, maj 1982, 4.

8 In Slovenia between 1963 and 1989, 32 printed works were banned, and legal proceedings were initiated against more than 40 writers and editors (Horvat, 1998, 128).

9 ARS-1931, 2313, RTZ 857, MA-1, Prošnja javnega tožilca za podatke o pravi identiteti avtorja članka v Tribuni, 194; ARS-1931, 2313, RTZ 857, MA-1, Zoper sklep Temeljnega sodišča v Ljubljani, enote v Ljubljani, 195–198; ARS-1931, 2313, RTZ 857, MA-1, Obtožni predlog zveznega javnega tožilca in prepoved razširjanja "Tribune", 265–266; ARS-1931, 2313, RTZ 857, MA-1, Odločba o začasni prepovedi 26. in 27. številke Mladine, 235–237; ARS-1931, 2313, RTZ 857, MA-1, Začasna prepoved "Katedre", 231–233; ARS-1931, 2313, UA-65, Provokativne vsebine zadnje številke študentskega lista Tribuna, Ljubljana, 11. 7 1983, 1–2.

10 ARS-1931, 2313, RTZ 857 – "Deviacija", MA-1, Odločba o začasni prepovedi razširjanja študentskega časopisa "Tribuna", 162–167.

11 ARS-1931, 2313, UA-120, Značilnosti vsebin nekaterih internih študentskih glasil, Ljubljana, december 1982, 1–26.

entitled *Lublana je bulana*. Other alternative groups followed, e. g. Laibach¹² (from Trbovlje), that was hit with a first performance ban in September 1980.¹³ These pioneers of punk had no ambition to change the world but rather wanted to spread a freer manner of action and expression in the public space. The young people that followed them developed their own social and socio-political function (Repe & Kerec, 2017, 72–73). Punk was more than just a genre of music, it was also a provocative movement that directly and most radically negated social norms and attempted to destroy the involuntary notion of what Slovenian self-managing socialist culture should be. Adherents were also in doubt about the belief that to live in socialism was to live in the best possible political system (Vurnik, 2005, 248). More and more, adherents of the punk movement were connecting with groups of fine artists, painters, and theatre employees who shared their ideology. For example, Laibach connected with the Irwin painters group as well as The Scipion Nasice Sisters Theatre. Thus, the collective Neue Slowenische Kunst (NSK) was established (Jeffs, 2008, 102).

Concomitant with the youth subculture, other movements (pacifist, ecological, feminist, etc.) also emerged, still with origins in the alternative youth clubs. For example, in 1984 Lilith, a lesbian and feminist section was formed, and the homosexual section Magnus, organized their first festival in Ljubljana the same year. Thus, different kinds of movements in the civil society became part of the changing image of Slovenia by being critical of the government and its members (Repe & Kerec, 2017, 74–75; Repe, 2002a, 49). A coordination committee of the work group for ecological and pacifist issues was formed in early 1983 in Novo Mesto by RK ZSMS. The work group was organized in ecological and pacifist sub-groups, and later there was also a work group for spiritual movements. The main objectives of these organisations were to reduce the term of mandatory military service, to form a non-nuclear area in the Balkans, to abolish deposit of nuclear waste, to control sales of weapons abroad, to abolish the death penalty and the alteration or abolition of Article 133 of the Penal Code (which sanctioned so-called verbal offence) and so on (Repe & Kerec, 2017, 49; Gabrič, 2002, 202). As pointed out by Jože Kos Grabar Jr., the attitude of the socio-political authorities in office at the time, relative to the alternative scene as a whole

was inconsistent. Some of its members were diametrically opposed to the alternative scene, others were constructively critical, and some were in a symbiotic relationship with it (Kos Grabar ml., 2013, 57). Out of all of this, an "opposition" started slowly emerging. In some segments it later turned into various political parties (Goldfarb, 1998, 87).

Therefore, it must be said that the young people of the 1980s played one of the crucial roles in the process of the Slovenian Spring. The student newsletters, bulletins and magazines, cited above, which contained articles critical towards society, were being controlled, despite partial liberalization. This particularly came to light with a specific critical magazine, entitled *Nova revija*, which was established in 1982. The magazine was symbolic of a breakthrough of the cultural and critical magazines in Slovenia and Yugoslavia. The SDV labelled the collaborators and authors of the media cited as anarcho-liberals or radically minded young intellectuals, who "cunningly" publish provocative articles and ideas which are "unacceptable to the self-managing socialist society".¹⁴ One of the politically and socially critical magazines (founded on the initiative of the "opposition") was *Nova revija*. It wanted more freedom while creating and communicating its socio-political criticism. Due to articles that expressed ever-increasing concern for the gloomy future of the country and criticized cultural politics, it was under the watchful eye of the authorities from the very beginning. *Nova revija* particularly focused on the national question, defended "Slovenism" and criticized "Yugoslavism" (Zajc, 2015, 241–255). In special 57th issue (symbolically in memory of the defunct magazine *Revija 57*) from 1987 was subtitled "Articles for the Slovenian National Program". In this issue 16 authors outlined program guidelines for the Slovenian struggle for independence. They wrote in favour of increasing emancipation and democratization of Slovenia. At the 68th meeting of the governing body of the national conference of the Socialist Alliance of Working People of Slovenia (Socialistična zveza delovnega ljudstva – SZDL), the Slovenian political leadership reacted (after debating for several hours) by forcing editor-in-chief Dimitrij Rupel and managing editor Niko Grafenauer to step down from their positions. The magazine was not shut down, in spite of demands from Belgrade. This happened because the Slovenian political leadership

12 Laibach symbolically emphasized totalitarianism and used symbols such as Triglav (an iconic mountain) a hayrack or antlers. The members identified themselves as "a group that pays a lot of attention to psychology of the masses and the logic of manipulation through information and channels all of the means of its artistic action towards definition of a mass-psychological character of social (culturally-political) meeting, such as a rock concert." (Mladina, 12 May 1983: Prejeli smo, 28). What the authorities recognized in them was the manifestation of neo-Nazism.

13 Mladina, 24. 03. 2017: Kako je nastal Laibach. In kako je preprečil fašizacijo Slovenije, 12. Dostopno na: <https://www.mladina.si/179257/kako-je-nastal-laibach> (zadnji pristop: 12. 3. 2020).

14 ARS-1931, 2313, A-11-14, Poročilo o realizaciji programskih nalog SDV RSNZ SR Slovenije za leto 1981, Ljubljana, februar 1982, 70.

realized that further repressive measures against the creators of *Nova revija* would only strengthen the "opposition" and increase public dissatisfaction (Šela & Friš, 2017, 823–833).

The content of all magazines cited presented not only taboo topics from the past, but also doubts concerning the society of the authorities at the time as well as criticism of the system. Therefore, these magazines became dangerous, especially after 1988, when we started to enter the Slovenian Spring process. The magazine *Mladina*, whose articles undoubtedly expedited the current of events of the Slovenian spring, played a major role in this regard. One of these decisive articles, meant to be published by *Mladina*, was entitled "Night of the Long Knives". It contained references from the 72nd meeting of the central committee of the League of Communists of Yugoslavia,¹⁵ where one of the topics was political reform in the Socialist Republic of Slovenia. By agreement of the top members of the Yugoslav Communist Party, the minutes of the meeting should have remained clandestine. Even so, the transcripts of the meeting minutes started circulating in Slovenia (Čepič, 2006, 1187–1188). It was believed that Milan Kučan, one of the speakers at the meeting, afterwards distributed the shorthand minutes of the deliberations. Supposedly, Jože Knez, Vice President of SZDL also received a copy. Knez' cabinet was headed by Igor Bavčar who photocopied the shorthand minutes and handed them over to Janez Janša, who in turn delivered them to Franci Zavrl, the managing editor of *Mladina* (Pesek, 2007, 60). Franci Zavrl used the minutes in the article cited above. Due to the subject matter of the article the SDV conducted a secret investigation at the facilities of the company Mikro Ada,¹⁶ on April 27th, 1988. In this process, they discovered a transcript of the meeting minutes, as well as two pages of a secret military document in the possession of employee Janez Janša. Consequently, SDV and the Military Security Service arrested Janša (then a *Mladina* commentator) and Ivan Borštner (then a Slovene sergeant in the in the Yugoslav People's Army)¹⁷ on suspicion of betraying military secrets. One day later, Janez Janša was handed over to the military prosecutor and imprisoned at Metelkova Street in Ljubljana, where Ivan Borštner was already being held in custody. Four days later, then internal political editor of *Mla-*

dina, David Tasić, was also arrested and detained, while the authorities failed to arrest the fourth man accused, then managing editor of *Mladina*, Franci Zavrl, who took refuge in a psychiatric clinic.¹⁸ On July 18th, 1988, the so-called Trial against the Four, also known as the JBTZ (Janša, Borštner, Tasić, Zavrl) affair, concerning the alleged betrayal of military secrets, opened. The trial was held behind closed doors at the military court in Ljubljana. The arrest and prosecution of the "Four" reached epic proportions. The British Embassy in Belgrade closely observed the four's detention and the implications it caused, and reported them to the British Ministry of Foreign Affairs and the Commonwealth (FCO). They noted that the term "opposition" is becoming increasingly common in the debate about Slovenia's political growth. She regarded the events as the "birth" of Slovenia's "resistance." As a result, it began to form political alliances (e.g., with the Slovene Peasants' Union) as well as the Committee, which pressed the Yugoslav People's Army to conduct trials and expose different national procedures, therefore operating as a completely political motivated force.¹⁹

The trial was also conducted in the Serbo-Croatian language, a fact which particularly infuriated the Slovenian public. The Trial against the Four was the culmination of tensions between Slovenian civil society and what was then the Yugoslav People's Army. The political and military leadership of the SFR Yugoslavia had not expected the judicial procedure to provoke such a forceful response from the Slovenian public. As a sign of protest, the so-called Committee for the Protection of the Rights of Janez Janša was established on May 31st. It was renamed the Committee for the Protection of Human Rights on June 3rd, following the arrests of the other men accused.²⁰ Under the leadership of Igor Bavčar, the committee organized a protest rally on Ljubljana's Congress Square. More than 30,000 people participated in the protest. The committee also organized mass protests in front of the military court in Ljubljana. In so doing it became the strongest civil society organization during the period of the Slovenian Spring process (Pesek, 2007, 65). During the Trial against the Four, citizens gathered in massive numbers in front of the military court, protesting against violations of fundamental human rights. In addition, they also demanded political reforms and

15 ARS-1931, 1147, Informacija glede citatov v članku "Noč dolgih nožev", od Petra Prebila za tov. Borisa Stadlerja, 10/5/1988, 1.

16 ARS-1931, 1147, Ukrepi ONZ zoper Janeza Janšo, 31/5/1988, 1.

17 ARS-1931, 1147, Obrazložitev postopkov proti Janezi Janši, Ivanu Borštnerju in Davidu Tasiću, Ljubljana, 6/6/1988.

18 ARS-1931, 1147, Uradni zaznamek o hišni preiskavi pri Davidu Tasiću v Mostu na Soči in izročitev vojaškemu preiskovalnemu sodniku, 5/6/1988, 1–2; ARS-1931, 1147, Vložena obtožnica zoper Borštnerja, Tasića, Janšo in Zavrla, Ljubljana, 30/6/1988, 1.

19 TNA FCO 28/8642: Yugoslavia: Internal Political Situation. Duty Journey to Slovenia: 5-6 December (Mr. Huxter to Mr Madden), 13. 1. 1989, 239–240; TNA, FCO 28/8642: Yugoslavia: Internal Political Situation: Rupert J. Huxter (British Embassy Belgrade) to Miss A W Lewis EED FCO: SLOVENIA, 237–238.

20 ARS-1289, 1, Seznam članov kolegija, 1–2; ARS-1289, 1, Ustanovili smo odbor za varstvo pravic Janeza Janše, 1–4.

democratic change. The trial and especially the demonstrations directed attention of the Slovenian public towards developments in Slovene and Yugoslav politics. The trial also caused 10,000 people, to gather at Congress Square to express their support of the incarcerated Janša, Borštner, Tasić and Zavrl in May 1989. The so-called *May Declaration*, drafted by Slovene opposition political parties, was publicly read before the crowd. With the *May Declaration*, these parties demanded a sovereign Slovenian state.

We conclude this section with the thought that the role of the intellectual "opposition" in the 1980s was primarily to work in civil society, build cultural institutions, start discussions and in so doing influence civil society and politics – all of this ultimately helped accelerate the Slovenian Spring process.

CLOSELY EXAMINED BY SDV

In the 1980s, the SDV, the Slovenian intelligence and security service, and the secret political police, better known to the public as UDBA, were in charge of analysing "opposition" movements on the operative level (Bajc, Melanšek & Friš, 2020, 840). Among its duties, the SDV prepared annual security reports, which were then discussed by the Council for the Protection of the Constitutional Order (and thereafter the Presidency of the Socialist Republic of Slovenia). The Council included the President of the Assembly, the Secretary of the SZDL, the Secretary of the Presidency of the Central Committee of the ZKS, the President of the Republican Committee of the Association of the Federation of Fighters' Associations of the National Liberation Struggle (Zveza zvez borcev narodno-osvobodilnega boja – ZZB NOB), the President of the Republican Council of the Association of Trade Unions of Slovenia (Zveza sindikatov Slovenije – ZSS), the President of the Ljubljana City Council of the ZKS, the President of the Executive Council of the Socialist Republic of Slovenia (i.e. the government), and the Republic's Secretary for Internal Affairs. The Council was headed by a member of the Presidency of the Socialist Republic of Slovenia, President of the SRS Supreme Court, etc.²¹ In the 1980s, the Council was first headed by Stane Markič and later by Andrej Marinc (Repe, 2002a, 10). The council categorized different kinds of hate speech and then submitted suggestions to various judicial organs about how to deal with a specific problem. Most important and most informative for the SDV were the appraisals of the so-called Analytical Administration of the then Republic Secretariat for Internal Affairs (RSNZ) in collaboration with the administrative SDV. In the annual analyses, personal

information, notices, security assessments, monthly reviews of "hostile activities", etc. were provided to the authorities. Thus various "opposition" organizations were constantly under the scrutiny of a few state institutions (SRS presidency) and institutions of political organizations (SZDL, ZSMS, and so on).²²

The most frequently cited critical magazines in SDV reports were the magazines that most often experienced article censorship, were prohibited from publishing a specific article, or had the entire issue confiscated. These were also the magazines most often accused of "inappropriate or hostile content", "causing public unrest and endangering public order." This was going on even though these publications only drew attention to specific issues in the country – particularly human rights violations, inter-ethnic friction, corruption, changeable policies, inadequate resolution of the economic crisis, abuse of high political office, arms trafficking, etc. Use of such means and methods was approved by the Federal and Republican Secretaries of the Secretariat of the Interior and, exceptionally, by the Heads of Security Services (who were part of the Secretariat of Internal Affairs). In the annual reports on the realization of SDV program tasks, indicative and informative bulletins and safety assessments, SDV staff members provided analyses of the occurrence of so-called hostile or "opposition" phenomena and wrote reports on the most active movers and organizations and their activities.

In its 1988 statistical report on political criminality the SDV noted that between 1978 and 1988, 528 persons were examined in connection with offences of a political character. The statistics showed a peak in 1980, which probably had to do with the sensitive socio-political situation at the time of Tito's death and the ever-more strained situation in Kosovo. At this time, the predominant offence was violation of Article 228 of the Penal Code (PC) of the SRS – Article 228 concerned the so-called spreading of false information with the possible consequence of endangering public order and peace (32 persons were sentenced to up to three years in prison). 19 criminal offences involved "disgracing the Socialist Republic of Slovenia, another socialist republic or socialist autonomous province, its flag, coat of arms or anthem, its highest bodies or representatives of these bodies". 10 persons were tried for violating Article 113 of the SRS Penal Code, which cites humiliation of the nation or nationality of Yugoslavia or an ethnic group living in the SFR Yugoslavia. 234 persons (41% of all criminal offences of a political character) were accused of insulting the SFR Yugoslavia under Article 157 of SFR Yugoslavia's PC. 325

21 ARS-1931, 2313, UA-1982, MA 701, Varnostna ocena (januar-junij), Uvodna stran, Ljubljana, 1982.

22 ARS-1931, 2313, UA-1982, MA 701, Varnostna ocena (januar-junij), Uvodna stran, Ljubljana, 1982.

persons were investigated for inciting ethnic, racial or religious hatred, discord or intolerance, 59 people were investigated for spreading hostile propaganda under Article 133 of SFR Yugoslavia's PC, and in other cases people were tried for other crimes of a political character (e. g. banding together to commit a hostile act, war crimes against civilians, insults to foreign countries, enslavement, terrorism, sabotage, betrayal of state secrets, etc.).²³

After reviewing the preserved archival sources, we find that in the early 1980s, the government began to detect danger from anarcho-liberalist groups, foreign intelligence, information and propaganda institutions, as well as diplomatic-consular delegations and trade delegations, "Fascist and Nazi extremists" from Italy and Austria and the Roman Catholic Church. All of these groups were marked as groups "antagonistically working against the constitutional order in SR Slovenia".²⁴ In the semi-annual "Security Assessment" (January-June 1982) we read that in spite of the strained economic relations, some individuals and "internal enemy groups, political émigrés and other anti-Yugoslav structures" failed to develop their activities but were still being watched because of their potential to ignite "possible internal unrest." The government expected the increase in "opposition" activity. The initial measures against such activity were confiscation of specific issues of magazines deemed controversial by the authorities, replacement of editors, suspending the printing of certain books, censorship, cessation of possible funding, etc.²⁵

In Slovenia, in the early 1980s, the SDV divided intellectual "opposition", whose activity so far "required a broader political security consideration",²⁶ into the following groups of intellectuals:

- the group of "intellectual freethinkers",
- the group of "active young social scientists" and
- the group of journalists.

For the first group, it was written that they were mostly employees at the Edvard Kardelj University of Ljubljana, who also cooperated with Ljubljana Radio Television (RTV). This group was supposedly well organized, and primarily engaged in fighting for freedom of speech in the press, e. g. resolving the

situation with *Tribuna*. In 1982, Vanja Brišček was under investigation due to his article published on the death of Leonid Brezhnev in *Tribuna*. According to the SDV report, the group was trying to contact like-minded individuals abroad (in Italy and France) "for the purpose of exchanging banned materials of objectionable and opposition structures" and also with proponents of neo-leftist and anarchist ideas. The centres of operation were supposedly Zagreb and Belgrade. Slovene group members were alleged to only represent the "peripherals". The objectives of this group were supposedly focused on compromising the political system.

*They want to use the government's mistakes to their advantage by intending to invoke true democracy and to encourage dissatisfaction among workers, businesspeople, teachers, cultural workers, writers and students in their contributions. They have apparently increased their presence mainly at various problem-solving lectures and not only in university departments, but also in organizations of united labour and in secondary schools.*²⁷

The group of active young social scientists also supposedly included adherents from the University of Ljubljana, the Marxist Centre of the Central Committee of the League of Communists and Radio Študent – many who were also members of the League of Communists of Slovenia. The group was suspected of wanting democratization of the system, but within the boundaries of the League of Communists. The last group of journalists (the SDV report specifically cites Alenka Puhar, Bogdan Novak, Srečo Zajc, Darko Štrajnc, Bojana Leskovar, Bogo Sajovic and Katarina Lavš) was supposedly using Slovenian media to express their dissatisfaction with the situation. Representatives of this group published their views in the magazines *Mladina*, *Teleks* and *Pavliha*.²⁸

As already mentioned in the preceding section, the SDV was (by the early 1980s) classifying the beginnings of the "opposition", in other words the "internal enemy" by specific categories. Information from the 14th meeting of the Presidency of the Central Committee of the League of Communists of Slovenia on the

23 ARS-1931, 2314, UA-91, Kazniva dejanja s političnim obeležjem v SR Sloveniji v letih 1978–1987, Ljubljana, november 1988, 1–10.

24 ARS-1931, 2313, UA-51, Mnenje o gradivu "Osnovne karakteristike aktualne bezbednosne situacije", Ljubljana, 10/5/1982, 1–2.

25 ARS-1931, 2313, UA-51, Mnenje o gradivu "Osnovne karakteristike aktualne bezbednosne situacije", Ljubljana, 10/5/1982.

26 ARS-1931, 2314, MA 701, Varnostno politični vidiki delovanja nekaterih novih skupin izobražencev v SR Sloveniji, Ljubljana, 1983, 2.

27 »Napake vlade željo izrabiti sebi v prid s tem, da se nameravajo sklicevati na pravo demokracijo ter v svojih prispevkih spodbujati nezadovoljstvo nad delavci, gospodarstveniki, prosvetarji, kulturniki, literati in študenti. Svojo prisotnost naj bi povečali predvsem na raznih problemskih predavanjih ne le na fakultetah, temveč tudi po organizacijah združenega dela in v srednjih šolah« (ARS-1931, 2314, MA 701, Varnostno politični vidiki delovanja nekaterih novih skupin izobražencev v SR Sloveniji, Ljubljana, 1983, 3–5).

28 ARS-1931, 2314, MA 701, Varnostno politični vidiki delovanja nekaterih novih skupin izobražencev v SR Sloveniji, Ljubljana, 1983, 6–7.

security situation and activities of "opposition" forces in Slovenia from 1979, states that the opposition movements do not have a lot of chances for emergence due to the broad and intensive political activities of the ZKS. Categorization of opposition movements also appears in the information. This categorization was maintained throughout the 1980s (with only minor changes). The categories represented:

- **Bourgeois-pluralistic groups** – these were groups around Edvard Kocbek in the late 1970s. The same groups were interested in political pluralism (possibly also within Yugoslavia) in conjunction with Christian values as well as Slovenian national independence and sovereignty. After the events in Poland (associated with *Solidarność*) these groups defended the position that Poland's distancing itself from socialism was a mirror image of the situation in Yugoslavia and that it demonstrated the need for a rigorous approach, meaning intervention.
- **Holdovers of those opposed to the Informbiro:**
- **Techno-liberalists** – This group included former politicians, cultural and public workers, whose activities had already been condemned and in principle did not act in a "publicly destructive" manner, but who nonetheless were socio-politically active on local levels.
- **Anarcho-liberalists** – This group was said to attack the role of the League of Communists in society and supposedly constituted the central critical mass of the "opposition". It consisted of the younger intelligentsia of social scientists (mostly philosophers), publicists, critics, and other public workers. After Tito's death, this group gradually started to intensify their activities, university students became particularly active. For example, through student press and critical magazines, especially *Tribuna*, *Mladina* and *Nova revija*;
- **The clergy** – meaning members of the Roman Catholic Church, gathered around the Faculty of Theology (part of the University of Ljubljana), the magazine *Znamenje*, founded in 1971 – although the magazine's label on religious content was already severely limited due to regime pressure (Maver & Ravnikar, 2017, 796), The Slovenian Association of Priests, Herma-goras Society, the Diocese of Maribor, as well as political and clerical émigrés (Repe, 2002a, 18–30; 30–37; 37–44).²⁹ Between 1978 and

1990, there was a phase of desecularization in the field of religion among Slovenians, which the authorities were concerned about (Lavrič & Friš, 2018, 43–44; Lavrič, 2019, 260).

The term **bourgeois right** began to appear more frequently in the critical opposition group during the 1980s. The name is derived from similarities in the expression of ideas expressed by Western bourgeois magazines and their "*bourgeois ideas of democracy and freedom*."³⁰ The SDV wrote that, in the past, the right was a catch-all term for conservatively oriented ideological political forces defending the position of the old classes; at the time, they were primarily concerned with the affirmation of the bourgeois right in the form of neoliberalism. New correct. In a broader sense, this group included all those who identified as "anarcho-liberalists." In a 1987 report titled "*Objectives, Methods, and Forms of Action of the Bourgeois Right in the SRS*"³¹, SDV wrote that representatives of the bourgeois right violently exploited the then-poor economic situation and were thus equated with the concept of an internal enemy. In the 1980s, the group of the bourgeois right also included members of the DSP, which (in the first half of the 1980s) gradually began to transcend the framework of solely cultural activities. It was difficult to label all their articles as bourgeois right-wing, since they were ideologically and politically diverse. Their most massive and resounding event was the organization of a public tribune with the title *Slovene Nation and Slovene Culture* on January 9th and 10th 1985 in Ljubljana.³²

Members of *Nova Revija* or those who gathered around the magazine, also belonged to the bourgeois right. Initially, adherents of this group discussed the so-called national question in discursive articles. They advocated the exercise of classic bourgeois freedoms, and in the mid-1980s they also began, as it was mentioned before, to make concrete proposals for the national program. It clearly showed that the intellectual "opposition" had taken the initiative in forming the Slovenian national program (Repe, 2002a, 99–102). The SDV established even more specific goals and tasks for monitoring the bourgeois right in 1987. They discovered that the monitored members of the bourgeois right suspected that they were being watched, so they avoided making phone calls, for example, because they knew the SDV was listening in. They also avoided sending letters and meeting in their usual places. According to the report, Slovenian philosopher, sociologist and publicist Spomenka Hribar once told Janez Gradi-

29 ARS-1592, CK ZKS, fond seje CK ZKS, *Informacija s 14. seje Predsedstva CK ZKS o varnostnih razmerah in delovanju opozicijskih sil v Sloveniji iz leta 1979*, Ljubljana, 8/2/1979, 1–13.

30 ARS-1931, 2314, UA-1987, Cilji, metode in oblike delovanja meščanske desnice v SR Sloveniji, Ljubljana, december 1987, 1–2.

31 ARS-1931, 2314, UA-1987, Cilji, metode in oblike delovanja meščanske desnice v SR Sloveniji, Ljubljana, december 1987, 1–2.

32 ARS-1931, 2314, UA-1987, Cilji, metode in oblike delovanja meščanske desnice v SR Sloveniji, Ljubljana, december 1987, 1–8.

šnik, Slovenian author and translator, that she had telephone interference or that there were so many eavesdropping devices that calling to her house was simply impossible.³³

In published books, articles, poems and films, intellectuals and cultural workers presented and disclosed the pivotal topics cited above: the Communist power grab, concentration camps, forced collectivization, individuals connected to Informbiro, Goli otok, the national question, etc. All of these were taboo subjects that the authorities were carefully concealing. These topics were now being presented from a new and different perspective, which the authorities did not appreciate and refused to countenance. When it came to dealing with the "bourgeois right", the SDV in the 1980s resorted to repressive measures. It made accusations of hostile propaganda and slandering of the country, spreading untrue information, and presenting the social situation in the country in a distorted manner. It took writers of such texts (books, articles, poems, etc.) to court, which was the KPS's tool for settling accounts with actual and alleged opponents (Čoh Kladnik, 2019, 108), and tried them under several articles of the Penal Code (particularly under Article 133 of the Penal Code cited above) (Gabrič, 2008, 63–77).

Since the early 1980s the SDV had noticed that the public was increasingly politicizing the issues associated with realization of certain general social needs and general human needs. New social movements, meaning the emerging mass civil initiative, was said to be a holdover in "some form of latent state, but was, at times of social crisis, re-emerging and becoming more politically aggressive, moving from the subculture stage to the anti-cultural phase."³⁴ The SDV estimated that the new social movements at that time "have no impact on the acceptance of important social issues in society". According to the SDV, at that time the mass civil initiative was thus in the phase of a cultural movement, which included the so-called **alternative movements**. In June 1986, when the SDV had reached the boiling point,³⁵ it published an analysis of the characteristics of the new social movements in Slovenia. In the comprehensive report they analysed the general characteristics of new social and cultural movements and gave exam-

ples, focusing on the Republic Conference of the ZSMS (working group for peace, ecological and spiritual movements), the Student Cultural and Artistic Centre (ŠKUC), The Slovenian Sociological Society, The Slovenian Journalists Association and foreign organizations, with which the Slovenian cultural alternative had cooperated. The analysis was prepared based on operatively collected SDV data and "legal sources and documents".³⁶

The SDV separated the new alternative models into the co-called **hippie culture** (which included secondary school and university students and intellectuals), **rock culture** (which supposedly rejected established cultural values), **punk culture** (which included urban secondary school students and blue collar youth and provoked with its lifestyle and world view. This group was also characterized by extreme homogeneity and use of emerging semantic symbols), and an **intellectual "fashion" culture** (which intellectuals, secondary school and university students). Among these cultures were feminist, ecological, pacifist, spiritual and other movements, with a "new romanticism", or "post romanticism" orientation. Their ideological basis was supposedly expressed through social science literature, and these movements themselves were supposedly characterized by engagement, radical rejection of social values through different behaviours or theoretical discussion as well as creative activity.³⁷ Presumably what separated these movements from other alternative models was the fact they were included in the existing institutional "ideological and cultural apparatus of the state." The next category were **artistically creative cultural groupings, that is informal association of artists** (e. g. journalists) linked by the same ideas and resisting the prevailing regulations, in particular cultural regulations, but also social regulations. This category included artists as well as cultural workers and public workers. Supposedly their objective was to create their own media and institutions. Another special category was the so-called **dissident intellectual subculture**, presumably including intellectuals who radically rejected social values, the attitude of the authorities and the authorities' power over society. Dissident intellectuals were said to be in constant conflict with cultural policy and were thus looking

33 ARS-1931, 2314, UA-1987, Cilji, metode in oblike delovanja meščanske desnice v SR Sloveniji, Ljubljana, december 1987, 43–45.

34 »[...] neki obliki latentnega stanja, v obdobjih družbenih kriz pa oživlja in postaja napadalnejša in politično agresivnejša ter iz stopnje podkulture prehaja v fazo protikulturnega delovanja.« (ARS-1931, 2313, UA-1986, Značilnosti novih družbenih gibanj v SR Sloveniji: Splošne značilnosti pojava novih družbenih gibanj (Ljubljana, 1986), 3).

35 More than 75% of respondents to the public opinion poll (SJM) were aware of alternative movements and more than 45% of respondents were willing to participate in them (Toš, 1995). With its "revelations", the SJM survey was in step with civil society movements, it indicated the meaning and justification of alternative forms of ownership, fostered a new understanding of the importance of pluralism of political actors, and critical views of Yugoslav federalism. Awareness of the identity (sovereignty) of the nation was awakening and – at last – the possibilities for and necessity of the nation's independence were being recognized (Toš, 2018, 15–16).

36 ARS-1931, 2313, UA-1986, Značilnosti novih družbenih gibanj v SR Sloveniji, Ljubljana, 1986.

37 This group included, for example, Tomaž Mastnak and Dimitrij Rupel, who in 1986 found themselves under "the scrutiny" of the media and the authorities in Slovenia and Yugoslavia for critical articles in *Teleks* and *Mladina* magazines (Zajc, 2020, 923).

for opportunities outside of institutional activities, photocopying and reproducing leaflets and uniting with the purpose of discussion, and organizing informal meetings, etc.

*It is typical for cultural movements that they do not fight against the class enemy, but rather against the archaic (classical) forms of social authorities. Through their activities (e. g. passive resistance, protests, demonstrations, etc.) they attack the political institutions of the state, express their dissatisfaction with political decisions, etc. However, they do this without the ambitions of class struggle.*³⁸

SDV dated the beginning of increased interest in individual alternative movements to 1983, when the previously mentioned Coordination Committee of the Working Group on Ecological and Peace Issues was established. The SDV concluded that the origins of pacifist, ecological, feminist and other movements belonged in the context of the youth alternative scene, which was, in individual phases, marked by the counter-culture scene, especially within the Centre for Youth Interest Activities (CIDM) in Ljubljana. In addition to Radio Študent, ŠKUC and Forum, the CIDM was the central "alternative institution". The operational regularity of all established groups (social scientists, journalists, ecologists, pacifists, etc.) was considered to be the tendency to function legally within existing institutions and socio-political organizations. According to the SDV report, the pacifist, ecological and spiritual movements (meaning the working groups of these movements), the Lilith Club, the so-called Section for Social Movements and informal groups of journalists cooperated in organizing joint lectures, debates, discussions, rallies, gatherings, camps, stands, petition signings, writing open protest letters and so on. A major role was also played by their most active members, who were on the editorial boards of Radio Študent, *Mladina*, *Tribuna*, *Problemi*, *Knjižnica revolucionarne teorije*, *Časopis za kritiko znanosti*, and at RTV, *Delo*, *Dnevnik*, *Teleks*, etc.³⁹

The measures set up by the SDV in 1986 (from the vocational and security perspective, while regarding alternative movements in the region of the SRS)

were: a) uncovering cases of recruitment for intelligence-gathering or subversive activity (gathering of data, introduction and dissemination of hostile propagandistic literature, organizing campaigns for hostile purposes, etc.), b) informing people, who were adherents of the alternative movements of the methods and intentions of foreign intelligence services, also informing the same group of people of the dangers of subversive propaganda, etc. c) monitoring, identifying and preventing attempts to include new alternative movements in "unconstitutional activities of structures of the internal enemy" and d) monitoring and uncovering the modes of operation of foreign social movements as well as their ideological (and political) orientation.⁴⁰

The SDV also looked for reasons to explain such a successful spread of alternative movements in the fact that some organizations (particularly, pacifist organizations) were under the direct control of foreign intelligence services. SDV also took notice that "some of the organizations abuse block forces as means of special war, and that some organizations were being entered infiltrated by (members of) extreme émigré organizations".⁴¹ The report concluded with an interesting objective, namely that new movements should in fact become part of the delegate system, as well as part of pluralism of self-governing interests of working people and citizens.⁴²

Critically thinking intellectuals, involved with various magazines and in associations throughout Yugoslavia, started (based on their common interests) connecting and countering the regime more and more. They organized panels and debates. They also published critical articles. This was tolerated by the authorities. At such meetings, freedom of expression was discussed. They advocated the cause of those convicted for their writing or for publicly expressing their opinions (Repe, 2001, 19).

CONCLUSION

In Slovenia the process of moving away from Yugoslavia and towards Central Europe began in the 1980s. Criticism was coming from all sides, but particularly from the so-called intellectual "opposition", which was associated with various magazines (especially

38 »Značilno za kulturna gibanja je, da se ne borijo zoper razrednega nasprotnika, marveč zoper arhaične (klasične) oblike družbene oblasti. S svojimi postopki (npr. pasivni odpor, protesti, demonstracije ipd.) napadajo politične institucije države, izražajo svoje nezadovoljstvo nad političnimi odločitvami ipd., vendar brez ambicij razredne konfrontacije.« (ARS-1931, 2313, UA-1986, Značilnosti novih družbenih gibanj v SR Sloveniji: Splošne značilnosti pojava novih družbenih gibanj, Ljubljana, 1986, 4–5).

39 ARS-1931, 2313, UA-1986, MA-701, Značilnosti novih družbenih gibanj v SR Sloveniji: Splošne značilnosti pojava novih družbenih gibanj, Ljubljana, 1986, 11–16.

40 ARS-1931, 2313, UA-1986, MA-701, Značilnosti novih družbenih gibanj v SR Sloveniji: Splošne značilnosti pojava novih družbenih gibanj, Ljubljana, 1986, 84–88.

41 ARS-1931, 2313, UA-1986, MA-701, Značilnosti novih družbenih gibanj v SR Sloveniji: Splošne značilnosti pojava novih družbenih gibanj, Ljubljana, 1986, 87.

42 ARS-1931, 2313, UA-1986, MA-701, Značilnosti novih družbenih gibanj v SR Sloveniji: Splošne značilnosti pojava novih družbenih gibanj, Ljubljana, 88.

Nova revija). To a great extent the intellectual "opposition" referred to Yugoslavia's inability to democratize, modernize, and to start guaranteeing national rights to its nations. Social change was progressing very rapidly and thus society became even more uncertain. Suddenly, notions which had previously been praised were now rejected and criticized. Intellectuals who embarked on a wave of post-modern critique of the existing order had to abandon the key foundations of "security" of the industrial age, such as modernity, progress, and future. The *Zeitgeist* was rife with lack of orientation and opportunities for intellectuals. Such an atmosphere was conducive for the founding of multiple social movements organized into environmental, pacifistic, anti-nuclear and feminist groups – all of which had their political agendas and were directing attention to human rights violations, violations to the rights of freedom of speech and freedom of the press, political instability, doubt concerning the self-management system and the burning national problems inside SFR Yugoslavia. The process of the Slovenian Spring (beginning in the 1980s) culminated in the independence of Slovenia. The Slovenian Spring was strongly influenced by favourable circumstances, mostly the relatively open political space, which enabled circulation of ideas as well as meeting of authorities with the growing "opposition", particularly the so-called intellectual "opposition". Shaping this open political space for all kinds of avenues to express ideas (including ideas about independence) was specifically enabled by democratization movements and a strong civil society, where alternative movements, a reformist current within the League of Communists and a high degree of consensus on fundamental national issues, all played a crucial role. Without concrete foundations and ideas on the part of the intellectual "opposition",

the transition would not have been feasible. By no longer considering certain historical, social, economic, and political topics taboo, the intellectual "opposition" began warning leaders and the general public about the irregularities of the system. The intellectual "opposition" combined criticism of what was then the one-party political system, with possible solutions and thus became the most visible herald of the Slovenian Spring. The intellectual "opposition" made a crucial contribution to the founding of the sovereign nation of Slovenia. The SDV, which was still very active at that time, closely monitored the newly emerging movements, most particularly the "dangerous" intellectual "opposition", both operatively as well as analytically. The main goal of SDV employees was to inform state authorities of so-called "hostile activities". In their reports, the critical magazine press appeared most frequently. This same magazine press was also the media, which most frequently had its articles censored (or banned completely) or saw entire issues of its magazines confiscated – usually after an accusation of "improper or hostile content", or an accusation of "causing unrest among the population and endangering public order". Repressive measures by the Slovenian Secret Political Police most likely contributed to even louder warnings from the "opposition". A fact established by the protests against the arrests made just prior to the so-called Trial against the Four. We could therefore conclude that the SDV, with its censoring, banning of magazines, strict monitoring of all of activities of alternative movements and the intellectual "opposition", attempted to slow down the process of the Slovenian spring. But yet at the same time SDV members were (unwittingly) encouraging the critical mass of civil society initiatives and became the main historical agents of change in the Slovenian area.

PRISPEVEK K POZNAVANJU SLOVENSKE INTELEKTUALNE „OPOZICIJE“ V OSEMDESETIH LETIH POD DROBNOGLEDOM SLUŽBE DRŽAVNE VARNOSTI

Ana ŠELA

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: ana.sela1@um.si

POVZETEK

Avtorica v prispevku na podlagi že uveljavljene znanstvene literature in zlasti arhivskega gradiva Službe državne varnosti Arhiva Republike Slovenije predstavi v prvi vrsti okoliščine nastanka intelektualne „opozicije“ v osemdesetih letih na Slovenskem, samo dejavnost tako nastajajoče kritične mase civilne družbe, vse glasnejša in dejavnejša alternativna umetniška gibanja ter spremljanje in opazovanje novo nastalih gibanj skozi oči Službe državne varnosti. Osemdeseta, ki so bile že v začetku zaznamovane s smrtjo Josipa Broza Tita in Borisa Kidriča ter s tem povezano politično krizo, finančnimi stiskami in posledično gospodarsko krizo, pretirani federalizem, hegemonistična trenja, ki so poglobljala mednacionalno krizo, so sprožile val kritik, ki so prihajale z vseh strani, še posebej pa s t. i. intelektualne „opozicije“ (ne v smislu političnih strank), ki je bila zbrana okrog raznih revij, zlasti Nove revije, so se v največji meri nanašale na nezmožnost, da se Jugoslavija demokratizira, modernizira in zagotovi nacionalne pravice svojim narodom. Te ideje so za tedanji enopartijski sistem pomenile grožnjo, zato so bili intelektualna „opozicija“ ter alternativna gibanja pod strogim drobnogledom države, natančneje pod operativnim in analitičnim delom Službe državne varnosti. Glavna naloga omenjene službe je bila obveščati vodilne republiške (in posredno zvezne) organe o t. i. »sovražni aktivnosti«, med katere so spadali kritični mediji (predvsem kritiške revije), politična in duhovniška emigracija, nekateri znanstveniki in kulturniki, ki so v javnosti kritizirali tedanji sistem, ter nova alternativna umetnost, mnoga feministična, ekološka, mirovna in duhovna gibanja idr. Med sredstvi in metodami tajnega zbiranja podatkov so bila tajno sodelovanje z informatorji, prisluškovanje, nadzor telefona in telekomunikacijskih sredstev, tajni nadzor pisem in poštnih pošiljk, tajno spremljanje in nadzor oseb, tajno fotografiranje in snemanje pogovorov, uporaba evidenc in dokumentacije in drugo.

Ključne besede: intelektualna „opozicija“, alternativna gibanja, Služba državne varnosti, Socialistična republika Slovenija, demokratizacija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

ARS, 1931 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931).

ARS, 1289 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Odbor za varstvo človekovih pravic – Bavčarjev odbor (AS 1289).

Mladina (1983): Prejeli smo. Mladina 12 May 1983, 8.

Mladina (2017): Kako je nastal Laibach. In kako je preprečil fašizacijo Slovenije. Mladina, 24. 3. 2017, 12. Dostopno na: <https://www.mladina.si/179257/kako-je-nastal-laibach> (zadnji pristop: 12. 3. 2020).

TNA FCO 28/8642 – The National Archives (TNA), Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office: Northern Department and East European and Soviet Department Internal political situation in Yugoslavia (FCO 28/8642).

Bajc, G., Osojnik, J. & D. Friš (2019): Nekateri vidiki mednarodnega priznanja Slovenije s posebnim ozirom na ameriški pogled, junij 1991–april 1992. *Studia Historica Slovenica*, 19, 1, 217–256.

Bajc, G., Melanšek, T. & D. Friš (2020): Uvod v zgodovino spremljanja britanske obveščevalne dejavnosti na Slovenskem – „samoevalvacije“ slovenske Službe državne varnosti. *Studia Historica Slovenica*, 20, 3, 839–878.

Calic, M. (2019): A History of Yugoslavia. West Lafayette, Purdue University Press.

Čepič, Z. (2006): Jugoslvanska krizna žarišča. V: Fišer, J. (ur.): Slovenska novejša zgodovina 2. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 1179–1188.

Čoh Kladnik, M. (2019): Sodišče slovenske narodne časti na Ptuj. *Studia Historica Slovenica*, 19, 1, 107–134.

Falk, B. (2003): The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Budapest/New York, Central European University Press.

Friš, D. & D. Hazemali (2017): Slovenski glas in Branko Pistivšek pod nadzorom Službe državne varnosti. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 4, 807–822.

Gabrič, A. (2002): Slovenska kulturno politična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987. *Zgodovinski časopis*, 56, 1–2, 199–221.

Gabrič, A. (2006): Zaostrenost mednacionalnih odnosov. V: Fišer, J. (ur.): Slovenska novejša zgodovina II. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 1165–1174.

Gabrič, A. (2008): Cenzura v Sloveniji po drugi svetovni vojni: od komunističnega Index librorum prohibitorum do ukinitve »verbalnega delikta«. *Primerjalna književnost*, 31, posebna številka: Literatura in cenzura, 221–236.

Gabrič, A. (2019): V senci politike. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Goldfarb, J. (1998): Civility and Subversion. Cambridge, Cambridge University Press.

Griesser-Pečar, T. (2018): Ciril Žebot. Prizadevanja za samostojno Slovenijo. *Acta Histriae*, 26, 1, 277–304.

Horvat, M. (1998): Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945–1990. V: Jančar, D. (ur.): Ljubljana, Nova revija, 126–139.

Jeffs, N. (2008): FV in "tretja scena" 1980–1990. V: Škrjanec, B. (ur.): FV alternativa osemdesetih = alternative scene of the eighties. Ljubljana, Mednarodni grafični likovni center, 101–145.

Jenuš, G. & D. Friš (2017): Specialna vojna. Prispevek o ukrepih jugoslovanskih organov za notranje zadeve pri nadzoru državne meje in v boju proti »zunanjim« in »notranjim sovražnikom«. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 4, 777–792.

Joppke, C. (1994): Revisionism, Dissidence, Nationalism: Opposition in Leninist Regimes, *The British Journal of Sociology*, 45, 4, 543–561.

Kirbiš, A. (2018): Regionalne razlike v kulturni participaciji mladih v Sloveniji: severovzhodna Slovenija v primerjalni perspektivi. *Studia Historica Slovenica*, 18, 1, 23–40.

Kirbiš, A., Lamot, M., Kotnik, K., Tavčar Kranjc, M. & M. Javornik Krečič (2019): The Role of Gender in Participation and Health Among Slovenian Youth: A Regional Comparison. *Studia Historica Slovenica*, 19, 3, 847–874.

Kladnik, T. (2018): Mirko Javornik, kot interes Sužbe državne varnosti Socialistične republike Slovenije. *Acta Histriae*, 26, 1, 305–324.

Kos Grabar ml., J. (2013): Alternativna scena v Mariboru in okolici v 80. letih 20. stoletja. *Dialogi* 10, 13, 55–68.

Lavrič, M. (2019): Mladi in religija v severovzhodni Sloveniji po letu 2000. *Studia Historica Slovenica* 19, 1, 257–276.

Lavrič, M. & D. Friš (2018): Institucionalna in zasebna religioznost v severovzhodni Sloveniji. Primerjalna analiza slovenskih regij po letu 1969. *Studia Historica Slovenica*, 18, 1, 41–60.

Lorenčič, A. (2011): Prelom s starim, začetek novega: slovensko gospodarstvo v času prehoda iz socializma v kapitalizem. *Zgodovinski časopis*, 65, 3–4, 458–479.

Mastnak, T. (1990): Civil Society in Slovenia: From Opposition to Power. *Studies in Comparative Communism*, 23, 3–4, 305–317.

Maver, A. & T. Ravnikar (2017): Zastrta znamenja: vprašanje disidentstva katoliške cerkve v Sloveniji v obdobju »vzhodne politike« in revija Znamenje. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 4, 777–792.

- Maver, A. & D. Friš (2018):** Demokratične parlamentarne volitve v Srednji in Vzhodni Evropi med letoma 1989 in 1991 in njihov vpliv na oblikovanje strankarskega prostora do leta 2013. *Studia Historica Slovenica*, 18, 2, 529–556.
- Nežmah, B. (2020):** Oktobrska revolucija med mitom in realnostjo. *Studia Historica Slovenica* 20, 1, 119–142.
- Pesek, R. (2007):** Osamosvojitve Slovenije. Ljubljana, Nova revija.
- Prinčič, J. (2002):** Gospodarski vidiki osamosvajanja Slovenije (1986–1991). V: Perovšek, J., Šatej, B., Granda, S., Guštin, D. & T. Teropšič (ur.): Slovenska osamosvojitve 1991. Pričevanja in analize, Simpozij Brežice. Ljubljana, Državni zbor Republike Slovenije & Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 33–57.
- Ramšak, J. (2010):** Politična emigracija v Trstu in vprašanje samostojne Slovenije – primer Franc Jeza. *Acta Histriae*, 18, 4, 961–986.
- Ramšak, J. (2019):** (Samo)upravljanje intelekta. Družbena kritika v poznosocialistični Sloveniji. Ljubljana, Modrijan.
- Rendla, M. (2018):** Alternativna kulturna gibanja in »konglomerat FV« v osemdesetih letih v Sloveniji, 58, 2, 139–159.
- Repe, B. (1990):** Obračun s Perspektivami. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Repe, B. (2001):** Slovenci v osemdesetih letih. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Repe, B. (2002a):** Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, 1. del: Opozicija in oblast. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Repe, B. (2002b):** Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana, Modrijan.
- Repe, B. & D. Kerec (2017):** Slovenija, moja dežela. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Režek, M. (2014):** Vročja jesen 1956: Sueška kriza, madžarska vstaja in bloga Jugoslavije. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 24, 4, 601–614.
- Schapiro, L. (1972):** Political Opposition in One-Party States. London/Basingstoke, Macmillan.
- Skilling, H. G. (1968):** Background to the Study of Opposition in Communist Eastern Europe. *Government and Opposition*, 3, 3, 297–324.
- Šela, A. & D. Friš (2017):** Nova revija v primežu Službe državne varnosti. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 4, 823–833.
- Šela, A. & M. Matjašič Friš (2019):** Nadzor Službe državne varnosti nad revijo Zaliv. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 29, 4, 675–688.
- Šela, A., Hazemali, D. & T. Melanšek (2020):** Ustroj in delovanje slovenske tajne politične policije v drugi polovici šestdesetih let dvajsetega stoletja. *Studia Historica Slovenica*, 20, 3, 811–838.
- Šela, A. & D. Hazemali (2020):** Spremljanje slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v Zvezni republiki Nemčiji v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja: prispevek k poznavanju zgodovine slovenske Službe državne varnosti. *Studia Historica Slovenica*, 20, 3, 879–920.
- Tökes, R. L. (1975):** Dissent in the USSR. Politics, Ideology and People. Baltimore/London, The Johns Hopkins University Press.
- Toš, N. (1995):** Dozorevanje slovenske samoza-vesti, zbirka Dokumenti SJM. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Toš, N. (2018):** Vrednote v prehodu – dvanajstič: petdeset let projekta Slovensko javno mnenje. V: Toš, N. (ur.): Vrednote v prehodu XII. Slovenija v mednarodnih in medčasovnih primerjavah ISSP 1994–2018, ESS 2002–2016, EVS/WVS 1992–2017, SJM 2018. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 11–21.
- Valič Zver, A. (2019):** Jože Pučnik: dialog z Ljubom Sircem. *Acta Histriae*, 27, 2, 315–340.
- Vurnik, B. (2005):** Med Marxom in punkom: vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980–1990). Ljubljana, Modrijan.
- Zajc, M. (2015):** Slovenski intelektualci in Jugoslovansko v osemdesetih letih. Izhodišča in teze. V: Čepič, Z. (ur.): Slovenija v Jugoslaviji. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 241–255.
- Zajc, M. (2020):** Poletni aferi kritičnih misli. Tomaž Mastnak in Dimitrij Rupel, slovenska kritična intelektualca med jugoslovansko in slovensko javnostjo v letu 1986. *Studia Historica Slovenica*, 20, 3, 921–956.
- Zukin, S. (2008):** Beyond Marx and Tito: Theory and Practice in Yugoslav Socialism. Cambridge/New York, Cambridge University Press.

VLOGA ZNAČILNE ARHITEKTURNE TIPOLOGIJE PRI OHRANJANJU PROSTORSKE IDENTITETE: PRIMER OBČINE IDRIJA

Damjana GANTAR

Urbanistični inštitut RS, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: damjana.gantar@uirs.si

Matej NIKŠIČ

Urbanistični inštitut RS, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: matej.niksic@uirs.si

Nina GORŠIČ

Urbanistični inštitut RS, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: nina.gorsic@uirs.si

IZVLEČEK

Članek obravnava problematiko prepoznavnosti slovenskih naselij in krajine. Na primeru občine Idrija s pregledom dognanj pomembnih domačih del, analizo določil prostorskih aktov, podrobne terenske analize in z intervjuji ključnih deležnikov prostorskega razvoja ugotavlja, kje in kakšne dopolnitve potrebuje obstoječi sistem prostorskega načrtovanja, da bi se ključni elementi prostorske prepoznavnosti ohranjali skozi proces prenove obstoječega grajenega fonda in novogradenj. Izpostavlja potrebo po smiselnem normativnem urejanju področja, ki bo varovalno in razvojno hkrati, ter opozarja na pomen t.i. mehkih pristopov za dvig ravni zavedanja o pomembnosti tematike za prostorsko in širše kulturno identiteto.

Ključne besede: prostorska identiteta, arhitekturna tipologija, stavbna kulturna dediščina, podoba naselij, prepoznavnost krajine in naselij

IL RUOLO DELLA TIPOLOGIA ARCHITETTONICA NEL CONSERVARE L'IDENTITÀ TERRITORIALE: L'ESEMPIO DEL COMUNE DI IDRIJA

SINTESI

L'articolo tratta della notorietà degli insediamenti e paesaggi sloveni. Sull'esempio del comune di Idrija, per il quale sono stati verificati importanti progetti locali mediante l'analisi delle regole dei piani territoriali così come l'esame dettagliato dei terreni, ma anche intervistando i partner strategici, l'articolo constata come bisognerebbe ottimizzare l'attuale sistema della pianificazione dello spazio fisico conservando, nella ricostruzione degli edifici esistenti e nella costruzione di edifici nuovi, gli elementi chiave dell'identità territoriale. L'articolo sottolinea la necessità di una sistematizzazione della normativa significativa, da custodire e al tempo stesso sviluppare. Viene inoltre richiamata l'importanza di adottare approcci meno complessi nell'informare sull'importanza di questa tematica sia per l'identità spaziale che per quella culturale.

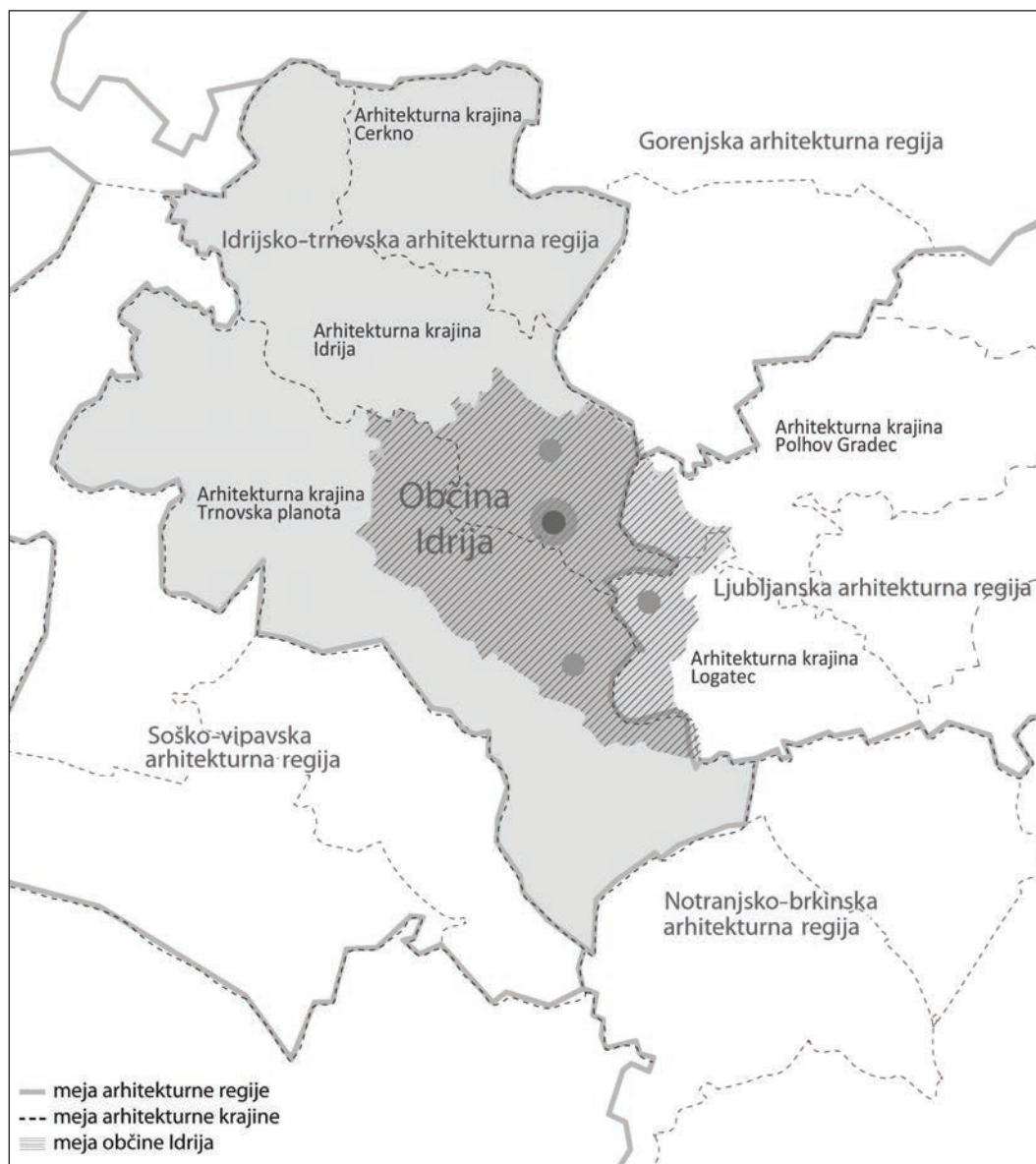
Parole chiave: identità territoriale, tipologia architettonica, patrimonio culturale edilizio, immagine degli insediamenti, notorietà dei paesaggi e degli insediamenti

UVOD

Pojem prepoznavnosti prostora sta v prostorsko načrtovanje uvedla Strategija prostorskega razvoja Slovenije (OdSPRS, 2004) in Prostorski red Slovenije (PRS, 2004). Kot pomembne elemente ohranjanja arhitekturne prepoznavnosti strategija (OdSPRS, 2004) navaja prenovo kulturne dediščine in druge stavbne dediščine ter premišljeno obravnavo drugih nosilcev arhitekturne podobe naselij. Med nosilci prepoznavnosti krajine pa izpostavlja vizualno kakovost, ujemanje med morfološki in tipološki značilnostmi in rabo prostora, sestavljenost krajinske zgradbe, kompleksnost znotraj iste enote, avtentičnost in pričevalnost, kakovost umeščenosti grajenih struktur ter zgodovinski ali simbolni pomen delov ali celote. Prostorski red Slovenije (PRS, 2004) prepoznavno vrednost prostora izpostavlja kot kvaliteto, ki se kaže skozi značilne oblike ali vzorce v prostoru, na primer značilne vedute naselij ali posameznih objektov, značilne kulturne krajine ali poselitvene vzorce. Kot gradnike prepoznavnosti krajine navaja pestro kulturno krajino, arheološko, stavbno in naselbinsko dediščino ter naravne vrednote z izrazitimi in prepoznavnimi lastnostmi, ki tvorijo kulturni in simbolni pomen ter doživljajsko vrednost krajine. PRS tudi določa, da se morajo prostorske značilnosti, ki tvorijo kulturno in simbolno prepoznavnost določenega območja, ohranjati in na novo vzpostavljati s prostorskim načrtovanjem. Navaja tudi temeljne usmeritve glede razvoja in ohranjanja prepoznavnosti krajinskih območij, v teh naj se dejavnosti umeščajo na način, ki omogoča ohranjanje in krepitev prepoznavnosti arhitekturnih in krajinskih regij (po Fister idr., 1993a), izjemnih krajin in varovanje kulturne dediščine. Tudi osnutek nove Strategije prostorskega razvoja Slovenije 2050 prepoznavno podobo prostora navaja kot enega od pomembnih ciljev, ko vizionarsko navaja, da bo tudi v prihodnje »slovensko podeželje ob modernizaciji obdržalo tradicionalno in prepoznavno podobo« (SPRS, 2020, 20).

Prepoznavnost določenega prostora je na deklarativni ravni torej pomemben cilj prostorskega razvoja, zato ne preseneča, da se je z njeno podrobnejšo vsebinsko opredelitvijo ukvarjalo več teoretičnih, metodoloških in aplikativnih študij, ki so skušale pojem tudi terminološko opredeliti. Termin prepoznavnost se večinoma opredeljuje z značilnostmi, ki jih lahko prepoznamo, smo jih torej zaznali že pred tem in jih s ponovno zaznavo prepoznamo kot ponovitev. Pojem identiteta, ki se pogosto navaja kot sopomenka, pa pomeni bistvene značilnosti, po katerih določeno stvar, osebo ali tudi mesto prepoznamo, saj ustvarjajo edinstveno podobo le tega (Hudoklin et al., 2005; Fran, 2021). Prostorska identiteta pomeni krajevne značilnosti, naravne, zgodovinske, oblikovne in druge lastnosti, ki razpoznavno določajo prostor,

pomeni pa tudi predstavo nekega prostora v zavesti ljudi, izhaja iz njihove povezanosti in istovetenja z njim (Urbanistični terminološki slovar, 2015). Prostorska identiteta pomeni istovetenje z določenim prostorom, ki je lahko različno velik, in sega od lokalnega do globalnega (Kosi, 2013). Potočnik in Lah (2017) v razmerju do prostora, naselij in stavb identiteto opredelita kot skupek in preplet značilnosti, ki prostor, naselja in stavbe označujejo in jim dajejo lastno prepoznavnost. Identiteta prostora je predstava nekega prostora v zavesti ljudi, ki izhaja iz pokrajinskih, kulturnih, zgodovinskih in izkusvenih komponent posameznika ali celotne družbe (Kosi, 2013). O nacionalni identiteti, ki temelji na družbeni predstavi o prostoru oziroma nacionalnem pogledu na prostorsko percepcijo, piše Ana Kučan (1998), ki navaja, da se nacionalna identiteta navezuje na tiste krajine ali kraje, ki vsebujejo določen smisel, oziroma se ne navezuje le na prostor sam po sebi temveč na družbeno ustvarjeno podobo o prostoru. Kučanova (1998, 10) opozarja tudi na to, da oblikovanje identitete na vseh ravneh, od lokalne do državne, ni nespremenljiv odnos, temveč gre za »vedno znova nastajajoči odnos. Krajine nastajajo z vzajemnim delovanjem med prostorom ter posamezniki in družbo, ki ga s svojim delom spreminjajo«. Dejavnike, ki vplivajo na prostorsko pripadnost, zavest in identiteto lahko razdelimo na tradicionalne in moderne. Tradicionalni so zgodovinski spomin, kultura, umetnost, jezik, krajina, moderni pa družbene institucije, upravne delitve, mediji in množični šport; tradicionalni dejavniki so pomembni prostorsko identifikacijski elementi, na katerih temeljijo tudi današnje prostorske identitete (Kosi, 2013). Jereb (2019), ki je na primeru Idrije raziskoval identiteto kraja z upoštevanjem ekonomske, prostorske in simbolne razsežnosti piše, da so za ohranjanje identitete pomembne razpoznavne lokacije in objekti ter da mesto zaznavamo na dva načina, kot podobo mesta in kot njegovo fizično obliko. O prepoznavnosti naselij, ki se kaže v fizičnih oblikah, vzorcih in prostorski organizaciji, skupaj z elementi naravnega okolja, ki jo imenujemo lokalna identiteta, v teoriji urbanističnega oblikovanja pa se imenuje tudi *genius loci* ali »duh prostora« je pisala Georgia Butina Watson (1997), ki navaja, da se pri naseljih sčasoma, z razvojem izoblikuje prepoznaven značaj zaradi naravnih, topografskih, prostorskih razmer, lokalno dostopnih gradiv, poznavanja gradbene tehnologije, ekonomskih in družbenih dejavnikov ter oblikovalskih načel značilnih za določeno obdobje. Prepoznavnost naselja ali kraja, ki se kaže v vzorcih, prostorski organizaciji in arhitekturnem oblikovanju določa lokalno identiteto, skupine mest in naselij, ki pa kažejo določeno skupno prepoznavnost, ki je lastna določenemu območju ali regiji pa določajo regionalno identiteto (Butina Watson, 1997). Nikšič

Slika 1: Arhitekturne regije in krajine v občini Idrija (Ilustracija: Živa Ravnikar in Lenart Štaut).

in Butina Watson (2017) izpostavljata tudi pomembno vlogo omrežja odprtih javnih prostorov pri doseganju prepoznavnosti in preglednosti prostora, predvsem pomen nadzorovanja oblikovne podobe elementov grajene forme, ki to omrežje definirajo.

Arhitekturna in krajinsko-arhitekturna opredelitev prepoznavnih območij Slovenije

V Strategiji prostorskega razvoja Slovenije (Od-SPRS, 2004) so bile opredeljene krajinske makroregije, ki temeljijo na prepoznavnosti z vidika kulturnega in simbolnega pomena krajine ter naravne kakovosti krajine. Tako opredeljene makroregije so alpske

krajine, predalpske krajine, slovenske panonske krajine, kraške krajine notranje Slovenije in Primorske krajine. Meje makroregij se delno ujemajo z mejami arhitekturnih regij v Sloveniji (Fister et al., 1993a), kjer pa gre za precej natančnejšo in podrobnejšo razdelitev območja Slovenije glede na ugotovljene značilnosti oblikovanja naselij in stavb. Na podlagi izredno poglobljene raziskave (Fister et al., 1993a), ki je služila kot strokovna podlaga za SPRS in je ugotovljala skupne identitetne značilnosti v oblikovanju naselij, dominant in stavb (kot so lega, uporaba gradiv, izvedba konstrukcije, oblikovanje stavbnega volumna in likovno oblikovanje stavbnih členov), je bila Slovenija razdeljena na 14 arhitekturnih regij:

soško-vipavsko, kraško-primorsko, idrijsko-trnovsko, notranjsko-brkinsko, gorenjsko, ljubljansko, ribniško-kočevsko, belokranjsko, dolensko, zasavsko, savinjsko-kozjansko, koroško, dravsko in pomursko arhitekturno regijo (OdSPRS, 2004). Posamezno arhitekturno regijo zaznamujejo skupne arhitekturne in urbanistične značilnosti, glede na geografske, kulturnozgodovinske, upravne, družbeno-gospodarske, gospodarske in druge silnice, ki so vplivale na njihov razvoj, pa so arhitekturne regije nadalje razdeljene na podenote – arhitekturne krajine. To so tudi enote, znotraj katerih je smiselno zavestno usmerjati gradnjo s ciljem ohranjanja značilnosti bivalnega okolja oz. določiti enotna merila za vse vrste gradenj, ki sooblikujejo identiteto prostora (OdSPRS, 2004).

V nadaljevanju je tak pristop prikazan na primeru idrijske občine, ki v večjem delu spada v idrijsko-trnovsko arhitekturno regijo, vzhodni rob občine pa v ljubljansko arhitekturno regijo, kjer hiše že povzemajo značilne stavbne oblike te arhitekturne regije.

Zaradi geografske zaprtosti in posebnih zgodovinskih razmer je med primorskimi in osrednjeslovenskimi območji nastalo nekaj predelov, ki so svojo posebno identiteto ohranili do danes. Nanje so vplivali tudi vzorci, prineseni s kolonizacijo ali z naseljenci – rudarji. Tako se je v goratem delu porečja Idrijce izoblikovala regija, ki združuje tri med seboj različne arhitekturne krajine. Kot posledica posebnih vplivov so nastale samostojne in zaprte arhitekturne krajine z lastno identiteto, ki so le na robovih povezane s sosednjimi regijami. Osrednja arhitekturna krajina je Idrija, ki je vplivala na preostali dve in ki se navzven le ob izteku Idrijce v Sočo deloma navezuje na soško-vipavsko regijo. Arhitekturni krajini Cerkno in Trnovska planota se močneje navezujeta na sosednje: prva proti Škofji Loki, druga proti Gorici in Vipavi (Fister et al., 1993a, 60).

Zakonska podlaga za oblikovanje stavb in uradni postopki

Strateške usmeritve glede podobe prostora se udejanjajo preko določil področne zakonodaje in podrejenih prostorskih aktov. Zakon o urejanju prostora (ZUreP-2, 2017) kot krovni zakon opredeljuje namene, cilje in instrumente urejanja prostora, določa tudi katere so pristojnosti urejanja prostora države in občin. Pristojnosti občine so: priprava prostorskih aktov na občinski in medobčinski ravni; sodelovanje pri pripravi regionalnih prostorskih planov; sodelovanje pri pripravi prostorskih aktov države; določanje ciljev in izhodišč prostorskega razvoja občine; načrtovanje prostorskih ureditev lokalnega pomena ter določanje namenske rabe prostora in prostorskih izvedbenih pogojev na območju občine s prostorskimi akti izvajanje

prostorskih ukrepov in nalog zemljiške politike na lokalni ravni; izvajanje nalog, povezanih z delovanjem prostorskega informacijskega sistema in inšpekcijski nadzor nad izvajanjem določb prostorskih aktov, ki jih sprejme občina. Prostorski izvedbeni akti (na ravni občine) morajo biti skladni s podrobnejšimi pravili urejanja prostora določenimi v Državnem prostorskem redu – DPR (nov je trenutno v pripravi; velja PRS, 2004). ZUrep-2 pa vsebuje tudi temeljna načela urejanja prostora, med katerimi sta za pripravo občinskega prostorskega načrta (OPN) z vidika zagotavljanja prepoznavnosti ključna *racionalna raba prostora*, ki na primer govori o ustreznih razmerjih med grajenimi in pozidanimi površinami ter usklajevanju rab v prostoru, in *prepoznavnost naselij in krajine*, ki določa, da je pri načrtovanju naselij treba »varovati podobo, merilo in krajinski okvir, predvideti sanacijo razvrednotenih območij in ustvarjati novo arhitekturno in krajinsko prepoznavnost v sožitju z obstoječimi kakovostmi prostora. Prostorski razvoj naselij se prilagaja reliefnim oblikam, omrežjem vodotokov, smerem gospodarske javne infrastrukture ter smerem in konfiguraciji pozidave. Pri tem je treba spoštovati značilnosti prostora, varovati naravo in kulturno dediščino, poudarjati oblikovne vrednote naselja in varovati kakovostne dominantne poglede. Pri prostorskem načrtovanju v krajini je treba ohranjati in vzpostavljati vrednote ter prepoznavne značilnosti prostora in razmeščati dejavnosti tako, da je mogoče krepiti prepoznavnost prostora in njegovo upravljanje ter *notranji razvoj naselja*, ki daje prednost prenovam in zgostitvam naselij pred širitvijo poselitve na nove površine.« Poleg tega je Gradbeni zakon (GZ, 2017) tisti, ki določa temeljne pojme in pogoje s področja graditve objektov. Namen zakona je uveljavitev javnega interesa pri graditvi objektov, med katerimi so: doseganje varnosti objektov (z doseganjem bistvenih zahtev), varstvo okolja, varstvo kulturne dediščine, spodbujanje trajnostne gradnje, skladnost umeščanja objektov v prostor, arhitektura kot izraz kulture, evidentiranje, uporabnost, učinkovitost, kakovost objektov in njihova usklajenost z okoljem v njihovem celotnem življenjskem ciklu.

Podobo naselij in tudi stavb z upoštevanjem nadrejenih strateških dokumentov in zakonodaje določa vsaka občina v temeljnem prostorskem aktu - občinskem prostorskem načrtu (OPN). OPN kot temeljni akt urejanja prostora na ravni občine vsebuje uvodne določbe, strateški in izvedbeni del. V idrijskem primeru strateški del OPN vsebuje koncepte razvoja naselij Idrija, Sp. Idrija, Godovič in Črni Vrh. Ti koncepti razvoja naselij obsegajo vsebine: koncept razvoja, prenove in širitve naselja; koncept prometnega omrežja; koncept urbanističnega in arhitekturnega oblikovanja ter ohranjanja arhitekturne identitete kraja (osnovne značilnosti kraja in osnovne usmeritve za arh. oblikovanje); koncept

Slika 2: Značilna podoba mesta in krajine v občini Idrija (Foto: Damjana Gantar).

zelenega sistema naselja; koncept opremljanja z gospodarsko javno infrastrukturo in koncept podrobnejše namenske rabe, kjer je vsako naselje razdeljeno na (podrobnejše) enote urejanja prostora (EUP in pEUP), za vsako pEUP je opredeljena podrobnejša namenska raba, način urejanja (na primer z urbanistično zasnovo) ter časovni okvir njihove izvedbe (na primer 1. faza). Izvedbeni del OPN Občine Idrija vsebuje poseben člen namenjen oblikovanju objektov (18. člen), ki določa najpomembnejše splošne vsebine glede oblikovanja stanovanjskih objektov. V zaključnem delu OPN pa so za določene pEUP navedeni podrobnejši prostorsko izvedbeni pogoji (PIP), kjer so med drugimi merili in pogoji navedeni tudi pogoji glede oblikovanja objektov (npr. »dovoljena je le opečna strešna kritina«). Projekt za pridobitev gradbenega dovoljenja mora nujno povzeti ta določila iz OPN-ja, saj se ta določila preverja v postopku pridobitve gradbenega dovoljenja. Gradbeno dovoljenje je obvezno le za novogradnje in rekonstrukcije, medtem ko za vzdrževalna dela ni potrebno. Med vzdrževalna dela štejemo zamenjavo dotrajanih konstrukcijskih elementov in dela s katerimi ne posegamo v nosilnost stavbe, kot so obnova fasade, menjava strešne kritine, obnova stavbnega pohištva ali zamenjava stavbnega pohištva s pohištvom enakih dimenzij.

V primeru Idrije je pomemben dokument tudi Konservatorski načrt za prenovo za del enote dediščine Idrija – mestno jedro (2011), ki je zavarovano kot naselbinska dediščina. Z režimi varovanja so zaščitene tudi posamezne kvalitetne stavbe, predvsem tiste z značilno identiteto in tipologijo idrijske (rudarske) hiše, pa tudi nekatere druge, t.i. meščanske hiše. Tovrstna dediščina za Idrijo predstavlja posebno bogastvo, kar je prepoznal tudi Unesco, ki je dediščino živega srebra uvrstil na Seznam svetovne dediščine.

Iz stanja v prostoru, ki se kljub temu, da strateški dokumenti, zakonodaja in izvedbeni dokumenti dejansko formalno pokrivajo vsebine, ki se tičejo zagotavljanja kakovosti prostora in bivanja, pa žal izhaja vse večji prostorski nered in neusklajenost. Deloma te procese lahko pripišemo pomanjkljivemu nadzoru nad upoštevanjem določil prostorskih aktov, deloma pa tudi kulturi samograditeljstva iz pol-preteklega obdobja, ki se v veliki meri nadaljuje v kulturo samo-prenoviteljstva brez konzultiranja in upoštevanja strokovnega pristopa. Tako so prenovitvena dela prepuščena lastnikom in izvajalcem, ki navadno nimajo dovolj strokovnega znanja, predvsem pa se posegov ne lotijo celovito in v skladu z določili prostorskih aktov. Ker nadzora (s strani strokovnih služb občine ali upravne enote) ni oziroma se izvedbe v prostoru ne preverjajo, se prepoznavnost prostora vse bolj izgublja. Stanje je boljše na področju novogradenj, saj je za načrtovanje in izvedbo novih stavb sodelovanje strokovnjakov strožje regulirano in zahteva aktivno vključenost pooblaščenih arhitektov

in gradbenih inženirjev. Kljub temu pa včasih tudi novogradnje zmotijo kritično oko.

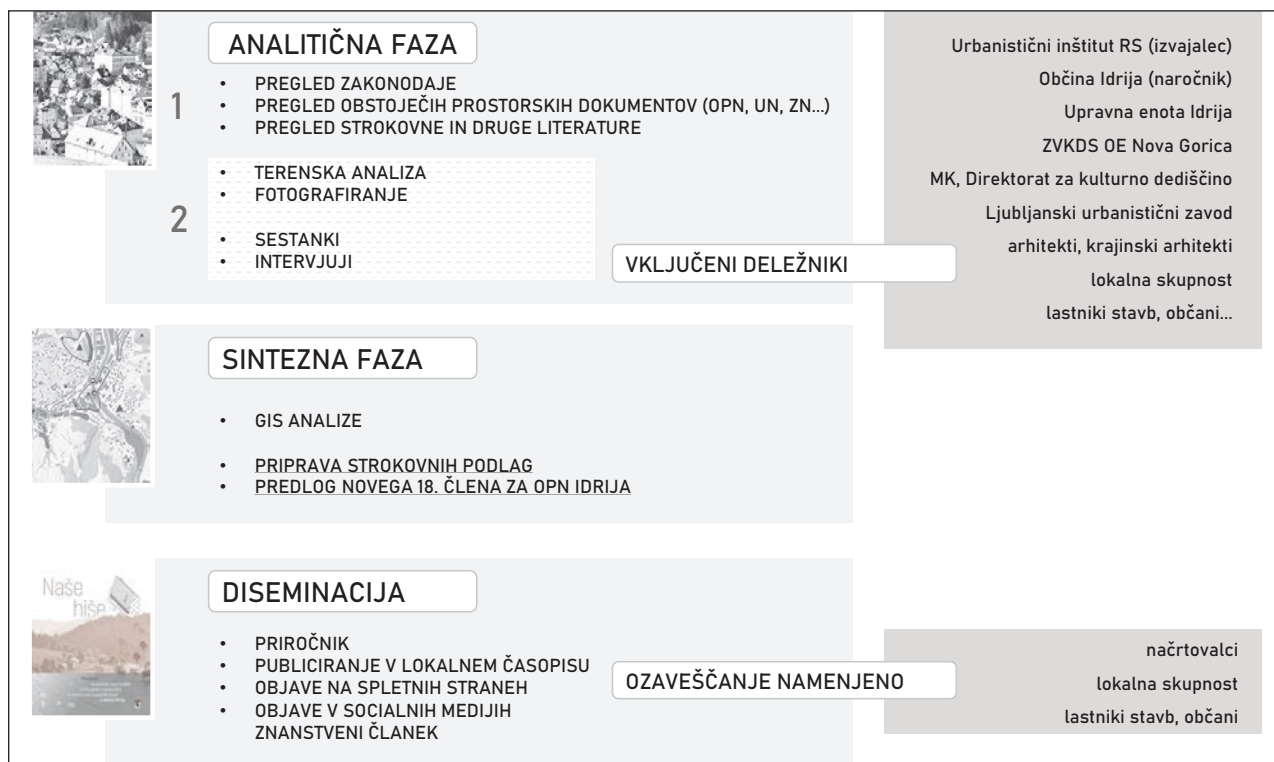
Opredelitev problema in ciljev raziskave

Kučanova (1998) piše o krajinah kot nosilkah nacionalne identitete ter raziskuje, katere so tiste značilnosti slovenskih krajin, ki jih najbolj označujejo kot slovenske, podobno lahko razmišljamo tudi o lokalnih identitetah. Kaj je tisto v prostoru območja občine Idrije, kar ga najbolj označuje kot idrijskega, zakaj ga prebivalci in obiskovalci prepoznajo kot idrijskega? Krajina je širok pojem, različne pomene in izvor besede je povzel in jih celovito predstavil Marušič (2020, 25), za namen raziskave zadošča ožji pomen, krajina kot življenjsko okolje, ki obsega preplet naravnega prostora in dejavnikov in vključuje tudi spremembe in posege, ki jih je v krajini povzročil človek in jih je v obliki glosarja arhitekturnih tipologij v podrobnosti raziskal Fister s sodelavci (Fister et al., 1993b). Najbolj vidne spremembe v prostoru so predvsem gradnja infrastrukture, objektov in stavb. Stavbe z arhitekturno tipologijo, ki je značilna za določeno območje, prispevajo k prepoznavnosti in identiteti območja. Z njihovim ohranjanjem in upoštevanjem značilne arhitekturne tipologije pri novogradnjah in prenovah prispevamo k ohranjanju prepoznavnosti in identitete območja. Pri tem je pomembna tako kakovost kot številčnost značilnih stavb.

Članek na primeru idrijske občine prikazuje pomen značilne arhitekturne tipologije za identiteto prostora ter problematiko njenega ohranjanja, ki kljub formalno zagotovljenim zakonskim in prostorsko načrtovalskim pogojem za spoštovanje te tipologije v prostoru dejansko izginja. Osredotoča se na izbrano arhitekturno tipologijo eno- in dvostanovanjskih stavb. Predpostavka raziskave je, da zgolj (pre) splošna določila občinskega prostorskega načrta o oblikovanju stavb niso dovolj za ohranjanje arhitekturne tipologije v določenem prostoru (občini), saj vodijo do izvedbe »tipskih« projektov, torej stavb, ki ne odražajo prostorske identitete, temveč so podobne stavbam v drugih arhitekturnih regijah in krajinah brez značilnosti, ki bi jih lokalno opredeljevale. Šele s poznavanjem dejanskega prostora in kakovostnih obstoječih stavb ter njihovih značilnih arhitekturnih elementov je mogoče ob upoštevanju OPN prispevati k ohranjanju prostorske identitete in splošne kvalitete prostora, pri čemer pa je treba z aktom predpisano regulativo dopolnjevati tudi z drugimi, tako imenovanimi mehkimimi pristopi za dvig splošnega zavedanja o pomenu in potrebnosti ohranjanja in nadgrajevanja prepoznavnosti prostora pri poseganju vanj.

METODOLOGIJA

V povezavi z raziskovano problematiko in hipo-

Slika 3: Diagram poteka raziskave (Ilustracija: Nina Goršič).

tezo so bila najprej pregledana vsa relevantna gradiva, zakonodaja, prostorski akti občine, strokovne podlage, kot so urbanistični načrti, konservatorski načrt, usmeritve za urejanje naselij ipd., znanstveni in strokovni članki, rezultati predhodnih raziskovalnih in aplikativnih projektov ter druge objave. Opravljena je bila prostorska analiza celotnega območja občine, za štiri največja naselja je analiza zajemala opredelitev arhitekturno enotnih območij (predelov v naseljih), analizo namenske rabe, kulturne dediščine in stavb, ki vplivajo na podobo naselja, kronološki razvoj naselja, starost stavb, tipologijo stavb in zaznavno analizo vključno z analizo vedut. Na podlagi te analize so bila naselja razdeljena na arhitekturno enotna območja, za katera so bile opredeljene podrobnejše usmeritve za urejanje. Za značilna krajinska območja, ki zajemajo podeželske dele občine, je bila analizirana prostorska opredelitev teh območij s prikazom prostorskih značilnosti (teren, rastje, ceste, vode), stavb in zelenih površin. Vzporedno s prostorsko analizo so potekali terenski ogledi in fotografiranje stavb v vseh večjih naseljih in zaselkih, kot tudi posameznih stavb v enotah urejanja prostora. Za namen ureditve in predstavitve fotografij je bila urejena fototeka - strukturirana baza fotografij z geografskimi koordinatami, ki omogoča lažje iskanje in pregled fotografij po ključnih besedah (npr. ime naselja, stanovanjski/gospodarski

objekt, kulturna dediščina, enostavni objekt). Baza fotografij je služila kot osnova za nadaljnje delo pri izdelavi priporočil, za prikaz primernih posegov oziroma dobrih praks in tudi za prikaz neustreznih primerov prenov in novogradenj.

Za pridobitev mnenj strokovnjakov so bili izpeljani intervjuji s pol strukturiranimi vprašanji; vprašanja so bila določena vnaprej, vendar je pogovor dopuščal spreminjanje poteka in dodajanje podvprašanj. V intervjujih so sodelovali državni nosilci varstva kulturne dediščine in urejanja prostora, predstavniki organov urejanja prostora na ravni občine in izbrani arhitekti, ki delujejo na območju občine. Skupaj je sodelovalo dvanajst oseb, nekaj intervjujev je bilo skupinskih, kot na primer intervjuja za zaposlene na Upravni enoti in Ministrstvu za kulturo. Intervjuji so bili prilagojeni različnim področjem dela ali nalogam, ki jih opravljajo strokovnjaki, od načrtovanja stavb do izdaje gradbenih dovoljenj. Vprašanja so bila razdeljena v več sklopov, s katerimi smo ugotavljali: (1) mnenje o podobi naselij in vplivu različnih arhitekturnih elementov na videz, (2) mnenje o prostorskih dokumentih in upravnem postopku pridobitve gradbenega dovoljenja (npr. zahtevnosti OPN, prenormiranosti, presplošnosti določil) ter (3) morebitni konkretni predlogi za izboljšave.

Pristop k analizi podatkov in oblikovanju predlogov je bil dvodelen (slika 3), šlo je za analizo

in vrednotenje dejanskega prostora in arhitekture na eni ter zakonskih oziroma prostorsko načrtovalskih določil na drugi strani. Na podlagi preseka tako zbranih informacij v okolju GIS ter njihove sintezne obravnave so bile oblikovane usmeritve za stavbe v obliki splošnih priporočil in usmeritve za naselja, ki so v strnjeni obliki podane v nadaljevanju.

REZULTATI

Značilnosti stavb in naselij na Idrijskem

Na podlagi pregleda literature, prostorske analize in terenskih ogledov so bili prepoznani značilni tipi stanovanjskih stavb na Idrijskem, njihova umestitev v prostor, ohranjenost in številčnost. Značilne stavbe se nahajajo v vseh naseljih in na podeželju. V določenih delih naselij, ki so bila kot celota zgrajeni v kasnejših obdobjih (70. ali 80. leta 20. stoletja) pa takšnih stavb ni; na primer Šolska in Mladinska ulica v Sp. Idriji, kjer je bila v celoti zgrajena soseska z večstanovanjskimi stavbami – bloki, in Ulica 1. maja v Idriji, kjer so bile enotno zgrajene montažne stanovanjske hiše. Kljub tovrstnim posameznim delom naselij pa v vseh krajih prisotnost za arhitekturno regijo značilnih stavb odraža lokalno prostorsko identiteto.

Iz pregleda literature (Melik, 1936; Baš, 1957; Mušič, 1947; Sedej, 1964; Šarf, 1975; Fister et al., 1993a; Fister et al., 1993b; Deu, 2006; Terpin, 2011) ter prostorske analize izhaja, da na območju občine Idrija prevladujeta dva značilna tipa stanovanjskih hiš (tradicionalnih hiš) in sicer:

- idrijska hiša in njena različica idrijska rudarska hiša, ti najdemo predvsem na območju naselij Idrija in Spodnja Idrija, v dolini Idrijce, v Kanomlji ter na Vojskarski planoti in območju Krnic in Masor; ali bolj splošno v osrednjem in zahodnem delu občine. Za idrijske hiše je značilno, da so višje, imajo skoraj kvadraten tloris (1:1,3), strmo (do 60°) simetrično dvokapno streho, na glavni zatrejni fasadi simetrično razporejena okna, zaradi umeščanja v strm teren so najpogosteje umeščene s slemenom pravokotno na plastnice. Zanje je značilna svetla, bela fasada in lahka siva kritina. Različica idrijske rudarske hiše se je razvila kot večstanovanjska stavba s prostori namenjenimi oddajanju v najem rudarjem in njihovim družinam, zaradi izkoriščenosti podstrešnih prostorov so zanje značilni »ajkrli«, strešni pomoli s okenci (Deu, 2001).
- škofjeloško-cerkljanska hiša, ta tip je pogostejši na podeželju v južnem in vzhodnem delu občine, torej na Ledinski planoti, planoti Gore, v okolici Črnega Vrha in Godoviča. Gre za velike, nadstropno zidane kmečke hiše s

poudarjenim vhodom na daljši stranici. Za razliko od idrijskih hiš so bolj kompleksno arhitekturno oblikovane, imajo poudarjen vhod, šivane robove in večja, simetrično razporejena okna. Streha je simetrična in dvokapna, najpogosteje z naklonom 45°. V vzhodnem delu občine, kjer arhitekturna regija meji na ljubljansko, je prihajalo do mešanja vplivov, zato se tu včasih pojavljajo pritlične hiše, strehe s čopom, fasade s poudarjenim portalom in stenskim okrasom.

Poleg teh dveh tipov so za območje značilni *prhavzi*, rudarski bloki (večstanovanjska gradnja), ki jih je rudarska oblast gradila za zagotavljanje ustreznih bivalnih razmer za delavce rudnika in njihove družine. Na območju občine, predvsem v Idriji in okolici, je ohranjenih 14 prhavzov in ulica z dvo-stanovanjskimi stavbami (Rudarska ulica). Za videz mesta Idrije so pomembne tudi stavbe, ki so zaradi svoje kakovosti, prepoznavnosti ali redkosti zavarovane kot kulturna dediščina npr. meščanske hiše v jedru naselja, rudniški objekti in stavbe (magazin, grad, gledališče, jaški), objekti iz časa italijanske okupacije (prva in druga palacina, stari zdravstveni dom, psihiatrična bolnišnica in mladinski center) in objekti iz obdobja poznega modernizma (blagovnica Mercator v središču Idrije, osnovna šola Idrija, športni center in Modra dvorana).

Analiza je jasno pokazala, da je individualna gradnja v drugi polovici 20. stoletja prekinila z lokalno tradicijo, ki je bila značilna za arhitekturno regijo, za celotno območje Slovenije so se uporabljali enaki tipski načrti in prenos zgledov od drugod, ki so v prostor prinesli drugačen videz stavb. V območjih, kjer te stavbe prevladujejo, je prepoznavnost ali identiteta arh. regije težje prepoznavna. V zadnjih letih pa so bili tudi na Idrijskem zgrajeni posamezni primeri avtorske arhitekture ter sodobne stanovanjske stavbe med katerimi nekateri povzemajo posamezne tipične arhitekturne elemente ali jih interpretirajo na sodobnejši način. V bolj odmaknjenih območjih je bilo zgrajenih nekaj primerov stavb po principih sonaravne gradnje (lokalni materiali, energijsko in prostorsko varčni objekti).

Prepoznavne lastnosti stavb na Idrijskem - mnenja strokovnjakov

V intervjujih s strokovnjaki smo pridobili njihova mnenja o videzu naselij v občini Idrija, predvsem o tem, kakšna bi bila idealna podoba naselij, pa tudi mnenje glede problematičnih opredelitev OPN in predloge za izboljšave teh opredelitev. Vprašanja intervjuja so bila pripravljena po sklopih, po katerih v nadaljevanju sintezno povzemamo tudi odgovore strokovnjakov:

(1) Mnenje o podobi naselij in vplivu različnih arhitekturnih elementov na videz naselja

Vprašani so se strinjali, da je pomembno enotno oblikovanje, kar pa ne pomeni, da naj bodo vsi objekti enaki. Enotnost razumejo predvsem pri izbiri kritine, naklonih streh, izbiri barv ter ohranjanju tipologije – kar je pomembno predvsem v starih mestnih jedrih. V novejših naseljih je regionalna arhitekturna tipologija lahko interpretirana na sodobnejši način – nova naselja naj sledijo napredku a z upoštevanjem tradicije, ali kot se je izrazil eden od intervjuvancev: *“Idrijska hiša na sodoben način”*. Vsako območje naj ima svojo identiteto, iz katere naj se izhaja pri razvoju oz. oblikovanju objektov, s čimer se prepreči uniformiranost podobe naselij. Vprašani so največkrat omenili strehe – enake naklone in barve, smeri slemen in priporočeno vrsto kritine. Pomembne so arhitekturno-oblikovne značilnosti objektov, kot npr. barva fasad (večkrat omenjena bela kot značilna za fasadni ovoj v obravnavanem območju). Kot pomembno so izpostavili tudi ohranjanje tipičnega in vrednega v naselju, racionalno izrabo prostora, ki je lahko pomembnejša od same arhitekturne tipologije, pa tudi vidike kot so upoštevanje osončenja, vedut, dostopov in naklonov terena pri umeščanju stavb. Kot najbolj moteče so intervjuvanci navajali gradnje iz obdobja samograditeljstva pa tudi utečeno prakso, da si vsak investitor želi postaviti drugačno hišo kot sosed. Pri gradnji je moteče tudi opazno pomanjkanje znanja oz. nepoznavanje osnovnih zakonitosti dobre arhitekture, kar posledično vodi v oblikovno neenotnost. Moteča je tudi razpršena gradnja oziroma neupoštevanje robov naselij.

(2) Mnenje o prostorskih dokumentih in upravnem postopku pridobitve gradbenega dovoljenja

Vprašani so menili, da OPN ne more opisati vsega, omogočena mora biti presoja arhitekta oziroma morajo biti opredelitve podane z določeno toleranco. Prevladovalo je mnenje, da mora OPN obvezno opredeliti določene – bistvene stvari: naklon strehe, priporočiti materiale in barve ter uskladitev stavb v zaključenih pozidavah, npr. v mestnih jedrih, saj je treba zagotavljati določeno enotnost. Eden od intervjuvancev je izpostavil, da je določilo OPN glede prilagajanja novogradenj obstoječim kakovostnim objektom *»nesmiselno; v večini predelov takih stavb ni; tako se zmanjšuje možnost za načrtovanje in izvedbo kakovostnih, lepih, boljših stavb, ostane posnemanje obstoječe gradnje.«* V OPN se zdi problematična tudi uporaba besed smiselno/praviloma/izjemoma – beseda praviloma pomeni, da je vsa odstopanja mogoče utemeljiti oz. je omogočeno različno tolmačenje, »umetniška svoboda«. Vprašani so omenili tudi, da je problematična tekstovna oblika odloka, saj je besedilo težko interpretirati – potrebovali bi skice, primere.

Slika 4: Značilna tipa stanovanjskih stavb na Idrijskem, (a) idrijska hiša, (b) škojeloško-cerkljanska hiša (Foto: Damjana Gantar).

Tabela 1: Primerjava ugotovljenih značilnosti (eno- in dvostanovanjskih) stavb in določil OPN (Vir: OPN5 (2019), lastne ugotovitve).

Element	Določila OPN5 (2019)	Ugotovitve iz raziskave - za območje značilne oz. tradicionalne stavbe
1. arhitekturna tipologija (za stanovanjske stavbe)	<i>Novogradnjo eno in dvostanovanjskih stavb naj se prilagodi lokalni tipologiji škofjeloško – cerkljanske arhitekturne regije, ki se praviloma izraža na vidno izpostavljeni zatrejni fasadi ožjih stranic, s simetričnim naklonom strehe med 40° in 60° in značilno razporeditvijo pokončnih odprtin v razmerju s fasado.</i>	Značilna arhitekturna tipologija: idrijska (rudarska) hiša - predeli mesta Idrije, Spodnje Idrije, zahodni in severni del občine; škofjeloško-cerkljanska hiša: podeželski del, vzhodni in južni del občine; z vplivi ljubljanske arh. regije.
2. umestitev v prostor (glede na relief, ulično mrežo, sosednje objekte, pomembne poglede)	<i>V mestu Idrija morajo novogradnje smiselno nadaljevati tradicijo idrijske rudarske in meščanske hiše ter pri tem upoštevati naslanjanje na pobočje in pazljivost pri umestitvah v pomembne javne vedute naselja, ...</i>	Na nagnjenem terenu (pobočjih) je značilna usmeritev s slemenom pravokotno na plastnice, glavna /zatrejna fasada je obrnjena na glavno ulico, dostopno pot, gleda v dolino. Na podeželju pravokotna usmerjenost slemen prevladuje na nagnjenem terenu; če je teren raven je odvisna od organizacije poselitve (oblika vasi, dostopne poti, kmetija). Stanovanjske stavbe niso postavljene na izpostavljenih legah.
3. oblika stavbe (volumenska razmerja, oblikovanost fasadne ploskve - zamiki, nakloni)	<i>Pravokotni tloris osnovnega objekta; Osnovni objekt ima lahko povečan tloris pravokotno na daljšo stranico osnovnega objekta; povečan tloris mora biti pokrit s simetrično dvokapno streho s slemenom, nižjim od slemena osnovnega objekta, ali v obliki enokapne ali podaljšane strehe; streha nad povečanim tlorisom ima lahko drugačen naklon.</i>	Tloris blizu kvadratu (1:1,3) do pravokotnega tlorisa (1:1,7). Atrijske stavbe, stavbe z zamiki, izzidki niso značilne.
4. streha - oblikovanost strešin (oblika, nakloni), - barva, tekstura, odprtine (frčade)	<i>Streha nad osnovnim objektom je simetrična dvokapnica s slemenom, vzporednim z daljšo stranico objekta; -napušč na zatrejni fasadi ne sme presegati 45 cm; - strešno površino je mogoče izrabiti za zajem svetlobe v obliki tradicionalnih frčad ali v obliki arhitektonskih rešitev z manjšimi strešnimi nakloni in ustrezno kritino, na način, da ne moti arhitektonskih razmerij na vidno izpostavljeni zatrejni fasadi in je hkrati smiselno umaknjena od čelnega roba; - kritina je opečna v niansah opečne barve ali kritina, ki posnema izgled opečne kritine; barva strešne kritine je lahko še v odtenkih rjave ali sive; v sklopu domačij, kjer je na starih objektih še ohranjena izvorna cementna kritina, je dovoljena uporaba cementne replike – romba; niso dovoljene nebarvane, bleščeče aluminijaste strešne plošče; v zavarovanih območjih je za barvo strešne kritine potrebno pridobiti soglasje pristojne službe za varstvo kulturne dediščine; -izjemoma je pri sodobno oblikovanih objektih dovoljena tudi izvedba ravnih streh, kadar to ne moti siluete naselja in ni v območjih kulturne dediščine; pri ravnih strehah je priporočena izvedba zelene strehe ali pohodne terase;"</i>	Simetrična dvokapna streha, idrijske hiše do med 45° in 60°; škofjeloško-cerkljanska 45°; sleme vzporedno z daljšo stranico objekta. Na glavni zatrejni fasadi krajši napušči - okrog 50 cm. Tradicionalno stavbe krite s sivo kritino (špičak) tudi v Idriji. Opečna barva prevladuje v centru Idrije, Godoviču, Ledinah. Frčade: značilne so enokapne -pultne, predvsem za idrijsko (rudarsko) hišo, ter klasične, dvokapne.
5. arhitekturno-oblikovalske značilnosti stavbe (fasadna ploskev, odprtine), stavbno pohištvo, izzidani deli stavbe, specifični arhitekturni elementi	<i>Na daljši fasadi so dovoljene širše zasteklitve. Gradnja več kotnih in okroglih izzidkov, stolpičev in lokalnemu stavbarstvu tujih oblik, ni dopustna. Končni fasadni omet je praviloma zaglajen in barvan v svetlih tonih. Dovoljene so tudi lesene fasade. Dopustne barve fasad so: bela, zemeljski in sivi toni ter umirjene pastelne barve. Prepovedani so živobarvni sijoči odtenki fasad. V zavarovanih območjih je za barvo fasade potrebno pridobiti pogoje in soglasje pristojne službe za varstvo kulturne dediščine. Objekti naj se po razporeditvi fasadnih elementov (oken, vrat, okraskov, materialov) prilagajajo oblikovno kvalitetnim objektom v okolici, še posebej pri fasadah, obrnjenih na ulično stran (velja za mesto Idrija).</i>	Stavbe enostavno arh. oblikovane, idrijske hiše brez okrasja, bela fasada (apnena, gladka). Na podeželju -škofjeloško-cerkljanske hiše, šivan rob, črte med nadstropji, obrobe okrog oken; bele ali sivo-bele kombinacije, svetlo rumena. Okna razporejena simetrično oz. osno na zatrejni fasadi. Uporaba lesa na fasadi v mestu Idrija in večjih naseljih ni značilna; ponekod na podeželju opaženi zatrepi, del fasade (severna stran) ali celotna fasada (Gore, Ledine).

(3) Konkretni predlogi za izboljšave opredelitev OPN

Udeleženci so opozorili na napačno poimenovanje značilnega arhitekturnega tipa v OPN (škofjeloško cerkljanski tip) – na območju Idrije je značilen tip idrijska hiša. Opozorili so na nujnost priprave skic in primerov za OPN, določitev barvnega spektra za fasade (RAL), podrobnejše določitve glede barve fasad po notah urejanja prostora. Kot problematične so izpostavili preнове, saj postopek poteka brez nadzora (ne gre preko upravne enote), podobno velja za nezahtevne objekte, ki dejansko povzročajo veliko spremembo podobe naselij.

Ustreznost obstoječih določil OPN

Občinski prostorski načrt z določili, ki naslavlajo lokalno značilno tipologijo škofjeloško–cerkljanske arhitekturne regije, podrobno opredeljuje elemente, ki jih je treba upoštevati za pridobitev gradbenega dovoljenja. V zapisu OPN gre pri tem žal za nenačrtno poimenovanje regije oz. zamenjavo s tipom hiše; regija ki jo občina Idrija v večini obsega, je idrijsko-trnovska arhitekturna regija, le vzhodni rob občine spada v ljubljansko arhitekturno regijo. Za idrijsko-trnovsko regijo pa sta značilni idrijska in škofjeloško–cerkljanska hiša. Po pregledu in primerjavi značilnosti teh dveh značilnih tipov stavb in določil OPN smo ugotovili, da OPN precej podrobno in obširno določa vse glavne elemente, ki so bistveni za prepoznavanje določenega stavbnega tipa. Tako so določeni oblika stavbe, oblika strehe, naklon, frčade, barva kritine, vrsta in barva ometov, namestitve naprav. Vendar pa se v OPN pojavljajo določene navedbe, ki so problematične ali ne prispevajo k ohranjanju tipike, na primer:

»naklon strehe med 40° in 60°«; značilen razpon je 45°; zato bi bila splošna usmeritev z naklon med 45° in 60° z opredeljenimi izjemami za tiste enote, kjer ta naklon strehe ni značilen (ulice, ki so bile v celoti zgrajene v kasnejših obdobjih; montažna gradnja ali večstanovanjske stavbe).

»kritina je opečna v niansah opečne barve ali kritina, ki posnema izgled opečne kritine«; za nekatera naselja ali dele naselij opečna kritina ni značilna, posebno je to problematično pri idrijski (rudarski) hiši, za katero je bil značilna siva kritina (cementni špičak), ki je nadomestila tradicionalne lesene skodle ali »šinklne«. Opečna barva kritine je tudi precej vpadljiva in zato manj primerna za stavbe, ki se nahajajo v krajini.

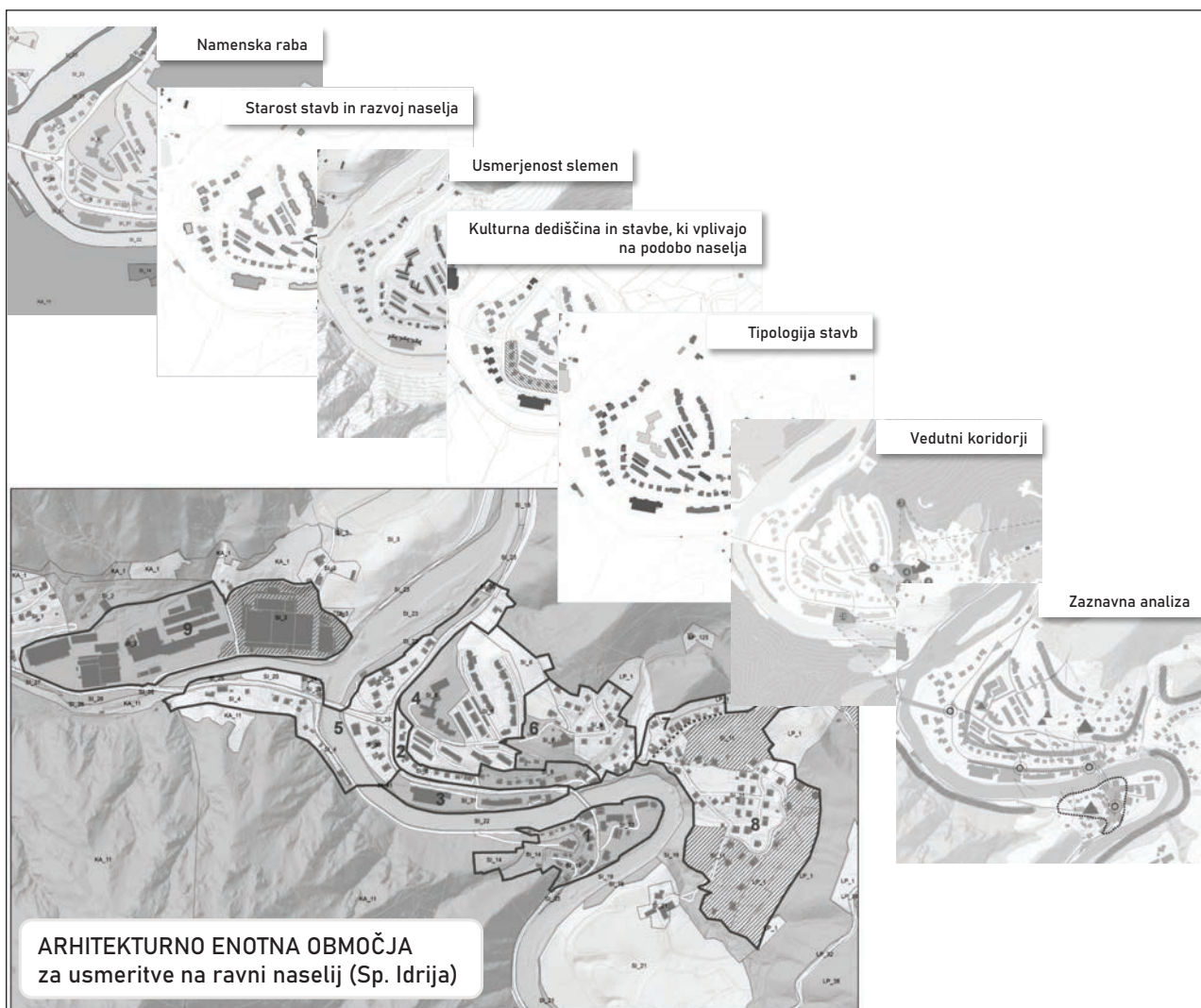
Kljub temu, da se za novogradnje v postopku pridobitve gradbenega dovoljenja skladnost projektno dokumentacije dobesedno primerja z določili OPN, pa v prostoru vse več novogradenj in prenov ni skladnih z arhitekturno tipiko regije. Prenove, ki vključujejo zamenjavo strešne kritine in fasade brez

poseganja v konstrukcijske elemente stavbe namreč spadajo med vzdrževalna dela, za katera gradbeno dovoljenje ni potrebno. Pri novogradnjah pa kljub projektni dokumentaciji lastniki včasih samovoljno spreminjajo končno izvedbo na primer z izbiro neustrezne barve fasade ali spreminjanjem okenskih odprtih (velikosti in razporeditve). Izgled stavb pa v zadnjem času bistveno spreminjajo tudi (konzolni) nadstreški za parkiranje avtomobilov, ki zakrivajo velik del glavne fasade, včasih tudi celotno dvorišče in niso podvrženi nobeni presoji skladnosti s prostorsko in gradbeno zakonodajo.

Na podlagi analize stanja ugotavljamo, da zgolj določila OPN in postopek pridobivanja gradbenega dovoljenja, ki skladnost s temi določili preverja, nista dovolj za ohranjanje značilnih elementov stavb in njihove prepoznavnosti. Določila zagotavljajo minimalne pogoje, ki pa ne pomenijo, da je z njihovim upoštevanjem stavba tudi dejansko skladna z bistvenimi elementi, ki opredeljujejo identiteto idrijske ali škofjeloško–cerkljanske hiše. Večina določil je namreč tako splošnih, da veljajo za širše območje centralne Slovenije, vsekakor pa podobne stavbe najdemo v sosednjih in bližnjih občinah od Postojne in Logatca do Žiri in Škofje Loke. Če imajo npr. stavbe v Ajdovščini in Tolminu praviloma položnejše strehe, je to za občino Idrija neznačilno. Pomembno je spoznanje, na katerega so opozarjali tudi strokovnjaki v intervjujih, da določila veljajo za novogradnje, ne pa za preнове, ter da so nekatera določila prepodrobna, hkrati pa omogočajo, da si lastniki po gradnji prilagajajo stavbe z manjšimi posegi (dozidavanje, podaljševanje nadstreškov, neustrezne frčade). Določila ne bi smela voditi v uniformiranost, temveč v ustrezno reinterpretacijo lokalnih arhitekturnih značilnosti, predvsem pa v usklajenost s sosednjimi stavbami in krajem, s ciljem vzpostavljanja prepoznavne in berljive podobe prostora (Gantar et al., 2020a). Kljub spoštovanju tradicije je treba omogočiti tudi razvoj, saj je bil ta vedno gonilo napredka (kar je nenazadnje tudi bistvo izjemnega in v svetovnem merilu pomembnega rudarskega mesta Idrije).

Oblikovanje priporočil na podlagi prostorske analize

Pomanjkljivosti uporabe (pre)splošnih določil za oblikovanje stavb je problematična predvsem v predelih naselij in območij z bolj poudarjeno identiteto oziroma ohranjeno kulturno dediščino in z ohranjenimi značilnimi elementi arhitekturne regije. Zato smo za štiri največja naselja v občini na podlagi prostorskih analiz, strokovnega znanja in poglobljenega poznavanja prostora pripravili podrobnejše usmeritve (slika 5). Sintezna karta predstavlja arhitekturno enotna območja, ki imajo skupne prostorske, oblikovne značilnosti in mnogokrat tudi določeno funkcijo. Meje teh arhitekturno

Slika 5: Postopek izdelave sintezne karte za oblikovanje priporočil po naseljih, primer za Spodnjo Idrijo (Ilustracija: Nina Goršič).

enotnih območij so bile določene na podlagi analiz namenske rabe, opredelitve kulturne dediščine in stavb, ki so pomembne za podobo kraja, razvoja naselja oziroma starosti stavb, tipologije stavb, analize streh - usmerjenosti slemena, pomembnih vedut v naselju in zaznavne analize. Za vsako enoto smo preverili obstoječe opredelitve, ki so v OPN podane kot podrobni prostorski izvedbeni pogoji (PIP) ter podali podrobnejše usmeritve, ki zagotavljajo ohranjanje značilnih arhitekturnih elementov pri prenovah stavb ter oblikovanje novih stavb in odprtih površin, ki prispevajo k enotnemu in usklajenemu videzu v tem delu naselja, kot na primer določena barva streh, določena oblika frčad, barve fasad, ohranjanje vidnega stika stavb z ulico – umeščanje pomožnih objektov za glavno stavbo idr. (Gantar et al., 2020b).

RAZPRAVA IN SKLEP

V teoretsko-znanstvenem smislu raziskava potrjuje predhodnim prispevkom, ki opozarjajo na specifičnost na oblikovanju fizičnega prostora temelječe identitete (Fister et al., 1993a; Butina Watson & Bentley, 2007) – tudi prostorska identiteta Idrije temelji na posebnostih konkretnega prostora, ki jih je bilo mogoče prepoznati le z uporabo dovolj obsežnega analitičnega aparata, ki vključuje primeren nabor vhodnih kvalitativnih informacij in jih vrednoti po jasno določenih kriterijih. Rezultati raziskave kažejo, da je predlagani nabor vhodnih podatkov (analiza obstoječih strokovnih podlag in prostorskih podatkovnih baz, terenska analiza, analiza prostorskih aktov in preverjanje stališč med ključnimi odločevalci)

primerno analitsko-sintezno orodje, ki na eni strani lahko identificira ključne gradnike lokalne prostorske podobe, hkrati pa že informira odločevalce, na kakšen način zakonitosti integrirati v orodja, ki jih ima prostorsko načrtovanje na voljo – ne le z integracijo v zavezujoče prostorske akte, ampak tudi v druga, t.i. mehka orodja, ki uporabnike prostora ozaveščajo in izobražujejo na področju ohranjanja in nadgrajevanja lokalne prostorske identitete. V tem smislu rezultati raziskave tudi potrjujejo predhodna raziskovalna dognanja, da je oblikovanje podobe prostora izrazito podvrženo kompleksni dinamiki družbenih procesov, zato je vključevanje vseh deležnikov oz. javnosti v različnih oblikah (konzultiranje, izobraževanje in ne nazadnje kaznovanje) ključnega pomena (Hague & Jenkins, 2005).

Vsaka stavba s svojo zunanjo podobo vpliva na videz kraja ali krajine, v kateri se nahaja. Tradicionalni tipi stavb, značilni za določeno območje, prispevajo k prepoznavnosti in identiteti krajev in širših območij. Na območju občine Idrije sta bila kot tradicionalna arhitekturna tipa prepoznana idrijska hiša z različico idrijske rudarske hiše ter škofjeloško-cerkljanska hiša. Z razvojem in gradnjo tipskih stavb v drugi polovici 20. stoletja in sodobnih stavb sta se arhitekturna tipika in s tem povezani identiteta in prepoznavnost območja zmanjšali. Skladno s splošnim razvojem se spremembe dogajajo tudi na področju urbanizma, prostorskega načrtovanja in same gradnje (arhitekturno oblikovanje, materiali). Danes je nerealno pričakovati in težiti k posnemanju tradicionalnih stavb v celoti. Stavbe morajo omogočati ustrezne, če ne tudi prijetne bivalne razmere. To pa ne pomeni, da sodobna in energetsko varčna gradnja ne more upoštevati in vključevati tradicionalnih elementov, jih interpretirati na sodobnejši način ter tako zagotavljati skladnosti novogradenj z arhitekturno tipiko območja ter prispevati k njegovi prepoznavnosti (Kristan et al., 2012; Furman Oman et al., 2013).

Poleg novogradenj je za ohranjanje prepoznavnosti prostora bistvenega pomena tudi strokovna prenova stavb. S prenovo je treba zavestno varovati podobo naselij kot celote in jo dopolnjevati in nadgrajevati na način, ki je skladen s kontekstom in lokalno specifičen: s ščitjenjem značilnih delov naselij kot tudi posameznih stavb in drugih arhitekturnih elementov v prostoru, ki vplivajo na podobo ulic, trgov, naselij in širšega prostora. Posebno pozornost je v procesih prenove potrebno posvetiti vsem stavbam, ki so zasnovane, oblikovane in v prostor umeščene tako, da z značilno tipologijo ali njenimi značilnimi arhitekturnimi elementi (ulična zatrejna fasada, bela fasada, pultne frčade itd.) doprinašajo k podobi naselja. Nabor takih stavb ne sme biti omejen le na stavbe s statusom kulturne dediščine, to je ključnega pomena za vzpostavljanje prostorske prepoznavnosti, saj tkivo z elementi regionalne tipike pomembno sooblikuje

podobo prostora. Pri prenovi naj se upoštevajo konservatorska načela, pri delu se ravnamo po načelih minimalne intervencije, kompatibilnosti materialov in tehnik ter reverzibilnosti posegov, ki spreminjajo značaj in avtentičnost stavbe (Gantar et al., 2018). Le na ta način je mogoče v območjih naselbinske dediščine in tudi izven njih ohranjati vse pomembne gradnike, ki prostoru dajejo prepoznavnost in sooblikujejo njegovo identiteto. V kolikor bo ta stavbni fond propadal, kot se dogaja npr. pri idrijskih rudarskih hišah, se bo dediščina prostora, naselij in stavb postopoma izgubljala, s tem pa ne bomo izgubili le prostorske temveč tudi lastno identiteto. Pomembno vodilo in opora so določila OPN-ja, ki pa morajo biti dovolj natančna, a hkrati ne prenormirana, da se značilni arhitekturni elementi ohranjajo, hkrati pa je dopuščena možnost za razvoj in inovacije ter iskanje lastnega izraza našega časa. V tovrstnih prizadevanjih je poleg pozornosti arhitekturnim elementom pomembno arhitekturo razumeti v vsej kompleksnosti njene pojavnosti – zelo pomembno je tudi njeno umeščanje v prostor, ki mora slediti kvalitetnim morfološkim vzorcem oziroma jih smiselno nadgrajevati.

K spoštovanju lokalnih arhitekturnih značilnosti v graditeljski praksi lahko doprinesemo tudi z mehкими ukrepi - izobraževanjem, priporočili in dobrimi zgledi. Še dodatno bi bilo treba okrepiti zavedanje o pomenu regionalne prepoznavnosti in kakovosti stavbne dediščine tudi med strokovnjaki v Idriji in okolici, kar bi pripomoglo k ohranjanju značilnih arhitekturnih elementov. Hkrati pa raziskava odpira tudi nova vprašanja v zvezi z regulacijo arhitekturno-oblikovne podobe stavb – rezultati namreč kažejo, da je v obstoječem sistemu urbanistične regulacije velik poudarek na usmerjanju in nadzoru podobe novogradenj, medtem ko se prenove odvijajo povsem nenadzorovano, čeprav v veliki meri vplivajo na podobo naselij. To kaže na potrebo, da se tudi na področje prenove stavbnega fonda v primerih oz. območjih, kjer prenove zmanjšujejo oblikovno podobo prostora, uvede nadzor oziroma uporabi mehanizme dovoljevanja posegov, ki bi hkrati omogočali tudi inšpekcijski nadzor in ukrepe za kršitelje.

Na podlagi raziskave tudi zaključujemo, da je v obstoječem sistemu priporočila smiselno podajati na dveh nivojih: stavbnem ali arhitekturnem in na nivoju zaokroženih prostorskih območij (naselje, krajina). Priporočila za oblikovanje stavb je smiselno opremiti s skicami in fotografijami ter jih v dostopnem formatu distribuirati kar najširši publiki – npr. v obliki brošure izdane na spletu ali v tiskani različici, da dosežejo tudi vse potencialne graditelje in samo-prenovitelje. Priporočila na nivoju naselja (urbanistični vidik) pa morajo biti pripravljena za vsako naselje ali značilno krajinsko območje posebej, saj so odvisna od prostorskih značilnosti, značilnosti samega naselja, njegove podobe in razvojnega potenciala. Za večja naselja je

podrobnejše usmeritve smiselno podati po posameznih arhitekturno enotnih območjih, ki obsegajo eno ali več enot urejanja prostora (včasih tudi ne sledijo nujno njihovim mejam), in imajo skupne prostorske, oblikovne značilnosti in mnogokrat tudi določeno funkcijo (npr. območje šole in vrtca z neposredno okolico; območje blokovske – večstanovanjske gradnje; mestno jedro, ki je lahko opredeljeno tudi kot območje kulturne dediščine). Taka priporočila so

nujna strokovna podlaga OPN-ja in drugih prostorsko načrtovalskih dokumentov na ravni občine vedno, kadar so vprašanja prepoznavnosti naselij in krajine opredeljena kot pomemben vidik prihodnjega prostorskega razvoja. Primer urejanja občine Idrija kaže, da je ob odgovorni občinski upravi v sodelovanju s strokovnjaki in prebivalci usmerjanje oblikovne podobe naselij in krajine uresničljivo in ne le načel polna deklarativna usmeritev.

THE ROLE OF CHARACTERISTIC ARCHITECTURAL TYPOLOGY IN PRESERVING SPATIAL IDENTITY: THE CASE OF THE MUNICIPALITY OF IDRİJA

Damjana GANTAR

Urban Planning Institute of the Republic of Slovenia, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: damjana.gantar@uirsi.si

Matej NIKŠIČ

Urban Planning Institute of the Republic of Slovenia, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: matej.niksic@uirsi.si

Nina GORŠIČ

Urban Planning Institute of the Republic of Slovenia, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: nina.gorsic@uirsi.si

SUMMARY

The article addresses the issue of preserving and upgrading the spatial identity of Slovenian settlements and landscapes, which is declaratively defined in strategic spatial development documents as one of the important goals of Slovenia's spatial development. On the case of the municipality of Idrija and based on the review of the findings of important Slovenian theorists and practitioners, analysis of spatial planning acts of the municipality, detailed spatial analysis of important settlements in the municipality and important landscape areas, as well as the interviews of key stakeholders, it identifies the areas where the system of spatial planning needs an upgrade in order to preserve the key elements of spatial identity through the process of renovation of the existing built stock and in the design and implementation of new constructions. It emphasizes the need for a meaningful normative regulation, which will be protective and at the same time allow further development, and draws attention to the importance of so called soft instruments that are equally important for raising the awareness of the importance of the topic for spatial and wider cultural identity. The formation of a recognizable spatial image is tackled as a dynamic process in which the final spatial image is an interdependent variable of normative, technical, cultural, social and, last but not least, economic forces that need to be understood, coordinated and directed to ensure the desired image of a space that will maintain its identity in the long run.

Keywords: spatial identity, architectural typology, architectural cultural heritage, image of settlements, identity of landscape and settlements

VIRI IN LITERATURA

- Baš, F. (1957):** Rudarska hiša v Idriji. Slovenski etnograf, 10, 29–48.
- Butina Watson, G. (1997):** Izgrajevanje lokalne in regionalne identitete. Urbani izziv, 32, 33, 3–8.
- Butina Watson, G. & I. Bentley (2007):** Identity by Design. Burlington, Elsevier.
- Deu, Ž. (2001):** Stavbarstvo slovenskega podežlja: značilno oblikovanje stanovanjskih hiš. Ljubljana, Kmečki glas.
- Deu, Ž. (2006):** Podeželske hiše na Slovenskem. Ljubljana, Založba kmečki glas.
- Fister, P., Boh-Pečnik, N., Debevc, L., Deu, Ž., Kavčič, M. & L. Lah (1993a):** Arhitekturne krajine in regije Slovenije. Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor RS, Zavod RS za prostorsko planiranje.
- Fister, P., Boh-Pečnik, N., Deu, Ž. & L. Lah (1993b):** Glosar arhitekturne tipologije. Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor RS, Zavod RS za prostorsko planiranje.
- Fran (2021):** Slovenski pravopis. Dostopno na: www.fran.si (zadnji pristop: 4. 3. 2021).
- Furman Oman, G., Furman Oman, M. & J. Sedovnik (2013):** Sodobna arhitekturna tipologija na Kozjanskem. Podčetrtek, Občina Podčetrtek in javni zavod Kozjanski park.
- Gantar, D., Mihelič, B., Mujkič, S., Tomšič, M., Mirtič, M. & M. Šijanec Zavrl (2018):** Izzivi energetske prenove stavb kulturne dediščine v Sloveniji. Annales, Series Historia et Sociologia, 28, 1, 193–208.
- Gantar, D., Goršič, N., Nikšič, M. & D. Zaviršek Hudnik (2020a):** Naše hiše: priročnik za lastnike, načrtovalce in izvajalce novogradenj in prenov stanovanjskih stavb v občini Idrija. Ljubljana, Urbanistični inštitut Republike Slovenije.
- Gantar, D., Goršič, N., Nikšič, M., Ravnikar, Ž. & L. Štaut (2020b):** Usmeritve za oblikovanje objektov, usmeritve za objekte za kratkotrajno bivanje: strokovne podlage za Občinski prostorski načrt občine Idrija. Končno poročilo. Ljubljana, Urbanistični inštitut Republike Slovenije.
- GZ (2017):** Gradbeni zakon. Uradni list RS, št. 61/17, 72/17 – popr., 65/20 in 15/21 – ZDUOP.
- Hague, C. & P. Jenkins (ur.) (2005):** Place Identity, Participation and Planning. Oxfordshire, Routledge.
- Hudoklin, J., Selak, I. & S. Simič (2005):** Ohranjanje prepoznavnosti slovenskih krajin; Podrobnejša pravila za urejanje prostora. Zaključno poročilo. Novo mesto, Acer d.o.o.
- Jereb, R. (2019):** Mesto in prostori spomina: primer Idrije. Ars&humanitas, 13, 1, 219–233.
- Konservatorski načrt za prenovu za del enote dediščine Idrija – mestno jedro, EŠD 182 in OPPN mestno jedro (2011).** Ljubljana, Populus d.o.o.
- Kosi, D. (2013):** Prostorska identiteta v Sloveniji. Revija za geografijo, 8, 2, 95–106.
- Kristan, M., Zbašnik-Senegačnik, M. & A. Ščukovt (2012):** Pasivna hiša Posočja. Tolmin, Posoški razvojni center.
- Kučan, A. (1998):** Krajina kot nacionalni simbol. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Marušič, J. (2020):** O krajini; Ustvarjalno varstvo sveta. Ljubljana, Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo.
- Melik, A. (1936):** Slovenija. Geografski opis, I. splošni del; drugi zvezek. Ljubljana, Slovenska matica.
- Mušič, M. (1947):** Obnova slovenske vasi. Celje, Družba sv. Mohorja.
- Nikšič, M. & G. Butina Watson (2017):** Urban Public Open Space in the Mental Image of Users: the Elements Connecting Urban Public Open Spaces in a Spatial Network. Journal of Urban Design, 23, 6, 859–882.
- OdSPRS (2004):** Odlok o Strategiji prostorskega razvoja Slovenije. Uradni list RS, št. 76/04, 33/07 – ZPNačrt in 61/17 – ZureP-2.
- OPN5 (2019):** Občinski prostorski načrt občine Idrija – osnutek OPN5 občine Idrija. Idrija, Občina Idrija.
- Potočnik, T. & L. Lah (2017):** Pojem identiteta v izbranih mednarodnih listinah varstva dediščine in njegova uporaba v Sloveniji. Annales, Series Historia et Sociologia, 27, 2, 245–251.
- PRS (2004):** Uredba o prostorskem redu Slovenije. Uradni list RS, št. 122/04, 33/07 – ZPNačrt in 61/17 – ZureP-2.
- Sedej, I. (1964):** Problem raziskovanja slovenske ljudske arhitekture. Slovenski etnograf, 44/45, 1, 7–34.
- SPRS (2020):** Strategija prostorskega razvoja Slovenije. Gradivo za javno razpravo o osnutku SPRS 2050, 15. 1. – 15. 3. 2020. Dostopno na: https://www.gov.si/assets/ministrstva/MOP/Dokumenti/Prostorski-razvoj/SPRS/SPRS-2050_gradivo-za-javno-razpravo.pdf (zadnji pristop: 25. 3. 2021).
- Šarf, F. (1975):** Rudarska hiša in oprema stanovanj ob prelomu stoletja. Idrijski razgledi, XX, 8–16.
- Terpin, R. (2011):** Idrijske hiše: monografija o idrijskih stanovanjskih hišah. Idrija, samozaložba.
- Urbanistični terminološki slovar (2015):** Dostopno na: <https://doi.org/10.3986/978-961-254-943-5> (zadnji pristop: 4. 3. 2021).
- ZureP-2 (2017):** Zakon o urejanju prostora. Uradni list RS, št. 61/17.

ARHITEKTURA I KONTEKST U KONCEPTU TURISTIČKOG NASELJA „SLOVENSKA PLAŽA” U BUDVI

Gordana ROVČANIN PREMOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Arhitektonski fakultet, Džordža Vašingtona bb, 81000 Podgorica, Crna Gora
e-mail: goradnar@ucg.ac.me

Zlatko KARAC

Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: zkarac@arhitekt.hr

IZVLEČEK

Članek prikazuje izgradnju turističnih nastanitev na Slovenski plaži v Budvi, s posebnim poudarkom na enako imenovanem turističnem naselju, ki predstavlja unikatni tip turistične gradnje v Črnogorskem primorju. Članek proučuje odnos med naravnim in kulturnim kontekstom v lokalnem prostoru ter razvoj koncepta turističnega naselja v primerjavi s tradicionalnim stavbnim ambientom in tehnikami gradnje. Pri delu smo primerjali turistično naselje „Slovenska plaža” s turističnim naseljem „Dubrovački vrtovi sunca” istega avtorja, arhitekta Janeza Kobeta. Pri tem prepoznavamo določene podobnosti in pomembne kontekstualne vplive. Cilj dela je ponovna valorizacija kompleksnega tipa turistične gradnje – turističnega naselja kot avtentičnega modela na vzhodni obali Jadranskega morja ob koncu 20. stoletja.

Ključne besede: Budva, Janez Kobe, Slovenska plaža, turistično naselje, tradicionalna arhitektura

ARCHITETTURA E CONTESTO NEL CONCETTO DEL RESORT TURISTICO „SLOVENSKA PLAŽA” A BUDVA

SINTESI

L'articolo fornisce una panoramica delle strutture turistiche „Slovenska plaža” a Budva, ponendo un' enfasi particolare sull'omonima località turistica, che rappresenta una tipologia architettonica unica sulla costa del Montenegro. La ricerca si basa sul rapporto tra il contesto naturale e culturale del territorio e lo sviluppo del concetto di località turistica, attraverso la presentazione delle influenze ambientali dell'architettura tradizionale. L'articolo paragona la località turistica „Slovenska plaža” con la località turistica „Dubrovački vrtovi sunca”, entrambe opera dell'architetto sloveno Janez Kobe, riconoscendo alcune somiglianze e significative influenze date dal contesto. Lo scopo di questa ricerca è rivalutare la complessa tipologia architettonica delle strutture turistiche: località turistiche nella forma di insediamenti come modello autentico sulla costa adriatica orientale alla fine del XX secolo.

Parole chiave: Budva, Janez Kobe, Slovenska plaža, località turistica, architettura tradizionale

UVOD

Sve intezivnije društvene promjene koje se događaju u općoj globalizaciji suvremenog društva, vode do brisanja lokalnih i regionalnih posebnosti u društveno-prostornom kontekstu, što ima utjecaja i na polju arhitekture i urbanizma, osobito u primorskim predjelima. U ovakvim promjenjivim okolnostima javila se potreba za prepoznavanjem i valorizacijom vrijednog arhitektonsko-urbanističkog naslijeđa iz druge polovice 20. stoljeća, kao neizostavnog čimbenika identiteta područja i gradova Crnogorskog primorja. Kontekst i tradicija se prepoznaju kao okvir i osnova za interpretiranje suvremenog arhitektonskog izričaja na turističkim objektima istraživanog razdoblja, što je doprinijelo formiranju univerzalne vrijednosti i značaja određenih turističkih sklopova i objekata.

Analizirajući projektantske koncepcije turističkih objekata može se konstatirati da su se značajno mijenjale tijekom prošlog stoljeća. U prvim poslijeratnim desetljećima, u vremenu propagiranja društvene i socijalne jednakosti svih građana tadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), počela je izgradnja turističkih objekata, osobito objekata za masovnu uporabu.¹ To su dominantno bili hoteli nižih kategorija, radnička odmarališta, te kampovi namijenjeni srednjoj društvenoj klasi zaposlenoj u državnim tvrtkama. U ranoj turističkoj izgradnji realiziranoj na obali Jadrana bila je zastupljena primjena internacionalne i moderne funkcionalističke arhitekture, koju je karakterizirala primjena jednostavnih kubičnih formi i uporaba tipiziranih elemenata, te niža razina sadržaja i opreme.² Od šezdesetih, a osobito od početka sedamdesetih godina, počinje značajniji utjecaj suvremenijih arhitektonskih upliva, koji otvaraju različite potencijale na polju turističke izgradnje. Arhitektura koja je u začetku imala izrazito socijalni izričaj i izražene društvene okvire u kojima se razvijala, preobražava se u arhitekturu s većom slobodom koncipiranja.³ Nakon primene čistih i jasnih volumena modernizma, počeli su se javljati jedinstveni koncepti, koji su zasnovani na prostornoj dekompoziciji

jednovolumena na sve veći broj dijelova i segmenata (Kulić & Mrduljaš, 2012, 182). Dolazi do usitnjavanja krupnih i kompaktnih struktura uz potenciranje razvedenih i linearnih koncepata, što je arhitekturu turističkih objekata prilagodilo prirodnom okruženju i morfologiji obalnog terena. Arhitektura turističkih objekata je dobila slobodu ispitivanja konceptualnih i kompozicionih odnosa inspiriranih regionalnim utjecajima. Arhitekti su težili da u okviru društvenog konteksta, prepoznaju karakter i kvalitete okruženja i implemetiraju ih u suvremenu arhitektonsku praksu. Koncepti turističkih objekata su se preobražavali od modernizma i tipološke primjene elemenata u načinu oblikovanja, preko internacionalnog funkcionalizma, te ispitivanja novih oblikovnih rješenja potaknutih i inspiriranih regionalizmom i lokalnim utjecajima, pa sve do objekata postmodernizma (Antešević, 2015, 197). Može se naglasiti da su se opće karakteristike turističke arhitekture druge polovice 20. stoljeća oslanjale na odnos između tradicije i modernizma, s uplivima lokalnog regionalizma.

Promatrajući crnogorski prostorni kontekst, prijelomnom godinom između starijih modernističkih i novijih arhitektonskih koncepata inspiriranih regionalnim utjecajima može se smatrati 1979. godina, kada se dogodio veliki potres. Tada je porušen i oštećen veliki broj objekata različite namjene, što je u potpunosti promijenilo sliku crnogorske obale.⁴ U natječajima i realizacijama nakon velikog potresa, prezentirani su koncepti sa značajnijim uplivima tradicionalnoga arhitektonsko-urbanističkoga uzorka iz neposrednog okruženja, što se u Crnoj Gori dogodilo nešto kasnije u odnosu na susjedne republike.

Istraživanje u ovom radu je bazirano na proučavanju razvoja arhitekture turističkih objekata na *Slovenskoj plaži* u Budvi.⁵ Prvi turistički objekti na *Slovenskoj plaži* podigniti šezdesetih godina 20. stoljeća, najavili su val modernističke arhitekture na Crnogorskom primorju kada je izgrađen složeni hotelski kompleks kojega su činili funkcionalistički objekti paviljonskoga tipa. Takav ambiciozan plan razvoja *Slovenske plaže*, kao prostranog i sadržajnog hotelskog kompleksa, prekinut je potresom 1979.

1 Početkom druge polovice 20. stoljeća, u tijeku poslijeratne obnove i izgradnje nastaju brojne društvene građevinske tvrtke i arhitektonski zavodi, koji su se bazirali na projektiranje i izvođenje ne samo stambenih i javnih objekata, već i objekata turističke namjene.

2 Prvi moderni objekti turističke namjene bili su uglavnom skromnih sadržaja i jednostavne svedene strukture. Koncipirani su u vidu paviljonskih sustava i kubičnih traktova postavljenih uz obalu, bez neposredne veze s primorskim okruženjem i obalnim krajolikom. Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, bilo je primjera hotelske arhitekture s izrazito strogim i geometriziranim oblicima i jednostavnim gabaritima i traktovima. Neki autori smatraju da se takva arhitektura pokazala neracionalnom i urbanistički neadekvatnom, te nametljivom za naslijeđeni mediteranski ambijent (Antešević, 2014, 500).

3 Tipizirane objekte modernizma sa strogo funkcionalnim rješenjima u vidu krupnih kubičnih volumena, počinju zamjenjivati otvorenija i razvedenija konceptualna i kompoziciona rješenja.

4 Analizirajući arhitektonsko-urbanističke koncepte postpotresne turističke izgradnje, može se uočiti da je nakon ovog prekretnog događaja nastupio značajniji prijelaz iz modernizma u regionalizam.

5 Budva je grad koji zauzima prostor priobalnog pojasa središnjeg dijela Crnogorskog primorja. Budvansku rivijeru čini 38 km razvijene dužine morske obale s otocima, od čega je jedna trećina obale prikladne za kupanje: 12,7 km, 35 mediteranskih plaža, od kojih su 23 pristupačne s kopna, a 12 samo s mora. Dužina pješčanih plaža na području Budve je 9,4 km, a šljunčanih plaža 3,3 km. Ukupna površina plaža na Budvanskoj rivijeri iznosi 358.000 m² (Duletić, 2004, 299–300).

godine, kada su srušeni svi hotelski objekti. Prirodna vrijednost ove lokacije, pozicija i značaj koji je kroz povijest imala za grad Budvu, učinili su je prioritetnom za obnovu neposredno nakon potresa i pogodnom za izgradnju novih turističkih kapaciteta. Osamdesetih godina 20. stoljeća *Slovenska plaža* po drugi put postaje inspiracija za koncipiranje glavne turističke zone u užem gradskom dijelu Budve. Važnost lokacije i značaj pothvata potvrđuje raspisivanje jugoslavenskog natječaja za najbolje urbanističko-arhitektonsko rješenje, na osnovu kojega je izgrađeno turističko naselje „Slovenska plaža“. Poseban akcenat u istraživačkom radu je usmjeren na proučavanje ovoga turističkog naselja, kao primjera konceptualno najautentičnijeg urbanističko-arhitektonskog sklopa na crnogorskom dijelu Jadrana, baziranog na tradicijske urbanističke uzorke iz okruženja. Uži prostorni kontekst turističkog naselja „Slovenska plaža“ je bio definiran blizinom Staroga grada Budva, a širi su gradila tradicionalna paštrovska naselja iz okolice Budve. Urbana struktura povijesnog grada upućivala je na formiranje razvedenije i usitnjenije strukture s turističkim funkcijama, dok su lokalni tradicijski elementi, te kombiniranje prostornih odnosa privatne i javne namjene, preuzetih iz naslijeđa, inspirirali na pristup koncipiranju turističkoga naselja.

Dosadašnja istraživanja ove teme su bila djelomična i odnosila su se na pojedinačne segmente i faze turističke izgradnje na *Slovenskoj plaži*, koji nisu promatrani u širem kontekstu.⁶ U ovome istraživanju detaljno su analizirani utjecaji lokalne tradicionalne arhitekture, kao i uzajamni odnosi sličnih i karakterističnih prostornih koncepata i arhitektonskih kompozicija. Rad nastoji cjelovito prikazati kontinuiran pregled razvoja turističke izgradnje na *Slovenskoj plaži* u 20. stoljeću, s priložima i nacrtima turističkog naselja koji do sada nisu objavljeni, a koji čine izvornu projektnu arhivsku dokumentaciju.

TURIZAM I TURISTIČKA IZGRADNJA U BUDVI U 20. STOLJEĆU

Prikaz razvoja turizma i turističke izgradnje u Budvi u 20. stoljeću je prezentiran u cilju potpunijeg razumijevanja okruženja u okviru kojega se događao proces realizacije turističkih kapaciteta na *Slovenskoj*

Tabela 1: Prostorni kapaciteti i karakteristike Slovenske plaže u Budvi.

Table 1: Spatial capacities and characteristics of the Slovenska Beach in Budva.

Prostorni kapaciteti Slovenske plaže u Budvi (Provjera ekonomske opravdanosti, 1981, 2)	
Dužina	1.850 m
Širina	30 m
Površina pješčanog dijela	55.500 m ²
Površina rekreacijskog dijela uz plažu	62.300 m ²
Ukupna površina	117.800 m ²
Kapacitet plaže (broj kupača)	11.780
Prosječna kvadratura po kupaču	10 m ²

plaži (Tabela 1). Ova plaža je jedna od najvećih i najpoznatijih na Budvanskoj rivijeri, koja je 1920. godine proglašena kupalištem (Luketić, 1997, 224–234). *Slovenska plaža* se nalazi u užoj gradskoj zoni i smatra se glavnom gradskom plažom pored staroga grada Budva, koji je podignut na malom rtu na zapadnom kraju plaže.⁷ Analizirane prostorne, prirodne i društvene okolnosti omogućuju stvaranje jasnije slike konteksta istraživane teme.

Razvoj turizma u Budvi datira još od kraja 19. stoljeća, a na njega su utjecali brojni prirodni i društveni faktori. Veliki značaj je imao razvoj prometne mreže.⁸ Najznačajnija je bila izgradnja Jadranske ceste, koja je prošla kroz Budvansko polje 1965. godine i tako utjecala na dulji razvoj, planiranje i korištenje prostora priobalnog dijela Budvanske rivijere. Prvi začetci turizma u Budvi se vezuju za razdoblje prije Prvog svjetskog rata, ali se organizirani razvoj turizma u Budvi događa tek između dva svjetska rata.⁹ Razvoj turizma u periodu nakon Drugog svjetskog rata je toliko intezivan da

6 Značajniji radovi koji su se bavili ovom temom su dva članka objavljena u časopisu *Arhitektura urbanizam*: 1965. („Hotel „Slavija“ u Budvi“) i 1967. („Hotelski kompleks u Budvi na Slovenskoj plaži“) u kojima je prikazan prvi hotelski kompleks na *Slovenskoj plaži* (porušen 1979. godine), te članak autora Krečića iz 1985. objavljen u časopisu *Čovjek i prostor*, koji je prezentirao tada novo izgrađeno turističko naselje „Slovenska plaža“ („Slovenska plaža: Hotelsko-turistički kompleks u Budvi“). Navedeni radovi su obradili samo pojedine segmente u kojima nije prikazan kontinuitet turističke izgradnje na *Slovenskoj plaži*, niti su prikazani i opisani nacrti iz projekta koji je realiziran.

7 Prvi turisti koji su lještovali na *Slovenskoj plaži* između dva svjetska rata su bili Česi, po kojima je plaža dobila naziv 1935. godine. Raniji naziv ove plaže je bio *Podpolje*.

8 Neki putovi su postojali ranije, kao što je lokalni put Kotor-Budva, izgrađen u doba francuske vladavine u Budvi 1807.–1813. Od velikog značaja je bila izgradnja ceste Cetinje-Budva 1931. koja je povezala Budvansku rivijeru s unutarnjim oblastima Crne Gore i otvaranje zračnog prometa između Beograda i Podgorice 1930. godine.

9 U tom razdoblju Budvu posjećuju uglavnom inozemni turisti, a kasnije i domaći.

je turizam postao vodeća i gotovo jedina gospodarska djelatnost u Budvi. Može se istaći da je razvoj turizma uvjetovao i širenje grada izvan povijesnih okvira. Početak novog naselja, izvan utvrđenih zidina staroga grada, datira od 1938. kada je u neposrednoj blizini staroga grada Budva podignut hotel „Avala“ 1939. godine (Martinović, 1973, 123–124). Izgradnja ovoga hotela ukazala je na pravce razvoja budvanskog turizma, Budva počinje dobivati karakter modernoga turističkoga ljetovališta, te se ovaj hotel smatra začetnikom značajnije i intezivnije turističke izgradnje na Budvanskoj rivijeri, kao zone za visoki turizam.¹⁰ Iste godine je nastao prvi *Regulacioni plan Općine Budva* (1939.). Ovaj dokument je označio početak urbanističkog planiranja u Budvi i predstavlja jedan od prvih urbanističkih planova na Crnogorskom primorju.

U periodu nakon Drugog svjetskog rata Budva se teritorijalno počela širiti izvan gradskih zidina, u Budvanskom polju. Razvija se intezivna gradnja društvenih i stambenih objekata i turističkih kompleksa. U Budvi su se formirale dvije gradske cjeline različite po strukturi i fizionomiji: stari grad Budva i novi dio grada. Do početka izrade urbanističkog plana Budve 1955. izgradnja objekata se odvijala stihijski, pri čemu su i objekti manjeg značaja podizani na atraktivnim lokacijama.¹¹ Nakon toga nastupa razdoblje planske izgradnje Budve. Poslije Drugog svjetskog rata u pogledu razvoja turizma može se izvršiti periodizacija budvanskog turizma. Duletić dijeli razvoj turizma u Budvi na četiri karakteristična perioda: prvi period 1945.–1962., drugi period 1963.–1978., treći period 1979.–1990. i četvrti period 1991.–2000. (Duletić, 2004, 304–320).

Prvi poslijeratni period razvoja turizma u Budvi karakterizira razdoblje od oslobođenja do 1958. koje ima skroman razvoj turističkog gospodarstva,¹²

a nakon toga period od 1959. do 1962. koji odlikuje znatno dinamičniji razvoj turizma u Budvi. U razdoblju nakon 1959. stvoreni su pogodni uvjeti za izgradnju odmarališnih objekata namijenjenih za organizirani odmor radnika, omladine i djece, kao i novih kapaciteta u komercijalnom ugostiteljstvu. Na lokacijama nekadašnjih predratnih malih hotela grade se novi hotelski sklopovi.¹³ Od šezdesetih godina počinje organiziranija izgradnja turističkih objekata ne samo na Budvanskoj rivijeri, već na cijelom Crnogorskom primorju.

Od 1963. godine počinje drugi period razvoja turizma u Budvi koji karakteriziraju dinamičniji procesi. Intezivnom razvoju je doprinijela izgradnja Jadranske ceste i širenje prometne mreže. U ovom periodu u Budvi je izgrađen prvi veliki hotelski kompleks na *Slovenskoj plaži*, te brojni hoteli na Budvanskoj rivijeri.¹⁴ Pored hotelskih kompleksa veliki značaj za razvoj turizma imala su i odmarališta otvorenog tipa. Prema *Regionalnom prostornom planu Južni Jadran* (1967.–1969.) programski kapaciteti namijenjeni za turizam u Budvi do 1990. godine trebali su doseći 40.000 ležajeva.

Najveći prekid u razvoju turizma i turističke izgradnje na Crnogorskom primorju je prouzročio katastrofalni potres koji se dogodio 15. travnja 1979. godine.¹⁵ Potres je zadesio nekoliko tisuća gostiju u crnogorskim hotelima. Povijesno-kulturni spomenici su oštećeni u velikoj mjeri, osobito stari grad Budva koji je pretrpio teške gubitke. Potres je uništio 80% turističkih kapaciteta na Crnogorskom primorju. U potpunosti su stradali osnovni smještajni kapaciteti turističke namjene od 2.210 hotelskih kreveta. Porušeno je turističko naselje na *Slovenskoj plaži* koje je činilo pet hotela.¹⁶ Neposredno nakon potresa nastupilo je razdoblje obnove. Udruženom pomoći susjednih republika SFRJ i domaćih i inozemnih

10 Projektant hotela „Avala“ je bio inženjer Ivo Valand, koji je i počeo izgradnju hotela, a nastavio je inženjer Dragomir Tadić iz Beograda (Luketić, 1997, 277–295).

11 Izgradnja objekata se odvijala u okviru tri zone: podnožje i padine brda Spas i Topliš na sjeverozapadu Budvanskog polja, na dijelu polja između Jadranske ceste i *Slovenske plaže* i na istočnom obodu polja u području Košljuna. Pored toga što su bili bez širega regionalnog koncepta, izradom urbanističkih planova stvorena je osnova za urbanizaciju područja Budvanskog polja i Budvanske rivijere (Martinović, 1973, 123–124).

12 Razvoj turizma u ovom razdoblju se uglavnom bazirao na aktiviranju turističkih objekata izgrađenih prije rata.

13 Tako je na mjestu ranijih hotela „Moren“ i „Budva“ izgrađen novi hotel „Mogen“. Godine 1960. otvara se luksuzni grad-hotel „Sveti Stefan“, koji je nastao adaptacijom i prenamjenom starih ribarskih kuća u elitne turističke apartmane (Duletić, 2004, 304–320).

14 U ovom razdoblju pojavljuju se i sljedeći turistički kapaciteti: vile hotela „Avala“; hotelski sklop na *Bečićkoj plaži* (ukupno kapaciteta 2.380 kreveta), koji čine hoteli: „Splendid“, „Bellevue“ s depadansima, „Montenegro“, „Montenegro A“ i „Mediteran“; hotel „Maestral“ u Pržnu; hoteli u Perovcu: „Oliva“, vile „Oliva“, „Rivijera“ i „Castellastva“; hotel „As“ u Perazića dolu (Duletić, 2004, 304–320).

15 Katastrofalni potres se dogodio 15. travnja 1979. u 6 sati, 19 minuta i 37 sekundi. Intezitet potresa u epicentralnoj zoni iznosio je IX stupnjeva MCS ljestvice, odnosno 7,0 stupnjeva Richterove ljestvice, s dubinom ognjišta 17 kilometara. Epicentralno područje potresa nalazilo se u Jadranskom moru, između Ulcinja i Bara, obale oko 15 kilometara i na dubini od oko 30 kilometara. U ovom potresu 101 osoba izgubila je život u Crnoj Gori i 35 u Albaniji, dok je oko 1.700 osoba bilo teže ili lakše povrijeđeno. Stradalo je 250 naseljenih mjesta (Rovčanin Premović & Doderović, 2020, 414).

16 Oštećeni i porušeni hoteli pored navedenih su: hotel „Mogren“ u Budvi; hoteli u Petrovcu: „Oliva“, „Palas“, „Petrovac“, „Sutjeska“ i „4. jul“; hotel „Jadran“ u Ulcinju; hotel „Agava“ u Baru; hotel „Fjord“ u Kotoru. Teško je oštećen hotelski kompleks na *Bečićkoj plaži* (Duletić, 2004, 304–320).

eksperata u rekordno kratkom periodu su sanirani oštećeni hotelski objekti i izgrađeni novi značajni turistički sklopovi (Liješević, 2004, 190–191).

Treći period razvoja turizma u Budvi je započeo nakon velikog potresa, a najveći dio planiranog programa obnove i izgradnje za područje Budve je realiziran od 1979. do 1989.¹⁷ Već u prvim godinama obnove sanirani su hotelski kapaciteti u Bečićima, Svetom Stefanu i Petrovcu, kao i veliki broj odmarališnih objekata. U tom periodu nastali su novi hoteli, a aktivirani su i neki hoteli koji su izgrađeni prije potresa.¹⁸ Na *Slovenskoj plaži*, na mjestu ranijega porušenoga hotelskog kompleksa, 1984. izgrađena je prva faza turističkog naselja kapaciteta od 2.413 kreveta u apart-hotelima, a nakon toga i druga faza, što predstavlja najveći investicijski pothvat u postpotresnom razdoblju i crnogorskom turizmu.

Stagnacija turističke djelatnosti i promjena društveno-političkog konteksta koji je u potpunosti preobrazio uvjete i načine izgradnje turističkih kapaciteta, nastupila je u okviru četvrtoga perioda razvoja turizma. Snažan utjecaj na razvoj turizma izazavali su ratni događaji na prostoru bivše SFRJ. Došlo je do smanjenja turističkih smještajnih kapaciteta, do njihovoga neadekvatnoga tretiranja i nedovoljnog ulaganja u održavanje objekata i opreme, što je dovelo i do starenja i propadanja pojedinih kapaciteta. Opći turistički promet je opao, osobito inozemni. Tijekom devedesetih godina dolazi do potpuno nekontrolirane izgradnje stanova koji nisu bili namijenjeni za lokalno stanovništvo, već isključivo za privremeni boravak. To je dovelo do velikih problema u urbanističkom razvoju Budve, zbog nesustavnog širenja novih kapaciteta i zbog nepoštivanja normi za projektiranje turističke izgradnje na Budvanskoj rivijeri. Može se zaključiti da ovaj period karakterizira ekspanzivna i urbanistički nekontrolirana izgradnja kapaciteta polu-turističke namjene.

KOMPLEKS HOTELA NA SLOVENSKOJ PLAŽI PRIJE POTRESA IZ 1979.

U poslijeratnom razdoblju Budva se proširila prema Mogrenu i *Mogrenskoj plaži*, te prema Budvanskom polju i *Slovenskoj plaži*. Lokacija *Slovenske plaže* je obuhvaćala prostor obalnog pojasa u neposrednoj blizini staroga grada Budva, ispod lokalnog

puta (kasnije Jadranske ceste), sve do rta Zavala na istočnoj strani. Karakteristike lokacije su takve da rastojanje između morske obale i Jadranske ceste u zoni plaže iznosi u prosjeku 400 m, a lokaciju presjeca mala rijeka Grdevica, koja je ljeti uglavnom suha. Na toj lokaciji su, osim hotelskog kompleksa, prije potresa 1979. godine, postojali radničko odmaralište „Elektrosrbija“ – hotel „Park“ na istočnoj strani prema rtu Zavala, zgrada Skupština općine Budva, kao i Jadranski sajam i fudbalski stadion na zapadnoj strani. Duž cijelog poteza *Slovenske plaže* proteže se šetaliste koje povezuje stari grad Budvu i naselje Bečići.

Prema urbanističkom planu Budve iz 1955. godine, pojas Budvanskoj polja između *Slovenske plaže* i Jadranske ceste bio je namijenjen izgradnji hotela.¹⁹ Ta zona je bila podijeljena na dva dijela: u prvom dijelu, bližem moru, predviđeni su hoteli s manjim brojem katova, dok su u drugom dijelu bili predviđeni hoteli veće katnosti. U prvom dijelu lokacije, pored odmarališta tvrtki „Elektrosrbija“ i rudnika „Kreka“, prvi je izgrađen hotelski objekt „Slavija“, a potom i ostali hoteli („Hotel „Slavija“ u Budvi“, 1965, 54). Hotelski kompleks bio je lociran uz *Slovensku plažu*, između prometnice Budva-Petrovac na sjevernoj i Jadranskog mora na južnoj strani. Kompleks hotela je činilo pet hotela „B“ kategorije (Slika 1), od kojih je jedan bio postojeće odmaralište rudnika „Kreka“ – hotel stara „Plaža“ (kapaciteta 78 kreveta), dok su četiri nova hotela izgrađena šezdesetih godina 20. stoljeća (Tabela 2): „Slavija“ izgrađen 1965. (Slika 2), „Adriatik“ izgrađen 1966. (Slika 3), „Internacional“ izgrađen 1967. (Slika 4), i hotel nova „Plaža“ izgrađen 1967. („Hotelski kompleks u Budvi“, 1967, 42). Projektant hotelskog kompleksa je arhitekt Milan Korolija iz Beograda.²⁰ Hoteli su izgrađeni u relativno kratkom roku u fazama nakon izrade projekata, s visokom razinom kvalitete izvedenih radova.²¹

Arhitektonsko-urbanističku koncepciju kompleksa činila su dva niza objekata – sjeverni i južni niz. Oba niza su se sastojala od tri objekta. Sjeverni niz pratio je liniju prometnice Budva-Petrovac. Južni niz je imao katnost P+2 s izraženim smicanjem objekata, dok se na sjevernoj strani katnost objekata povećavala na P+3 i P+4. Južni niz objekata hotela „Slavija“ bio je organiziran kao paviljonski sustav i imao je tri trakta, kao posebne objekte, koji su bili postavljeni pod kutom od oko 60 stupnjeva u odnosu

17 Obnovljeni su u potresu oštećeni turistički kapaciteti, objekti društvenog značaja, komunalna infrastruktura, stari grad Budva i objekti kulturno-povijesnog značaja.

18 Novi hoteli koji su izgrađeni u periodu do 1985. su: novi dio hotela „Avala“ i hotel „Mogren“ 1983. u Budvi; hoteli „4. jul“ 1980. i „Palas“ 1983. u Petrovcu. Aktivirani su već izgrađeni hoteli: hotel „Kraljičina plaža“ u Miločeru 1981. i hotel „As“ u Perazića dolu 1983. (Duletić, 2004, 304–320).

19 Autori Urbanističkog plana Budve su Aleksandar Đorđević i Uroš Martinović.

20 Arhitekt Milan Korolija realizirao je u Beogradu nekoliko svojih projekata, a njegova najznačajnija djela su hoteli na *Slovenskoj plaži*.

21 Izgradnju hotelskog kompleksa je predvodila tvrtka G. K. Komgrap iz Beograda.

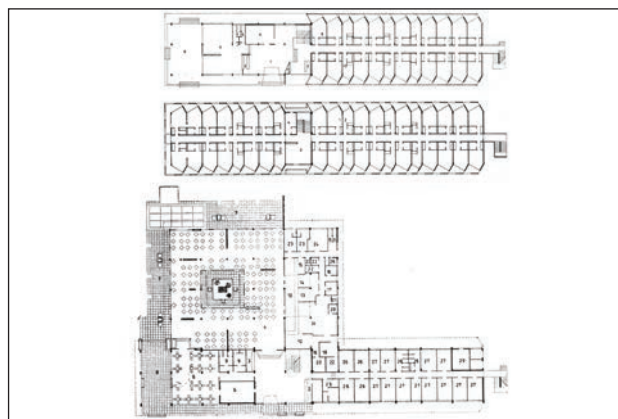
Slika 1: Hotelski kompleks na Slovenskoj plaži početkom sedamdesetih godina: 1. Stara „Plaža“; 2. „Slavija“; 3. „Adriatik“; 4. „Internacional“; 5. Nova „Plaža“ (Izvor: razglednica, NBCG).

Figure 1: Hotel complex on the Slovenska Beach in the early 1970s: 1. The old hotel “Plaža”; 2. “Slavija”; 3. “Adriatik”; 4. “Internacional”; 5. The new hotel “Plaža” (Source: postcard, NBCG).

Tabela 2: Smještajni kapaciteti na Slovenskoj plaži prije potresa 1979. godine.

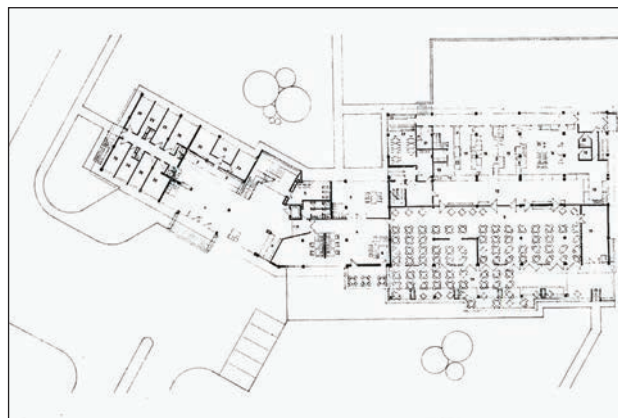
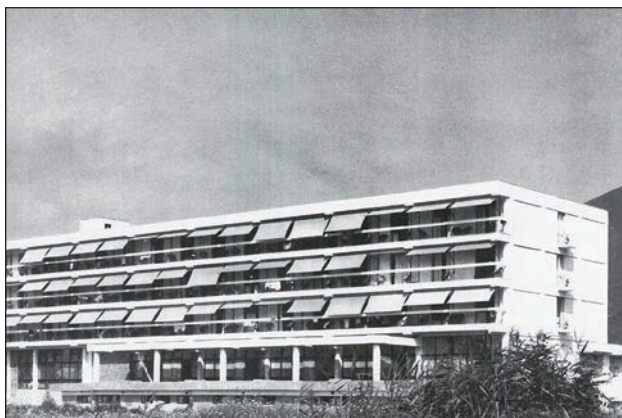
Table 2: Accommodation facilities on Slovenska Beach before the 1979 earthquake.

Smještajni kapaciteti na Slovenskoj plaži prije 1979. godine (Program obnove i razvoja, 1981, 5)					
Hotel	Broj kreveta	Broj soba	Bruto površina (m ²)	Dimenzije (m)	Katnost
1. Stara „Plaža“	78	44	2.842	60x12	P+2
2. „Slavija“	540	240	12.927	-	P+2
3. „Adriatik“	222	114	6.590	83.70x14.40	P+3
4. „Internacional“	580	300	16.250	-	P+4
5. Nova „Plaža“	234	117	5.635	77x15.80	P+3
Ukupno	1.654	815	44.044		

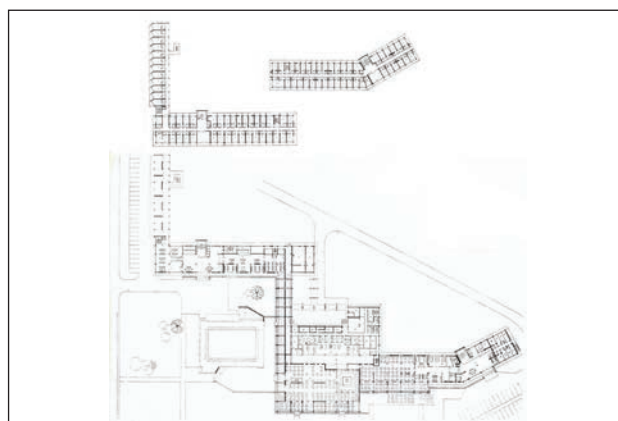
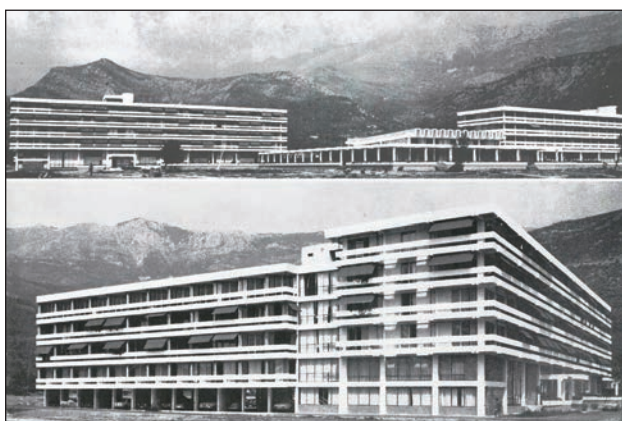
Slika 2: Hotel „Slavija“ 1965. – Tlocrt prizemlja centralnog objekta i tlocrti prizemlja i prvog kata paviljona A („Hotel „Slavija“ u Budvi“, 1965, 53–55).

Figure 2: Hotel “Slavija” in 1965 – The central building ground floor plan, the ground floor plan and the first floor plan of Pavilion A (“Hotel “Slavija” u Budvi”, 1965, 53–55).

Slika 3: Hotel „Adriatik“ 1966. – Tlocrt prizemlja („Hotelski kompleks u Budvi“, 1967, 42–47).

Figure 3: Hotel “Adriatik” in 1966 – The ground floor plan (“Hotelski kompleks u Budvi”, 1967, 42–47).

Slika 4: Hotel „Internacional“ 1967. – Tlocrt prizemlja i tipskih katova paviljona I i II („Hotelski kompleks u Budvi“, 1967, 42–47).

Figure 4: Hotel “Internacional” in 1967 – The ground floor plan and typical floor plan of Pavilions I and II (“Hotelski kompleks u Budvi”, 1967, 42–47).

na plažu. Pojedinačni traktovi su imali dužinu od 74 m, a međusobno su bili udaljeni 70 m („Hotel „Slavija“ u Budvi“, 1965, 54).

Funkcionalnu organizaciju hotela činili su različiti sadržaji grupirani po katovima objekata. U prizemlju su bili smješteni: ulazni holovi, saloni, kafeterije i aperitiv bar (posebna prostorija u hotelu „Slavija“, dio velikog salona u hotelima „Adriatik“ i „Internacional“). U srednjem objektu hotela „Slavija“ bila je smještena centralna kuhinja i restoran s prostranom terasom. Prizemlje bočnih paviljona je sadržalo društvene prostorije i jedan dio soba za goste. U hotelima „Adriatik“ i „Internacional“ prizemlje je bio namijenjeno gostima i ekonomskoj zoni, a ovi hoteli su imali i svoje posebne restorane. Na katovima hotela su bile organizirane smještajne jedinice, saloni i zajednički društveni prostori za goste. Hotelske jedinice su bile funkcionalno koncipirane u vidu jednokrevetnih i dvokrevetnih soba i apartmana. Većina soba je imala terase s pozicijama koje su omogućavale orijentaciju prema moru. Kompleks je sadržao sportsko-rekreacijske prostore (tenisko i odbojkaško igralište), a hotel „Internacional“ je imao otvoreni i zatvoreni bazen, te raznovrsne uslužno-komercijalne sadržaje.

Na svim hotelskim objektima zidne površine, terase i nadstrešnice bile su oblikovane u vidu horizontalnih ploha obrađenih u bijelom umjetnom kamenu i bijeloj žbuki, uz primjenu velikih staklenih površina sa zastorima od sunca. Velike staklene površine u ramovima primijenjene su na kubusu restoranskog trakta. Isticanjem jakih horizontala koje su povezivale balkonske ograde, neutralizirana je vertikalna podjela na fasadama. Oblikovnom izrazu doprinosili su elementi spoljašnjih stubišta s dominantnim ogradama, izražene nadstrešnice i stupovi. Naglašena horizontalnost i jednostavnost elemenata su predstavljale najavu modernog arhitektonskog pravca na Budvanskoj rivijeri, te na cijelom Crnogorskom primorju. Koncept hotelskog kompleksa s naglašenim horizontalnim strukturama podržavao je uvjete konteksta linearnog obalnog područja. Hoteli ovoga kompleksa su porušeni u velikom potresu 1979. godine. Tom prilikom su uništeni smještajni kapaciteti, ni jedan objekt nije sačuvan niti hotelski propratni sadržaji, osim jednog zatvorenog bazena. Za razliku od hotelskih objekata, infrastruktura nije stradala u potresu. Na istoj lokaciji, u postpotresnoj obnovi izgrađeno je novo turističko naselje „Slovenska plaža“ osamdesetih godina.

NATJEČAJ ZA URBANISTIČKO-ARHITEKTONSKO RJEŠENJE SLOVENSKE PLAŽE

Nakon potresa 1979. godine u kojemu su stradali hoteli na *Slovenskoj plaži*, javila se dilema oko obnove hotela prema starim nacrtima ili izgradnja novog hotelskog kompleksa. Odluka je bila usmjerena prema drugoj opciji u korist izgradnje novog turističkog sklopa. Vodeći se novim pristupom institucijske organizacije konkursa, raspisan je javni jugoslavenski natječaj za urbanističko-arhitektonsko rješenje obalnog poteza uz *Slovensku plažu*. Raspisivač natječaja je bio Hotelsko-turistička organizacija „Montenegroturist“ iz Budve, a raspisan je u drugoj polovici siječnja 1980. i bio je otvoren do 30.06.1980.²² Natječajni materijal je preuzelo 115 konkurenata, a nakon ograničenog vremena natječaja pristiglo je 37 radova i jedan rad izvan propozicija (Bojković, 1981/1982, 72). U okviru raspisa natječaja insistirano je da se pristupi organiziranju prostora postradalog u potresu na posve novi i drugačiji način, od onoga predpotresnoga. Umjesto nekadašnjih pojedinačnih velikih hotelskih objekata i krupnih struktura, u raspisu natječaja predloženo je projektiranje manjih disperznih hotelskih jedinica koje bi trebale osigurati bolju i neposredniju vezu s prirodnim okruženjem (Gec, 1981, 30).

U natječaju je traženo da se na prostoru *Slovenske plaže* smjesti oko 3.000 ležaja na sljedeći način: 500 ležaja u cjelogodišnji hotel, 2.400 ležaja u apartmane i depandanse, 100 ležaja u rent-a vile s brojnim komercijalnim, trgovačkim i sportskim sadržajima, te centralna recepcija i turistički centar (Gec, 1981, 30). Najboljim natječajnim rješenjem proglašen je rad pod šifrom „Patio“ čiji je autor Janez Kobe sa suradnicima iz Ljubljane, s posebnim naglaskom na izuzetno kvalitetno urbanističko rješenje. Druga nagrada je dodijeljena autorskom timu iz Beograda, na čelu s Milutinom Gecom pod šifrom „Lungo mare“. Ostale nagrade nisu dodijeljene.²³

Prvonaagrađeno natječajno rješenje

Turističko naselje „Slovenska plaža“ je izgrađeno na osnovu prvonaagrađenog rješenja na osnovu kojega je izrađen glavni projekt od strane istoga autora i njegovih suradnika. Turističko naselje „Slovenska plaža“ dobilo je prestižne nagrade: Novembarsku nagradu grada Budve 1984., Republičku nagradu Crne Gore i Saveznu nagradu SFRJ

22 Materijal za natječaj se sastojao od: raspisa natječaja, izvoda iz elaborata o geoseizmičkim i geološkim ispitivanjima lokaliteta, programskih osnova, principa organiziranja aktivnosti i prostora – *Urbanističko-arhitektonski uvjeti*, geodetskih podloga, fotografija i drugih priloga (Bojković, 1981/1982, 72).

23 Umjesto III. i IV. nagrade dodijeljene su dvije jednako vrijedne novčane nagrade – radu pod šifrom „Mandrač“ autora Kolenc Boštjana sa suradnicima iz Ljubljane i radu pod šifrom „Školj“ autora Branislava Mitrovića i Vasilija Milunovića iz Beograda. Peta nagrada nije uručena, ali je umjesto toga dodijeljeno 6 otkupa. Izložba svih prispjelih natječajnih radova je organizirana u Budvi od 30.08. do 05.09.1980. (Bojković, 1981/1982, 73).

**Slika 5: Maketa prvonagrađenog natječajnog urbanističko-arhitektonskog rješenja turističkog naselja na Slovenskoj plaži (LBA).
Figure 5: Model of the first-prize winning urban-architectural solution for tourist village on the Slovenska Beach (LBA).**

lista „Borba“ za arhitekturu 1985. za realizacije iz 1984. godine. Kako je spomenuto, autor projekta turističkog naselja „Slovenska plaža“ je istaknuti slovenski arhitekt Janez Kobe,²⁴ a suradnici su bili: Žitogoj Lozič, Janez Šubic i Georg Danial. Nakon idejnog urbanističko-arhitektonskog rješenja, izrađeni su izvedbeni projekti od strane istoga autora i njegovog tima.²⁵

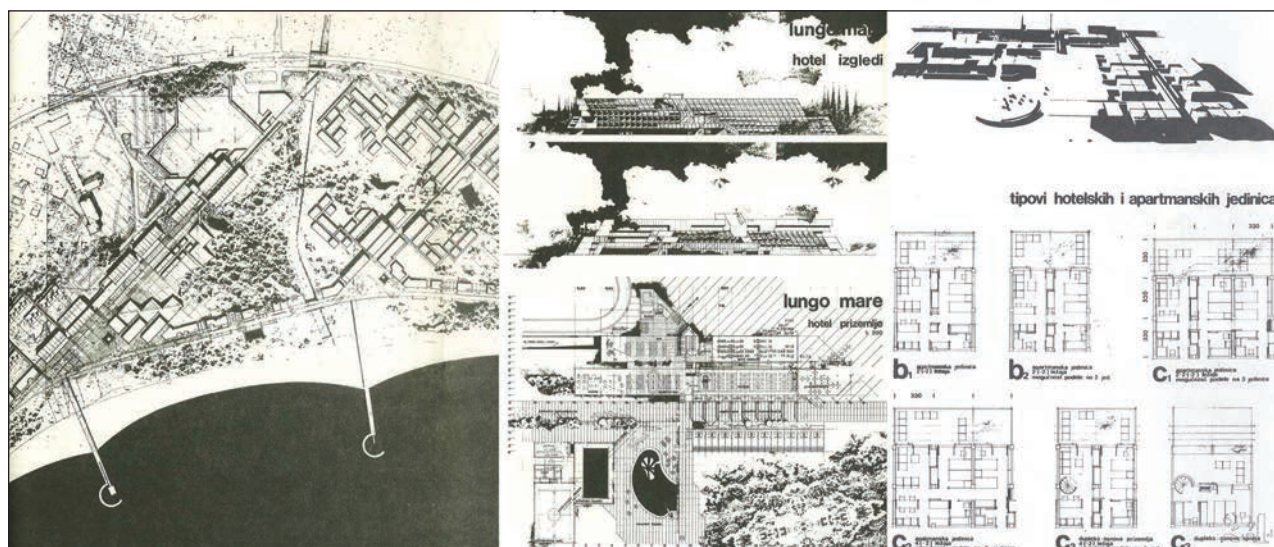
Urbanističko-arhitektonsko rješenje Janeza Koba i njegovih suradnika je bilo suvremeno i autentično s različitim aspektima promatranja. U prvonagrađenom natječajnom projektu prepoznala se težnja arhitekta da urbanističku postavku turističkog naselja treba osloniti na principe povijesnog urbanizma (Slika 5). Turističko naselje „Slovenska plaža“ je trebalo prezentirati specifikum „idealnoga mediteranskoga gradića“, a neki autori doslovno ističu da se „približio ideji grada“ (Krečič, 1985, 5). Turističko naselje „Slovenska plaža“ predstavlja mediteransku matricu zasnovanu na atrijalnom tipu. Prostorna struktura je usmjerena na korištenje karakterističnih elemenata regionalnoga graditeljskog naslijeđa i u tom smislu prezentira kompozicijsku prepoznatljivost i autentičnost. Autor nagrađenog natječajnog rješenja je težio osiguranju individualnosti na svim razinama, uz neminovan povratak tradicionalnim urbanim

matricama s malim fizičkim strukturama. Ovakvim konceptom, Janez Kobe je napravio naselje, a ne klasičan hotel i na taj način prikazao u potpunosti novu filozofiju tretmana turista i posjetilaca (Alihodžić, 2015, 136).

U natječajnom rješenju može se prepoznati kontrast karakterističnih koncepata. Koncept s naglašenim prijelazom iz javnog u privatni prostor postavljen je tako smjelo da su međuprostori činili posebnu prostornu kvalitetu, nasuprot ustaljenom i očekivanom konceptu „pogleda na more“ (Krečič, 1985, 5). Strukturu turističkog naselja činile su uglavnom niske kuće s jednim ili dva kata, između kojih su se razvijale komunikacije – staze i otvoreni javni prostori. Unutarnji promet je racionalno organiziran s izrazitim smislom za ambijent, s uporabom trgova, staza, prolaza i portika. Cjelokupna struktura naselja je otvorenog tipa s dosta pješačkih pasaža koji naglašavaju relaciju naselje-šetalište-plaža (Bojković, 1981/1982, 73). Glavna ulica je izlomljena, male širine, i grana se na sporedne ulice uz koje su bile pozicionirane kuće s turističkim apartmanima niže katnosti. Kuće su tretirane kao posebne individualne jedinice koje su uzajamno povezane zajedničkim komunikacijama, hodnicima i stubištima.

24 Najznačajniji projekti arhitekta Janeza Koba, pored turističkog naselja u Budvi iz istoga razdoblja su: Stambeno naselje Kotlje kod Ravne na Koroškem, prva nagrada na slovenskom natječaju 1972., realizacija 1975.–1978. („Plečnikova nagrada“ 1978.); Poslovna zgrada „Splošna plovidba Piran“ u Portorožu, prva nagrada na slovenskom natječaju 1974., realizacija 1975.–1978. godine; Stambeno naselje „Livade – II“ u Izoli, prva nagrada na jugoslavenskom natječaju 1976., izgradnja I. faze od 800 stanova 1976.–1999.; Hotelsko-turističko naselje „Dubrovački vrtovi sunca“ u Orašcu kod Dubrovnika, prva nagrada na jugoslavenskom natječaju 1986., realizacija I. faze sa 1.700 kreveta do 1987. Pored navedenih projekata, ovaj arhitekt bilježi druge i treće natječajne nagrade: Urbanističko-arhitektonsko rješenje stambenog naselja Žusterna u Kopru, druga nagrada 1978.; Urbanističko-arhitektonsko rješenje autobusnog terminala u Zagrebu, druga nagrada 1973.; Arhitektonsko rješenje hotela „Vojnikov dom“ u Portorožu, treća nagrada 1988. (LBA).

25 Izvedbeni projekti arhitekture za turističke objekte: *Trg Čempresa* i objekte *A, B, C, D, E, F, G, H* (suradnici: Georg Danial, Vladimir Fon); Izvedbeni projekt arhitekture za zgradu prijemnog terminala (suradnik Žitogoj Lozič); Izvedbeni projekt arhitekture za zgradu ugostiteljskog centra (suradnik Frane Hočevar); Izvedbeni projekt vanjskog uređenja turističkog naselja (suradnik Janez Šubic) (LBA).

Slika 6: Drugonagrađeno urbanističko-arhitektonsko rješenje hotelskog kompleksa na Slovenskoj plaži (Gec, 1981, 32–33).

Figure 6: Second-prize urban-architectural solution of the hotel complex on the Slovenska Beach (Gec, 1981, 32–33).

Složena urbanističko-arhitektonska kompozicija turističkog naselja ogleda se u bogatstvu sadržaja i oblikovnih elemenata u okvirima jedinstvene cjeline. U toj kontroli i cjelovitosti složene kompozicijske strukture je zapravo najveći uspjeh sadržajnog projektantskog rješenja. Volumeni i mase kuća u kombinaciji s pješačkim ulicama i stazama, formirali su mikro-urbanističku cjelinu, planiranu isključivo prema mjerilu čovjeka, kao što je to bilo karakteristično za povijesne urbane strukture. Uklapanje u prirodni ambijent i integracija u kontekst u kojem dominira struktura staroga grada Budva predstavljaju najveću kvalitetu urbanističkog rješenja ovoga turističkog naselja. Oslanjajući se na prostorni koncept mediteranskih naselja, urbanističke postavke ulica i malih trgova formirale su doživljajni efekt koji se može okarakterizirati kao izuzetan primjer poštovanja konteksta – prostorni odgovor na *Genius loci* (Alihodžić & Perović, 2015, 38). Koncept turističkog naselja „Slovenska plaža“ je naglasio vrijednost i značaj tradicionalnih ambijentalnih matrica s manjim fizičkim strukturama interpretiranih u suvremenim prostornim okvirima.

Ostala natječajna rješenja

Za razliku od prvonagrađenog natječajnog urbanističko-arhitektonskog rješenja, ostala rješenja su dala djelomično drugačiji urbanistički odgovor na zadati kontekst. Osim prve, dodijeljena je zvanično samo još druga nagrada. Drugonagrađeno natje-

čajno rješenje pod šifrom „Lungo mare“ je također ponudilo formiranje intimnijih turističkih zona i mirnijih površina za sport i rekreaciju s isticanjem šetališta duž obale (Slika 6).²⁶ Međutim, za razliku od Kobea i njegovih suradnika koji se služe isključivo manjim, kompozicijski složenim prostornim strukturama, drugonagrađeno natječajno rješenje Milutina Geca i suradnika predlaže znatno krupniju strukturu glavnog hotela – cjelogodišnjeg hotela. Za ovaj hotel je bila predviđena katnost P+5, gdje se prepoznaje još uvijek utjecaj modernizma i ranijih arhitektonskih pristupa s uporabom krupnijih volumena. Pozicija cjelogodišnjeg hotela je linearno pratila dominantnu pješačku ulicu djelomično je natkrivajući, formirajući otvoreno-zatvorene javne prostore, što je predstavljalo svojevrsnu prostornu vrijednost. Uz hotel su planirani depandansni objekti i apartmani za smještaj katnosti P, P+1 i P+2 (Gec, 1981, 30–31).

Depandansni smještajni objekti su planirani u vidu poluatrijskih kuća niže katnosti, da bi osigurali bolju vezu s pejzažom i formirali intimnije prostore, kako je zahtijevano u raspisu natječaja. Ove kuće, iako su geometriziranih tlocrta i strogih formi modernističkih obrisa, ipak nagovještavaju fragmentiranu urbanu strukturu s intimiziranim zonama. Upravo na ovim dijelovima drugonagrađenog urbanističko-arhitektonskog rješenja mogu se prepoznati određeni početci utjecaja regionalizma, koji su manje smjelo inkorporirani u zadati prostorni okvir od Kobeovog prvonagrađenog rješenja.

²⁶ Koautori drugonagrađenog natječajnog rješenja pored Milutina Geca su: Branislav Milić, Dušan Simić i Mihailo Timotijević (Gec, 1981, 30).

REALIZACIJA TURISTIČKOG NASELJA „SLOVENSKA PLAŽA“

Nakon potresa i provedenog natječaja za urbanističko-arhitektonsko rješenje *Slovenske plaže* napravljen je plan obnove koji se trebao realizirati u fazama, a podrazumijevao je sljedeća pravila: izbjegavanje koncentriranja hotela, primjenu strogog urbanističkog reguliranja uz princip hotelske izgradnje ograničene prema obimu i prema visini, u odnosu na seizmičke i ekološke uvjete; prilagođavanje koncepta funkcije i konstrukcije seizmičkim i ekološkim zahtjevima te suvremenim normativima za turističke objekte (Bojković, 1981/1982, 58–60). Formirani su programi koji su predviđjeli etapnu realizaciju prvonaagrađenog natječajnog urbanističko-arhitektonskog rješenja *Slovenske plaže*.

Programi realizacije turističkog naselja na *Slovenskoj plaži*

Program obnove predvidio je turističko naselje specifičnog karaktera, smještajnog kapaciteta oko 3.000 kreveta s pratećim restoranskim, sportsko-rekreacijskim i kulturno-zabavnim sadržajima. Realiziranje programa turističkog naselja se planiralo u fazama. Predviđene su bile tri faze na osnovu urbanističkog idejnog rješenja (Slika 7).

HTO „Montenegroturist“, koja je bila raspisivač natječaja za urbanističko-arhitektonsko rješenje *Slo-*

venske plaže je napravila detaljan program obnove koji je predvidio izgradnju turističkog naselja u tri faze u razdoblju od 1981. do 1985. godine (Tabela 3).

Program obnove je bio veoma sadržajan i složen i odnosio se na izgradnju raznovrsnih funkcija na *Slovenskoj plaži*. Osnovne karakteristike organizacije projekta „Slovenska plaža“ prema programu su sljedeće (Provjera ekonomske opravdanosti, 1981, 7):

- Neposredno ispod Jadranske ceste u cijeloj dužini je predviđen zaštitni zeleni pojas;
- Na odstojanju 250–300 m od morske obale predviđeni su apart-hoteli;
- Ispod smještajnih kapaciteta predviđena je parkovno-rekreacijska zona;
- Između parkovno-rekreacijske zone i šetališta uz more predviđeni su restorani i objekti za sportsku i kulturnu animaciju;
- Neposredno uz šetalište prostire se prostrana plaža, a plažni pojas je predviđen kao slobodan, bez objekata u neposrednoj blizini u cilju očuvanja karaktera plaže;
- Rekreativni sadržaji su predviđeni duž cijelog poteza uz plažu i park;
- Predviđena je maksimalna katnost objekata P+2, s obvezom da objekti koji su bliže moru i šetalištu imaju manju katnost – prizemlje ili P+1. Ovo je postavljeno kao uvjet da bi se kompleks uklopio u postojeće okruženje i da bi se sačuvala vizura prema moru.

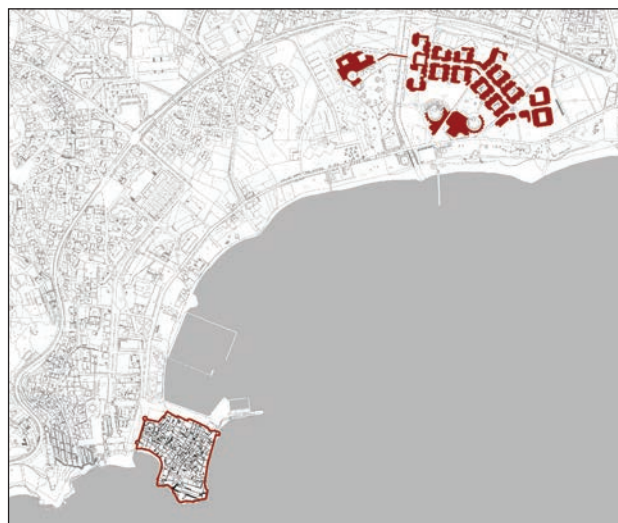

Slika 7: Urbanistički projekt turističkog naselja na Slovenskoj plaži – planirana realizacija u tri faze (DACG, 335.3).
Figure 7: Urban plan of a tourist village on the Slovenska Beach – planned realization in three phases (DACG, 335.3).

Slika 8: Turističko naselje „Slovenska plaža“ 1988. godine (Turistički grad „Slovenska plaža“, 1988).

Figure 8: Tourist village “Slovenska plaža” in 1988 (Turistički grad “Slovenska plaža”, 1988).

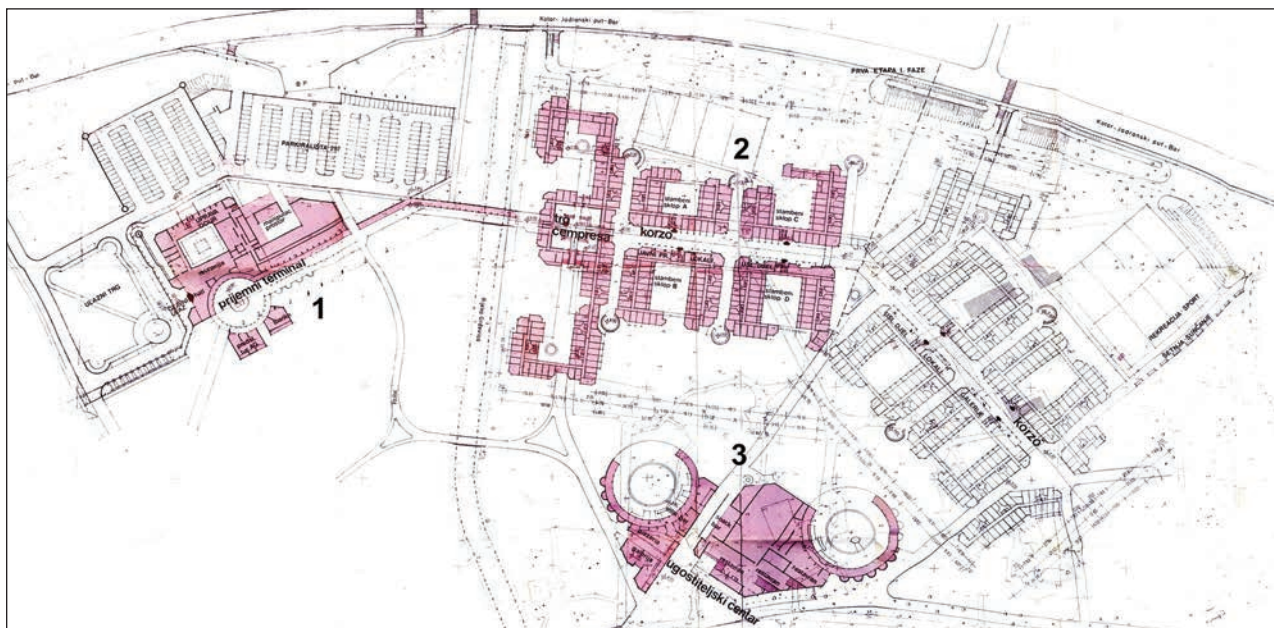
Slika 9: Realizirano turističko naselje „Slovenska plaža“ u odnosu na stari grad Budva (Katastarska karta Općine Budva).

Figure 9: Realized tourist village “Slovenska plaža” in relation to the Budva Old Town (Cadastral map of the Budva Municipality).

Tabela 3: Program obnove Slovenske plaže 1981.–1985.

Table 3: Program for the revitalization of the Slovenska Beach 1981–1985.

Program obnove Slovenske plaže HTO „Montenegoturist“ iz Budve za period 1981.–1985. (Program obnove i razvoja, 1981, 69–72)				
	Namjena	Lokacija	Kapaciteti	Rekreacijski i zabavni sadržaji
I. faza (1981.-1983.)	<ul style="list-style-type: none"> Prijemni terminal s administracijom Smještajni kapaciteti – apart hoteli Restoranski kapaciteti (pizzeria, kafeterija, bar) s kuhinjom Rekreacijski i zabavni sadržaji 	Prostor uz trg Slobode s istočne strane	<ul style="list-style-type: none"> 2.354 kreveta u apart-hotelima 1.684 restoranskih mjesta 	<ul style="list-style-type: none"> 10 polivalentnih teniskih igrališta 2 otvorena bazena Kulturno-zabavni sadržaji
II. faza (1983.-1984.)	<ul style="list-style-type: none"> Smještajni kapaciteti Turistički centar (plesna bašta, disko klub, noćno zabavište) Rekreacijski i zabavni sadržaji 	Prostorno se vezuje za prvu fazu	<ul style="list-style-type: none"> 502 kreveta u smještajnim kapacitetima 900 sjedišta u turističkom centru 	<ul style="list-style-type: none"> Fitness centar s vanjskim bazenom
III. faza (1984.-1985.)	<ul style="list-style-type: none"> Smještajni kapaciteti Restoranski kapaciteti (ekspres restoran, pizzeria, kafeterija, pub, taverna, konoba) Rekreacijski i zabavni sadržaji 	Prostor od Jadranskog sajma do pošte	<ul style="list-style-type: none"> 572 kreveta u smještajnim kapacitetima 1.085 sjedišta u restoranskim kapacitetima 	<ul style="list-style-type: none"> Amfiteatar Omladinski centar Dječji vrtić
Ukupno			<ul style="list-style-type: none"> 3.428 kreveta u smještajnim jedinicama (502 u hotelima, 2.354 u apart-hotelima, 440 u aparmanimavilama, 132 u rent-a vilama) 3.669 sjedišta u restoranskim kapacitetima 	

Slika 10: Situacija turističkog naselja na Slovenskoj plaži – prva etapa I faze izgradnje: 1. prijemni objekti; 2. smještajni objekti; 3. ugostiteljski objekti (DACG, 214.30).

Figure 10: Situation plan of a tourist village on Slovenska Beach – The first construction part of the first phase: 1. Reception facilities; 2. Accommodation facilities; 3. Catering facilities (DACG, 214.30).

Programi za realizaciju projekta turističkog naselja „Slovenska plaža“ su imali za cilj da definiraju izgradnju svih funkcionalnih sadržaja koji su bili predviđeni netječajnim rješenjem s jasnim prostornim i ekonomskim odrednicama, kao i periode izgradnje svih planiranih faza kompleksnog turističkog naselja.

Izgradnja turističkog naselja „Slovenska plaža“

Turističko naselje je građeno u dvije faze tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća. Prva faza kapaciteta 2.400 kreveta realizirana je u periodu od 1982. do 1984., a druga faza od 1.200 kreveta gradila se do 1988. godine.²⁷ Prva faza turističkog naselja „Slovenska plaža“ završena je 1984. godine, a dio druge faze četiri godine kasnije (Slike 8 i 9).²⁸ Ovakva prostorna intervencija najavila je formiranje specifičnog turističkog naselja na crnogorskoj obali, koje je predstavljalo novi tip turističke izgradnje, s najvećom razinom opremljenosti do tada i s karakterističnom mediteranskom arhitekturom.²⁹ Prilaz turističkom naselju je osiguran lokalnom

prometnicom koja se spaja s Jadranskom cestom na sjevernoj strani. Kolni pristup unutar kompleksa je onemogućen, izuzev parking prostora namijenjenog za parkiranje 500 automobila. U naselju su zastupljene pješačke staze koje prožimaju cijeli kompleks od 16 hektara zelenih površina i koje vode izravno do plaže. Objekti su međusobno povezani pješačkim stazama koje se slivaju u glavnu šetališnu promenu *Korzo*.

Funkcionalna shema izgrađenog turističkog naselja se može podijeliti na tri glavna dijela (Slika 10):

1. objekti za prijem gostiju,
2. objekti za smještaj gostiju,
3. ugostiteljski objekti.

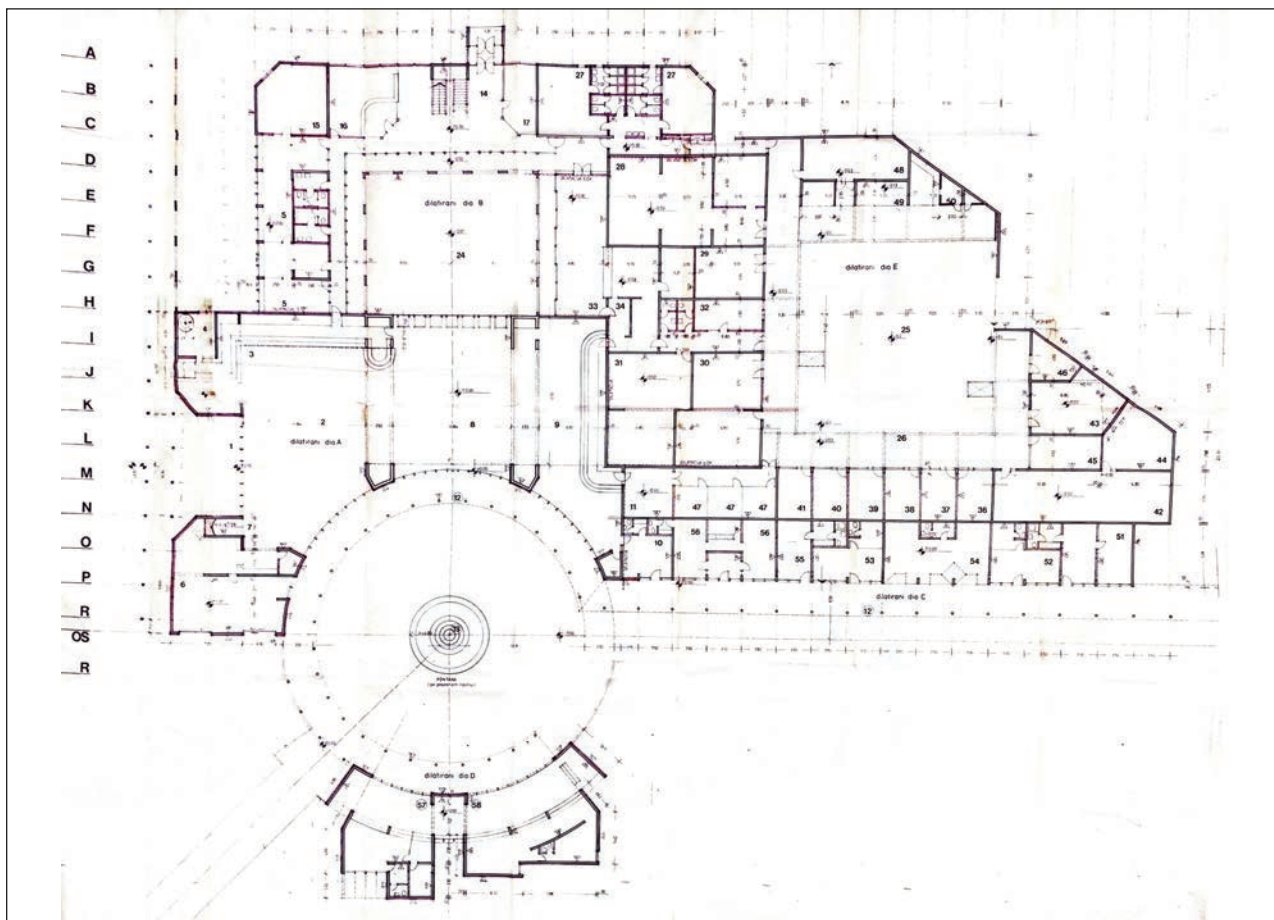
Parkovne zone za sport i rekreaciju su organizirane unutar cijelog turističkog naselja.

Prijemni centar se nalazi na početku blago izlomljene staze koja je postavljena približno uporedno s obalom mora na južnoj strani (Slika 11). U prijemnom dijelu je smještena recepcija, ambulanta, banka i kafe-bar. Objekti za prehranu su pozicionirani uz

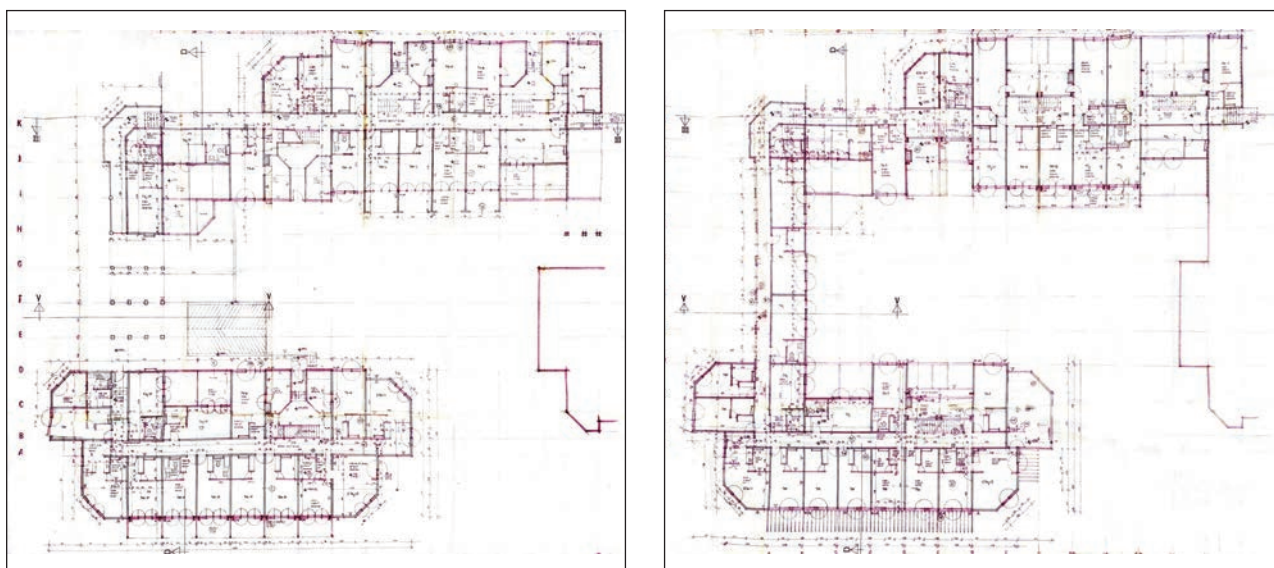
²⁷ Investitor projekta je HTO „MontenegroTurist“, OOUR Slovenska plaža iz Budve. Projektna tvrtka izvedbenog projekta je bila *AB Arhitektni biro* iz Ljubljane. Projekt je izrađen 1980. Izvođenje radova prve faze je realizirala građevinska tvrtka *Impros* iz Beograda u razdoblju 1982.–1984.

²⁸ Druga faza predviđena u okviru *Programa obnove Slovenske plaže HTO „MontenegroTurist“ iz Budve 1981.–1985.* nije u cjelosti realizirana, izgrađen je njen zapadni dio smještajnih kapaciteta koji se vezuje za prvu fazu. Treća faza nije uopće realizirana.

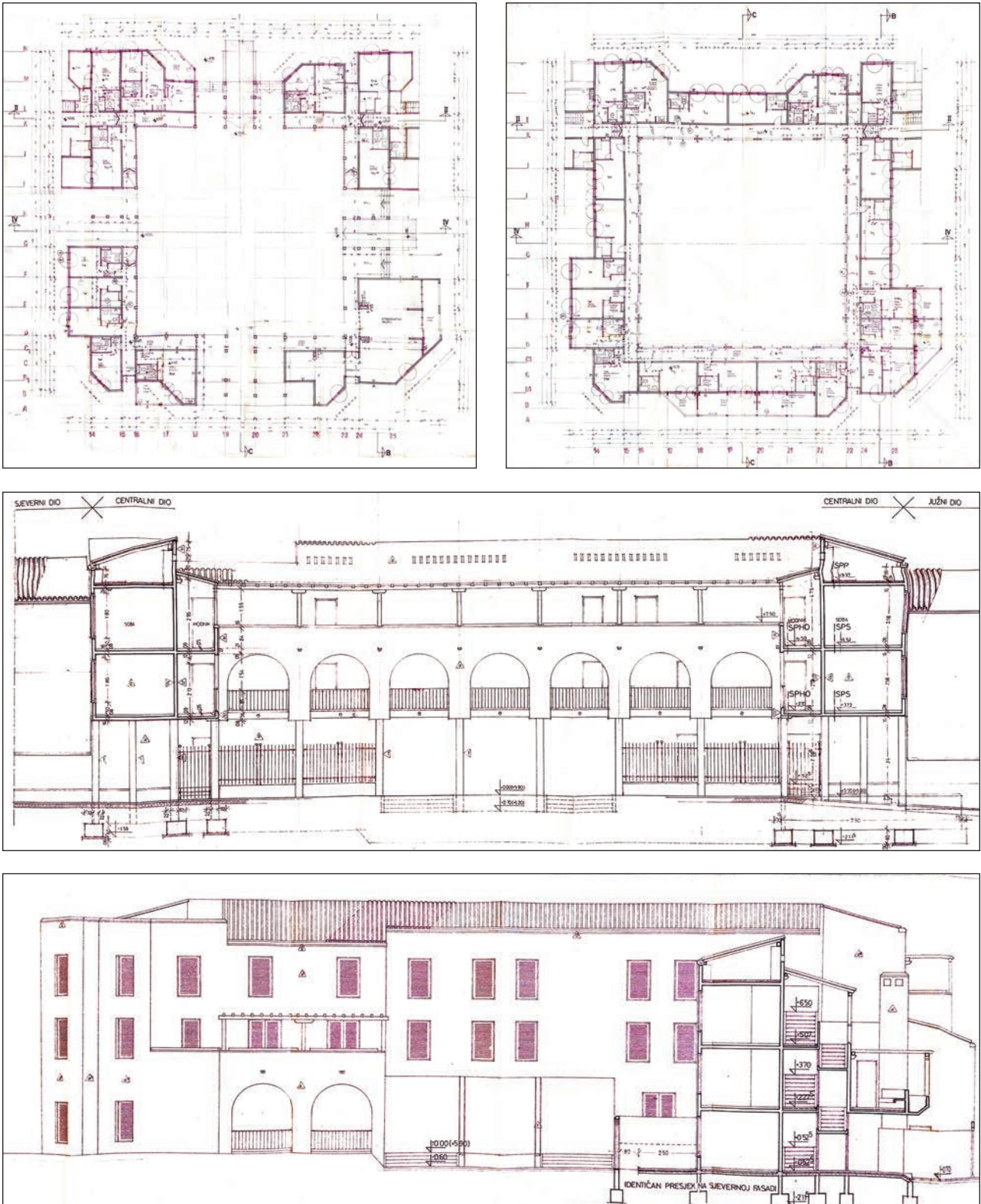
²⁹ Ovo turističko naselje je postalo jedan od prvih hotelskih sklopova u Crnoj Gori koje je dobilo europski certifikat u oblasti zaštite životne sredine *Eco Label* baziran na održivom razvoju, uz minimalno ugrožavanje prirodnih resursa.

Slika 11: Prijemni terminal – Tlocrt prizemlja (DACG, 214.29).
Figure 11: Reception terminal – Ground floor plan (DACG, 214.29).

Slika 12: Trg čempresa, sjeverni dio – Tlocrt prizemlja i prvog kata (DACG, 214.30).
Figure 12: Cypress Square, northern part – The ground floor plan and the first floor plan (DACG, 214.30).

Slika 13: Trg čempresa, centralni dio – Tlocrt prizemlja i prvog kata; Presjek kroz unutrašnje dvorište i južna fasada (DACG, 214.31).

Figure 13: Cypress Square, central part – The ground floor plan and the first floor plan; Section through the inner courtyard and south facade (DACG, 214.31).

Slika 14: Smještajni sklop B – Tlocrt prizemlja i prvog kata; Presjeci i zapadna fasada (DACG, 214.32).

Figure 14: Accommodation complex B – The ground floor plan and the first floor plan; Sections and west facade (DACG, 214.32).

sporedne pješačke staze. Naselje je organizirano s brojnim raznovrsnim sadržajima koji nude mogućnosti aktivnog odmora, uz sport i rekreaciju. Zone za sport i rekreaciju sadrže: amfiteatralni prostor s bazenima, površine oko 1.000m², sportska igrališta (10 teniskih terena), trim stazu za trčanje dužine 1.000 m, dječje igralište itd. Središnji trg naselja je *Trg čempresa*,

kojega čini: sjeverni (Slika 12), južni i centralni dio (Slika 13). Centralni dio ima veliko unutrašnje dvorište - atrij okružen s četiri zgrade, a sjeverni i južni dio poluatrijske prostore između smještajnih objekata. Ovi objekti posjeduju natkrivene komunikacije s arkadama na katovima, što im daje specifičan oblikovni izraz. Od *Trga čempresa* polazi glavna ulica *Korzo* koja vodi

kroz cijelo naselje, a dvije sporedne komunikacije protežu se sjeverno i južno od trga i završavaju se manjim zatvorenim dvorištima. Programski sadržaji u naselju su izmiješani. Uz stazu usmjerenu prema moru nalaze se dva karakteristična kružna bazena, pored kojih su formirani ugostiteljski sadržaji – restorani i kafe-terase (Krečić, 1985, 5-7). Duž glavne šetališne ulice *Korzo* pozicionirani su brojni trgovačko-ugostiteljski komercijalni sadržaji: trgovine, kafe-barovi, restorani, cvjećare, frizerski saloni, igrališta za djecu itd. Za razliku od javnih sadržaja, smještajne zone koncipirane u vidu složenih stambenih sklopova A, B, C, D, E, F, G i H, organizirane su unutar kompleksa sa zaklonjenim prilazima iz unutrašnjih dvorišta (Slika 14). Smještajne kapacitete čine sobe i apartmani s natkrivenim terasama i balkonima. Svi stambeni sklopovi posjeduju atrijske prostore s malim trgovima, prema kojima su orijentirane smještajne jedinice. Ovakvom prostornom organizacijom stvorena je atmosfera individualnosti i intimnosti smještajnog dijela nalik stanovanju u starim mediteranskim naseljima.

Kompozicija i oblikovanje turističkog naselja predstavlja spoj mediteranske i moderne arhitekture koja se oslanja na tradicionalne motive regionalnoga konteksta. Objekti su formirani u obliku manjih jedinica s naglašenim komunikacijskim vezama, uporabom trijemova i kolonada stupova. Kompozicijske jedinice imaju uglavnom jednovodne krovove i druge elemente koji su karakteristični za okolna paštrovska sela, u čemu se može prepoznati utjecaj tradicionalnih motiva iz lokalnoga graditeljstva. Jednostavno oblikovanje s ravnim zidovima i žbukom u bijeloj boji, niske arkade, jednovodni krovovi s razigranim masama, kameni detalji oko prozora i vrata, karakteriziraju arhitektoniku objekata u turističkom naselju. Kompozicijsko-oblikovni sklop naselja prezentira prepoznatljiv i autentičan spoj mediteranske arhitekture s primjesama regionalizma crnogorskog dijela Jadranske obale.

UTJECAJ NASLIJEĐA NA KONCEPT TURISTIČKOG NASELJA „SLOVENSKA PLAŽA“

Prostorni kontekstualni okvir za organizaciju novog turističkog naselja činila je neposredna blizina staroga grada Budva. Urbana matrica povijesnoga grada poticala je na formiranje razvedenijih, kompozicijski složenijih struktura u bliskom okruženju (Slika 15). U periodu projektiranja i izgradnje, turističko naselje „Slovenska plaža“ je predstavljalo avangardni prosede s primjesama postmodernističkih postupaka u koncipiranju hotela prema uzoru na mediteranska tradicionalna naselja, te integraciju u staru gradsku jezgru sa svojim urbanističkim i arhitektonskim karakteristikama.

Analizom urbanih matrica, prostornih odnosa i struktura, relacija između privatnih i javnih prostora, arhitektonskih kompozicija i oblikovnih karakteristika, može se prepoznati utjecaj lokalnog graditeljskog naslijeđa na koncipiranje turističkog naselja „Slovenska plaža“. Dominantan utjecaj imala je tradicionalna arhitektura paštrovskog područja i njeni ustaljeni principi organiziranja tradicionalnih naselja i projektiranja karakterističnih kuća.

Paštrovska naselja i kuće kao urbanističko-arhitektonski arhetip

Paštrovska kuća³⁰ pripada tradicionalnoj arhitekturi srednjeg primorskog područja Crne Gore, u zaleđu Općine Budva. Ova tradicionalna kuća pokazuje vrijednost stvaranja harmoničnog odnosa između prirode i čovjeka, bazirajući se na ekološkim karakteristikama.³¹ Naselja su koncipirana tako da obuhvaćaju jednu ili nekoliko skupina kuća koje su odvojene, a koje čine jednu prostorno-geografsku cjelinu, a većina ima vezu s obalom. Na osnovu klimatskih karakteristika, građevnih materijala, strukturnih sustava i funkcionalne organizacije, istraživanjima je utvrđeno da paštrovska kuća pripada dalmatinskom tipu narodne arhitekture (Keković, Petrović & Čurčić, 2019, 686–687).

Naselja u Paštrovićima su prostorno organizirana tako da su pokazivala određenu razinu semiurbanosti i kompaktnost strukture. Urbanu strukturu ovih naselja karakterizira jasno istaknuta ulica koja može biti isključivo funkcionalnog karaktera i komunikacijskog značaja, može imati karakter javnog prostora namijenjenog socijalnoj interakciji stanovnika, a može imati objedinjene obije funkcije (Gregović, 2001, 278–279). Paštrovska naselja predstavljaju zbijeni tip sela, grupacije kuća su postavljene na malome međusobnom rastojanju ili su fizički povezane u stambene sklopove (Slika 16). Najčešća su naselja formirana paralelno izohipsama, prateći ravne ili blago zakrivljene linije terena, što je definiralo i seoske puteve. Naselje je uglavnom nastajalo dodavanjem novih jedinica u podužnom smjeru. Niz paštrovskih kuća je formiran postupno, prigradivanjem objekata i vezivanjem za već postojeće, uvijek prateći konfiguraciju terena. Ovakve nizove činile su kuće koje imaju jednaku visinu i identične poprečne presjeke, pod zajedničkim jednovodnim kosim krovom koji predstavlja simbol paštrovske kuće (Vuksanović & Popović, 2006, 15-16). Grupiranjem kuća u nizove, stvarali su se međuprostori malih trgova i ulica, nalik inicijalnim protourbanim formama. Ova naselja predstavljaju prve naznake rješavanja kompleksnijih urbanističkih zahvata s elementima gradskih aglomerata (Babić, 2019, 536). Naseobinske matrice

30 Ime je dobila po Paštrovskoj planini ili po plemenu Paštrovići koje je naseljavalo ovo područje kroz povijest. Paštrovići se sastoje od 19 sela s 31 zaseokom i većina povijesnih sela osnovana je krajem 14. stoljeća (Vukmanović, 2002, 43–44).

31 Kuće su izgrađene od kamena dostupnog u okruženju i imaju prepoznatljive karakteristike koje pripadaju samo ovom geografskom području. O tome vidjeti: Vukmanović (2002, 47–54).

Slika 15: Stari grad Budva šezdesetih godina (razglednica, NBCG).
Figure 15: Budva Old Town in the 1960s (postcard, NBCG).

paštrovskih sela sadrže prostore javnog karaktera. To su primjerice otvoreni gospodarski prostori obloženi kamenom - *gumna*, koji su zapravo predstavljali i trgovce paštrovskih sela (Gregović, 2001, 279). Fenomen otvorenoga javnog prostora, kao preteče trga, predstavlja još jedan dokaz izrazito protourbanog karaktera paštrovskih naselja.

Paštrovska kuća prezentira racionalnu i odmjerenu arhitekturu s namjenom individualnog obiteljskog stanovanja organiziranog uglavnom u grupiranim fizičkim strukturama (Slika 17).³² Niz kuća može biti ravan ili blago zakrivljen, sukladno konfiguraciji terena.³³ Paštrovske kuće u nizu su međusobno povezane pomoću terasa na prizemlju i na katu, a imaju komunikacije i na razini podruma.³⁴ Paštrovska kuća je imala dvostranu orijentaciju, prema pristupnim putevima i prema moru, dok su fasade okrenute prema padini imale malo otvora. Svi otvori su formirani kamenim okvirima, a prozori imaju drvene kapke – škure. Terasa su građene od

kamena sa zidanom ogradom i profilacijom u vidu klupe – *pižuna*. Na terasi je najčešće bila pergola od drvene konstrukcije s vinovom lozom.

Postupnim razvojem paštrovske kuće, osobito nakon promjene društveno-povijesnih okolnosti i načina života lokalnoga stanovništva dolazi do građenja kuća pored mora. Ovi objekti predstavljaju prijelazni oblik s tradicionalne na gradsku kuću. Nove prostorne strukture su imale manji stupanj autohtonosti, ali ih je karakterizirao harmoničan odnos između pejzaža i izgrađene sredine (Babić, 2019, 531). Na takav način su izgrađena paštrovska naselja na obali mora.

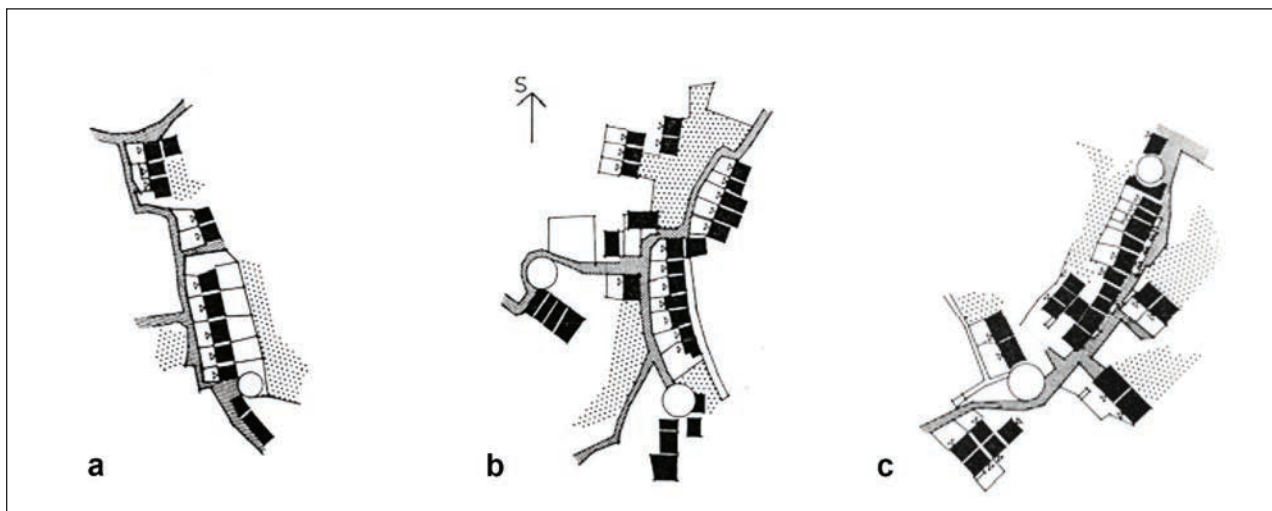
Tradicionalni uzor u cilju uklapanja u prostorni kontekst

Uzor iz tradicionalnoga graditeljstva paštrovskih naselja ogleda se u urbanoj strukturi i arhitektonskoj kompoziciji turističkog naselja „Slovenska plaža“ (Slika 18). Linearni nizovi nižih apartmanskih objekata i staze kroz naselje s malim kružnim trgovima podsjećaju na

32 Paštrovska kuća ima relativno male dimenzije 5 × 6-7 m i svaki kat se sastoji od jedne prostorije (Keković, Petrović, Čurčić, 2019, 689).

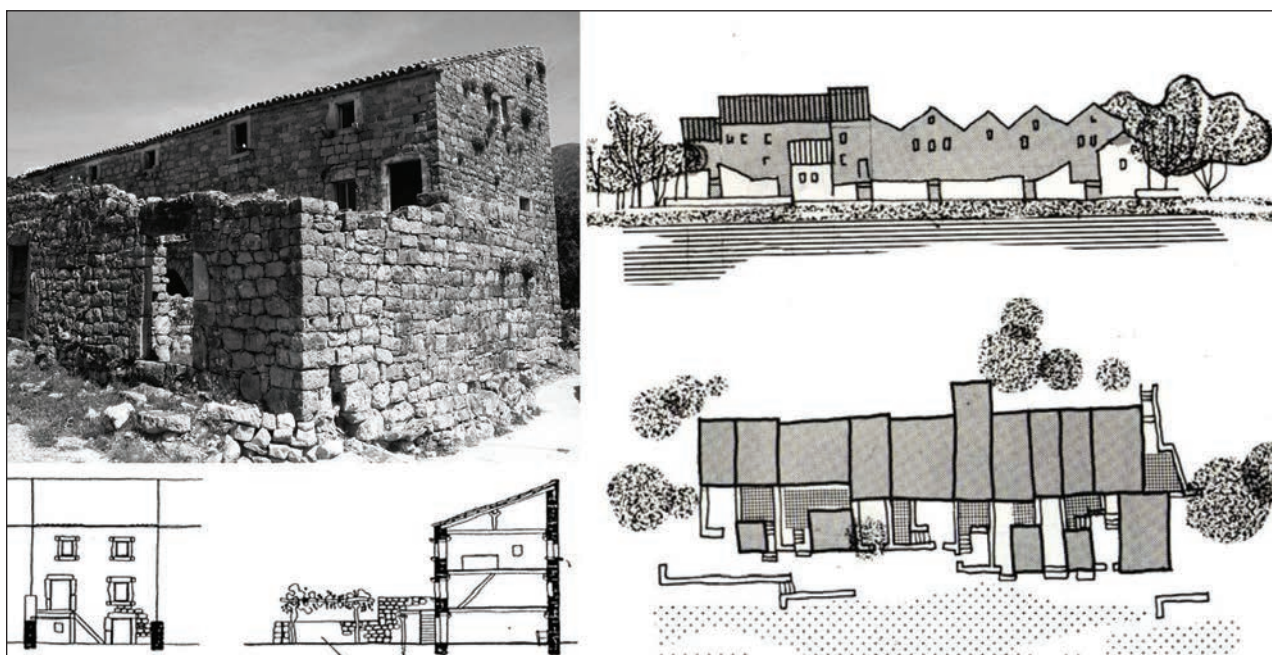
33 Broj kuća u nizu obično iznosi između 4 i 8 (Gregović, 2008, 28).

34 Zbog organizirane obrane od neprijatelja, kuće su bile vezane zajedničkim zidovima i na taj način su se formirale linearne strukture, smještene na nepristupačnom strmom terenu.

Slika 16: Strukture paštrovskih naselja: a) Vrba, b) Tudurovići, c) Rafailovići (Vuksanović & Popović, 2006, 16–17).

Figure 16: Structures of Paštrovići settlements: a) Vrba, b) Tudurovići, c) Rafailovići (Vuksanović & Popović, 2006, 16–17).

Slika 17: Paštrovska kuća – izgled i presjek; Struktura naselja Pržno (Vuksanović & Popović, 2006, 15, 24, 28).
Figure 17: Paštrovska house – the facade and the section; Structure of Pržno settlement (Vuksanović & Popović, 2006, 15, 24, 28).

karakteristične matrice paštrovskih naselja. Koncept manjih intimnih zona nasuprot javnim otvorenim prostorima, nakon tradicionalnih matrica, prvi put je našao primjenu na Crnogorskom primorju u ovome turističkom naselju. Elementi tradicionalne paštrovske arhitekture su suptilno prevedeni u suvremeni arhitektonski jezik. Sličnost se prepoznaje u kosim krovnim ploham, kontinuiranim terasama s nadstrešnicama na stupovi-

ma koje prate nizove objekata, stubištima, otvorima i prolazima, ulaznim lučnim portalima koji podjećaju na *voltove*, trgovima kružnog oblika koji pak asociraju na tradicionalna *gumna* i u drugim arhitektonskim elementima. Takav arhitektonsko-urbanistički sklop obogaćen transponiranim motivima iz tradicionalne arhitekture predstavlja primjer vještog projektantskog odgovora na zatečeni kontekst.

Slika 18: Transponirani elementi tradicionalne paštrovske arhitekture u kompoziciji turističkog naselja „Slovenska plaža“ (autori, 2021).

Figure 18: Transposed elements of the traditional architecture of Paštovići in the architectural composition of the tourist village “Slovenska plaža” (authors, 2021).

ANALOGIJA S RIBARSKIM SELOM „HALUDOVO“

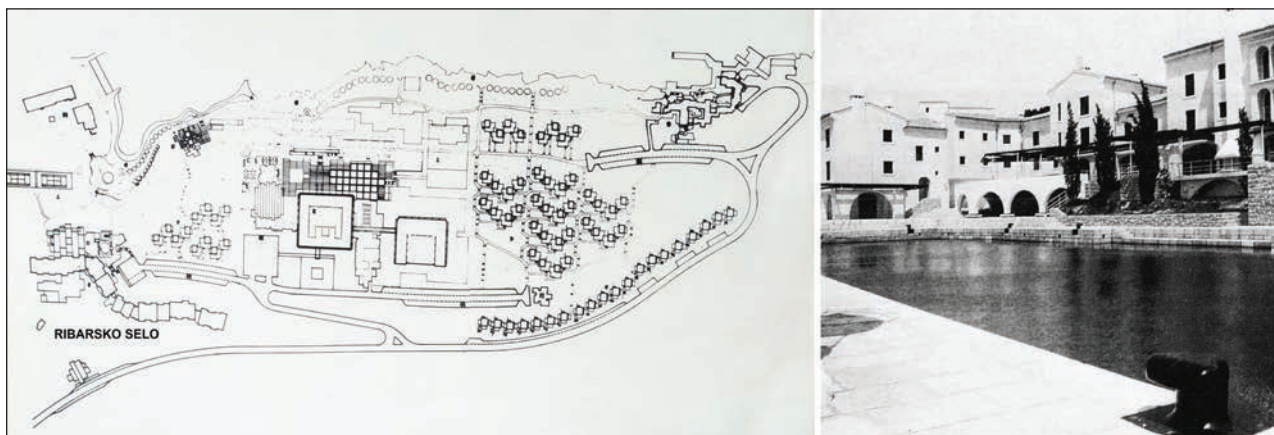
Najava turističkih koncepata pod utjecajem regionalizma

Začetci načina koncipiranja turističkih naselja i kompleksa inspiriranih regionalnim utjecajima, cjelovito promatrajući teritorij bivše SFRJ, vuku korijene iz kasnih šezdesetih, odnosno ranih sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Analizirajući regionalne utjecaje na urbanističko-arhitektonske koncepte turističkih naselja i objekata, mogu se prepoznati karakteristični principi realizacije, gdje se određeni odnose na transponiranje

tradicijskih urbanih elemenata i motiva ambijenta, a drugi na „simulacrum“ elemenata povijesnoga grada uz isticanje prostornih scenarija.³⁵

Cijelo desetljeće prije natječaja i realizacije turističkog naselja na *Slovenskoj plaži*, izgrađeno je manje Ribarsko selo „Haludovo“, prema principima urbanističkog koncipiranja turističkih sadržaja po ugledu na tradiciju i naslijeđe i pod uplivima regionalističkih utjecaja (Slika 19). Turistički kompleks „Haludovo“ kraj Malinske na otoku Krku (1971.–1972.), arhitekta Borisa Magaša, predstavlja bogati urbani sklop sastavljen od pet različitih urbanističkih modela. Raznovrsne motive arhitekt simbolički interpretira na osobni način,

³⁵ Mrduljaš i Turato istražuju dva karakteristična principa urbanističke interpretacije turističkih naselja bazirana na teorijama regionalizma, na primjerima projekata „Uvale Scott“ arhitekta Igora Emilija i hotelskog kompleksa „Haludovo“ arhitekta Borisa Magaša. Navedeni autori ove principe, ispitane kroz primjere karakterističnih turističkih kompleksa, smatraju povezivanjem suprotnosti između „masovnog i monokulturnog turizma, te regionalističkog urbaniteta kroz simulaciju grada“ (Mrduljaš & Turato, 2020, 88–99).

**Slika 19: Ribarsko selo „Haludovo“ – pozicija u okviru hotelskog kompleksa i arhitektura (Magaš, 1972, 34; Ekl, 1972, 61).
Figure 19: Fishermen’s Village “Haludovo” – the position in the hotel complex and the architecture (Magaš, 1972, 34; Ekl, 1972, 61).**

oslanjajući se na karakteristične elemente povijesnoga grada.³⁶ Prezentirajući svoj projekt hotelskog kompleksa „Haludovo“, Magaš naglašava da „suvremena arhitektura nije negacija povijesne, već njen izravni nastavak“ (Magaš, 1972, 33).

Ribarsko selo je manji segment prostranog turističkog kompleksa, formirano oko male uvale s lukom, podržavajući prirodnu liniju obale, koje je projektirao arhitekt Darko Turato (Mrduljaš & Turato, 2020, 95). Bazirajući se na principima tradicionalnog mediteranskog graditeljstva, u projektu ribarskog sela potencirano je naslijeđe do te mjere od strane arhitekta, da je zapostavljen suvremeni arhitektonski utjecaj (Kečkemet, 1975, 29). Prisutna je nesumnjiva uporaba tradicionalnih elemenata kao što su: raspored manjih kuća postavljenih prirodno duž obale, sa skalama i kantunima, konobe, kuće s karakterističnim tradicionalnim krovovima, dimnjacima i otvorima. Na ovaj način je formirano naselje s modernijim sadržajima i komfornijim prostorom koje stvara „iluziju boravka u autentičnom ribarskom naselju“ (Ekl, 1972, 62).

Ribarsko selo „Haludovo“ je početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća nagovijestilo promjene koje su nastupile u načinima koncipiranja turističkih objekata. Pored dominantno kubičnih paviljonskih struktura građenih istih godina u okruženju, ovaj koncept je ponudio krajnje regionalistički pristup, oslanjajući se na tradicijski ambijent i naslijeđeni mediteranski kontekst. Ovakvim pristupom napravljen je iskorak ka konceptima pod uplivima kontekstualizma koji su se kasnije razvili širom SFRJ, a jednim od njih može se smatrati koncept turističkog naselja „Slovenska plaža“.

UTJECAJ KONCEPTA TURISTIČKOG NASELJA „SLOVENSKA PLAŽA“ NA „DUBROVAČKE VRTOVE SUNCA“

Nakon natječaja i realizacije turističkog naselja „Slovenska plaža“, arhitekt Janez Kobe se sa svojim suradnicima pojavljuje i na jugoslavenskom natječaju za urbanističko-arhitektonsko rješenje turističkog naselja „Dubrovački vrtovi sunca“, na kojemu osvaja prvu nagradu 1986. godine. Ovaj natječaj je značajan jer se prepoznaju određene sličnosti između konteksta i programa s turističkim naseljem „Slovenska plaža“ u Budvi. Na osnovu programa natječaja, kapacitet turističkog naselja „Dubrovački vrtovi sunca“ je trebao imati kapacitet od 3.200 kreveta u apartmanskim i hotelskim smještajnim jedinicama, od čega je realizirana samo prva faza s kapacitetom 1.700 kreveta, do ljeta 1987. (Slika 20).³⁷ Uz to, u okviru raspisanog natječaja trebalo je osigurati 2.000 kreveta u autokampu na zapadnoj strani od smještajnih kapaciteta, s pratećim sportsko-rekreacijskim, zabavnim, uslužnim i centralnim sadržajima širega područja (Martinić, 1988, 18).

Prva faza turističkog naselja „Dubrovački vrtovi sunca“ izgrađena je na slobodnim padinama gospodarskog ljetnikovca *Soderini* u Orašcu kraj Dubrovnika, uz Jadransku cestu i uz sami obalni pojas. Smještajni kapaciteti su planirani na dvije lokacije na rubnim padinama – istočno i zapadno od ljetnikovca *Soderini*, a centralni zaravnjeni dio, kojega su činili: recepcija, centralno-ugostiteljski sadržaji, kulturno-animacijski i sportsko-rekreacijski sadržaji, bio je namijenjen za orga-

36 Hotelski kompleks Haludovo čine: hoteli „Palace“ i „Tamaris“, grupacija vila, objekt recepcije, te ribarsko selo (Mrduljaš & Turato, 2020, 94–96).

37 Za prvu fazu je izraden Izvedbeni projekt arhitekture za apartmanske i hotelske objekte i Izvedbeni projekt arhitekture bazena i plažnih objekata. Projekt je izradio arhitekt Janez Kobe sa suradnicima. Izvedbeni projekt arhitekture za zgradu Gospodarskog centra izradio je suradnik projektant Mladen Lukas. Izvedbeni projekti arhitekture spoljašnjeg uređenja prve faze apartmanskog naselja *Soderini* izradio je suradnik projektant Bojan Bračko (LBA).

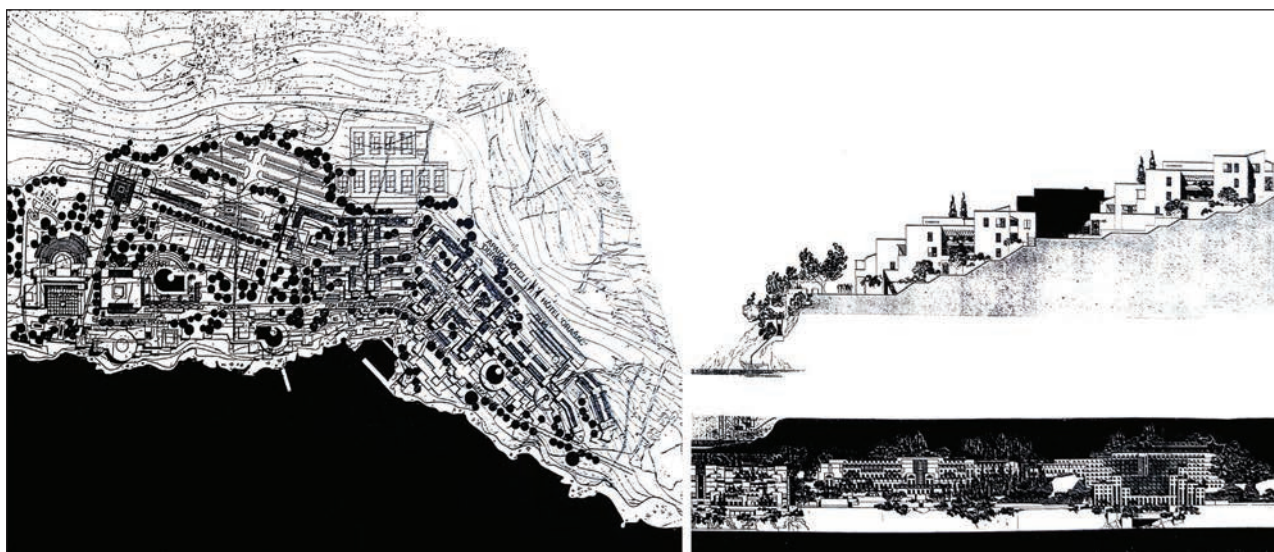
Slika 20: Turističko naselje „Dubrovački vrtovi sunca“ (Martinović, 1988, 18).
Figure 20: Tourist village “Sun Gardens Dubrovnik” (Martinović, 1988, 18).

niziranje programa koji povezuje ova dva dijela u jednu prostorno-funkcionalnu cjelinu (Slika 21). Prva faza realizacije kapaciteta od 1.700 kreveta obuhvaćala je istočni dio naselja i objedinjavala je apartmansko naselje *Soderini*. Druga faza je predviđala izgradnju 1.600 kreveta u apartmanima i klub-hotel kapaciteta 400 kreveta. U cjelosti je realizirana prva faza s pratećim ugostiteljskim i uslužnim sadržajima i dio planirane centralne zone s kupalištem, kulturno-zabavnim i gospodarskim sadržajima. Lokaciju su karakterizirale male površine prirodnih plaža i prostorna ograničenost, što je iniciralo izgradnju otvorenih bazena i ravnih betonskih ploha za sunčanje (Martinović, 1988, 18–20).

Prepoznatljiva je analogija između turističkog naselja „Slovenska plaža“ u Budvi i „Dubrovačkih vrtova

sunca“ koja se ogleda u prostornim, kontekstualnim, ambijentalnim i programskim aspektima nagradjenih natječajnih rješenja i njihovih realizacija (Slika 22). Oba lokaliteta karakteriziraju izuzetne prirodne vrijednosti obalnog područja Jadranskog mora i bogatstvo primorske tradicionalne graditeljske baštine i naslijeđa staroga grada Budva, odnosno naselja Orašac s ljetnjikovcem *Soderini* u Dubrovniku. Za razliku od turističkog naselja „Slovenska plaža“ koje je smješteno u užoj gradskoj zoni uz stari grad, „Dubrovački vrtovi sunca“ su izgrađeni na izvangradskom suburbanom području.

Smještajne jedinice u dubrovačkome turističkom naselju koncipirane su u obliku stambenih blokova i jedinica povezanih u nizove. Sklopovi objekata su formirani po principu ambijentalne gradnje poput arhitektonsko-urbanističkih sklopova turističkog naselja u Budvi, ali s istaknutim terasastim spuštanjem niz padinu uz more, zbog složenije konfiguracije terena. Izgradnjom dubrovačkog turističkog naselja kaskadnim postavljanjem objekata i ograničenom katnošću, postignute su slobodne vizure prema moru. Širi prostorni kontekst oba lokaliteta – *Slovenske plaže* i naselja Orašac, karakterizirala je tradicionalna ruralna arhitektura područja kojima su pripadali. Utjecaji ambijentalne gradnje prepoznatljiviji su na oblikovnim elementima oba turistička naselja: krovnim ploham, terasama, platoima, stubištima, kolonadama stupova, pergolama, nadstrešnicama, otvorima i tradicijskim zastorima kao zaštitom od sunca. Takvi arhitektonsko-urbanistički sklopovi su uz adekvatno uklapanje u ambijent, razvili koncepte prostornog organiziranja zahtjevnih sadržaja, prezentirajući model tada novoga tipa složene turističke izgradnje – turističkih naselja na istočnoj obali Jadrana.

Slika 21: „Dubrovački vrtovi sunca“ – Urbanistički projekt, presjek i izgled natječajnog rješenja (Martinović, 1988, 19).
Figure 21: “Sun Gardens Dubrovnik” – Urban plan, the section and the facade of competitive solution (Martinović, 1988, 19).

Slika 22: Sličnost konceptata turističkih naselja „Dubrovački vrtovi sunca“ i „Slovenska plaža“ (Martinović, 1988, 19; autori, 2021).

Figure 22: Similarity of the tourist villages concepts “Sun Gardens Dubrovnik” and “Slovenska plaža” (Martinović, 1988, 19; authors, 2021).

ZAKLJUČAK

U ovome radu je dan kontinuirani prikaz turističke izgradnje na *Slovenskoj plaži* u Budvi tijekom 20. stoljeća. Istraživanje je potkrijepljeno neobjavljenim projektnim arhivskim vrelima (*Glavni projekt arhitekture*) iz Državnog arhiva Crne Gore (Cetinje). Cilj je usmjeriti pozornost na turističke objekte i naselja kao vrijedno arhitektonsko-urbanističko naslijeđe druge polovice 20. stoljeća. Prikazan je put turističke izgradnje od prvobitnog modernističkog hotelskog kompleksa paviljenskog sustava, preko stradanja u velikom potresu 1979. koji je promijenio sliku i identitet cijelog Crnogorskog primorja, pa sve do izgradnje suvremenog turističkog naselja osobitog regionalnog karaktera s uplivima lokalnoga graditeljstva.

Slovenski arhitekt Janez Kobe je, svojim prvonagrađenim natječajnim rješenjem i njegovom realizacijom, prezentirao nove prostorne elemente koji su definirali suvremeni identitet Budve kao prepoznatljivog turističkog centra jugo-istočnog dijela Jadrana. Cilj koncepta ogledao se u nastojanju autora da urbanističku postavku turističkog naselja osloni na tradicijske motive i ambijent povijesnog urbanističkog naslijeđa. Prepoznaje se iniciranje individualnosti na različitim razinama uporabom malih fizičkih struktura, nasuprot dotadašnjim ustaljenim konceptima velikih hotelskih objekata. U urbanoj strukturi i arhitektonskoj kompoziciji turističkog naselja „Slovenska plaža“ prisutni su uzori iz tradicionalnog graditeljstva paštrovskih naselja iz šireg područja Budve. Elementi i motivi tradicionalne paštrovske arhitekture transponirani su u moderni i postmoderni arhitektonski izraz. Time je potvrđen utjecaj naslijeđenog okruženja na koncept turističkog naselja, a ujedno je i dan adekvatan odgovor na njegove specifičnosti. Oslanjajući se na povijesne slojeve lokalnoga graditeljstva, Janez Kobe je, umjesto dotada ustaljenih krupnih hotelskih volumena i

sklopova, napravio turističko naselje razvedene strukture i usitnjene matrice. Karakterističnim pristupom koncipiranju turističkih sadržaja, avangardnim i revolucionarnim za crnogorsko podneblje, Kobe je pokazao visok stupanj integracije u naslijeđeni kontekst mediteranskog grada. Vrijednost projekta turističkog naselja „Slovenska plaža“ se potvrdila i kroz sličnosti i utjecaje prepoznatljive na kasnijem projektu Janeza Koebea, turističkom naselju „Dubrovački vrtovi sunca“. Arhitektonsko-urbanistički sklopovi oba naselja su prikazali koncepte vještog uklapanja u naslijeđeni ambijent i uspješnog prostornog organiziranja zahtjevnih turističkih sadržaja.

Turističko naselje „Slovenska plaža“ više od trideset godina nakon izgradnje i dalje kvalitetno funkcionira i živi u prostornom i društveno-sociološkom kontekstu grada. Bez obzira na različite prostorne intervencije koje se posljednjih godina intenzivno događaju na ovome prostoru, turističko naselje „Slovenska plaža“ predstavlja urbanistički raritet, mjesto socijalnih susreta i značajni prostorni reper u Budvi. Zauzimajući centralno mjesto grada orijentiranog prema moru, turističko naselje naglašava najznačajniju poziciju uz šetališnu promenu duž plaže, koja vodi od staroga grada Budva do brda Zavala. Konceptom ovoga turističkog naselja prezentirana je ideja suvremenog mediteranskog grada s kontinuiranim vizualnim sekvencama i istaknutim točkama susreta, koji nudi najrazličitije prostorne doživljaje turistima i posjetiocima i opstaje u vremenu.

Izuzetan značaj djelovanja Janeza Koebea na jadranskoj obali ostao je zabilježen u kontekstualno specifičnim urbanističkim konceptima i arhitektonskim kompozicijama, koje posjeduju izvanvremenske vrijednosti. Uspješnim urbanističko-arhitektonskim rješenjima turističkih naselja u Budvi i Dubrovniku, autor je prezentirao model inovativnog tipa turističke izgradnje – turističkih naselja s vizijom razvoja idealnoga mediteranskoga grada.

ARCHITECTURE AND CONTEXT IN THE CONCEPT OF THE “SLOVENSKA PLAŽA”
TOURIST VILLAGE IN BUDVA*Gordana ROVČANIN PREMOVIĆ,*University of Montenegro, Faculty of Architecture, Džordža Vašingtona bb, 81000 Podgorica, Montenegro
e-mail: goradnar@ucg.ac.me*Zlatko KARAČ*University of Zagreb, Faculty of Architecture, Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: zkarac@arhitekt.hr

SUMMARY

The research presented in this paper is based on the study of the architecture of tourist facilities of Slovenska Beach in Budva as a valuable architectural and urban heritage of the second half of the 20th century and as an indispensable factor of the identity of the Montenegrin coastal area. Construction of the first tourist facilities on Slovenska Beach in Budva began in the 1960s, announcing the emergence of Modernism in this area when new ways of designing hotel facilities were presented. The long-term and ambitious plan for the development of Slovenska Beach was halted by the 1979 earthquake, which demolished all the hotel facilities. The position and significance Slovenska Beach has had for the Town of Budva through history have made it a priority site for reconstruction immediately after the earthquake, and it was a location suitable for building new tourist facilities. Immediately after the quake, Slovenska Beach became for the second time inspiration for the central tourist zone planning in the central part of the Town of Budva. In the early 1980s, a Yugoslavia-wide competition was announced for the best urban-architectural solution of tourist facilities in the Slovenska Beach, where Slovenian architect Janez Kobe, with associates, won the first prize. The award-winning solution was constructed in two phases: the first phase from 1982 to 1984 and the second phase was completed in 1988. The concept of the “Slovenska Plaža” tourist village is a unique example of an urban composition that emphasises the value and importance of traditional ambient matrices with smaller physical structures interpreted in contemporary spatial framework, contrary to then well-established concepts of large hotel structures. The tourist village was built in the Mediterranean style, with the accommodation units organised into blocks of low-rise buildings intersected by footpaths and smaller squares. Such a concept reminds of the traditional Paštrovići settlements from Budva’s hinterland, as well as of the general urban matrices of the old coastal towns. The elements and motives of traditional Paštrovići architecture are transposed into a modern and postmodern architectural expression, thus confirming the influence of the context on the concept of the tourist village, and at the same time, a high degree of integration of the tourist village into the inherited context of a Mediterranean city. The value of the “Slovenska Plaža” tourist village design has also been confirmed in similarities and impacts on the later design of Janez Kobe – the tourist village “Sun Gardens Dubrovnik”. With successful architectural and urban solutions of tourist villages in Budva and Dubrovnik, the author presented a model of an innovative tourism construction type – tourist villages with a vision of the development of the ideal Mediterranean city.

Keywords: Budva, Janez Kobe, Slovenska plaža, tourist village, traditional architecture

IZVORI I LITERATURA

Alihodžić, R. (2015): Arhitektura u Crnoj Gori 1965–1990. (kroz prizmu „Borbine“ nagrade). Podgorica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

Alihodžić, R. & S. Perović (2015): Contribution of Slovenian Architects to the Montenegro Architecture in the 1960–1990 period. *Arhitektura, raziskave, architecture, research*, 15, 1, 34–39.

Antešević, N. (2014): Regionalizam u modernizmu vs. turizam u socijalizmu: Rasprava o uticajima regionalizma na arhitekturu modernih turističkih objekata Jugoslavije druge polovine 20. veka. U: Jovanović, Z. et al. (ur.): *Umetnost i njena uloga u istoriji: između trajnosti i prolaznih – izama*. Kosovska Mitrovica, Filozofski fakultet u Prištini, 493–511.

Antešević, N. (2015): Socijalistički estetizam u turističkoj arhitekturi Jugoslavije (1960–1980). U: *Arhitektura i urbanizam posle Drugog svetskog rata: zaštita kao proces ili model*. VII konferencija. Beograd, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 186–203.

Babić, I. (2019): Tradicionalno graditeljstvo Primorja kao rezultat prilagodavanja prirodnom okruženju. U: Marjanović, Z. et al. (ur.): *Nematerijalna kulturna baština Paštrovića*. Petrovac, Budva, Beograd, Društvo za kulturni razvoj „Bau“, Muzeji i galerije Budve, Etnografski institut SANU, 527–542.

Bojković, B. (1981/1982): Pristup izradi programa obnove i izgradnje hotelskog kompleksa na Slovenskoj plaži u Budvi. U: Marinović, A. (ur.): *Zbornik fakulteta za pomorstvo u Kotoru*. Kotor, Fakultet za pomorstvo, 55–77.

DACG – Državni arhiv Crne Gore – Cetinje. Republički fond za obnovu i izgradnju područja postradalog od katastrofalnog zemljotresa. Tehnička dokumentacija, Kutije 214, 335, Fascikle 214.29–214.31, 335.3.

Duletić, V. (2004): Razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri u drugoj polovini XX vijeka. U: Martinović, D. (ur.): *Turizam Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka*. Cetinje, Podgorica, Kotor, Prijestonica Cetinje, Ekonomski fakultet, Fakultet za turizam i hotelijerstvo, 295–332.

Ekl, V. (1972): Hotel Haludovo na Krku. *Život umjetnosti*, 7, 18, 57–62.

Gec, M. (1981): Hotelski kompleks Slovenska plaža – Budva. *Centar za stanovanje*, 11, 28, 30–35.

Gregović, B. (2001): Tradicionalna arhitektura danas (Paštrovska kuća). U: Ivanović, R. & U. Zenović (ur.): *Paštrovići: istorija, kultura, priroda*. Petrovac na moru, Sveti Stefan, Odbor za skupljanje istorijske građe o Paštrovićima, 277–281.

Gregović, B. (2008): Paštrovska kuća. U: Radulović, V. et al. (ur.): *Savremeni izraz tradicionalnih kuća u Crnoj Gori – Contemporary Expression of Traditional Houses in Montenegro*. Podgorica, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Njemačka tehnička saradnja, 21–40.

„Hotel „Slavija“ u Budvi“ (1965): Arhitektura urbanizam: časopis za arhitekturu, urbanizam, primenjenu umetnost i industrijsko oblikovanje, 6, 33/34, 53–55.

„Hotelski kompleks u Budvi na „Slovenskoj plaži“ (1967): Arhitektura urbanizam: časopis za arhitekturu, urbanizam, primenjenu umetnost i industrijsko oblikovanje, 8, 45/46, 42–47.

Kečkemet, D. (1975): Uloga tradicije u suvremenoj arhitekturi. *Život umjetnosti*, 10, 24–25, 12–31.

Keković, A., Petrović, M. & A. Ćurčić (2019): The Paštrovska House of the Montenegrin Coastal Area: Example of Sustainable Building in Traditional Architecture. *Tehnički vjesnik – Technical Gazette*, 26, 3, 686–694.

Krečić, P. (1985): Slovenska plaža: Hotelsko-turistički kompleks u Budvi. *Čovjek i prostor: mjesečnik za arhitekturu, slikarstvo, kiparstvo, dizajn i primijenjenu umjetnost*, 32, 392, 5–7.

Kulić, V. & M. Mrduljaš (2012): Modernism In-Between: The Mediator Architecture of Socialist Yugoslavia. Berlin, Jovis.

LBA. Ljubljanski biro za arhitekturu, projektiranje in inženiring. Dostupno na: <http://lba-arhitektura.com/> (posljednji pristup: 20. 2. 2020).

Liješević, D. (2004): Uloga i mjesto turističkih agencija u turizmu Crne Gore. U: Martinović, D. (ur.): *Turizam Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka*. Cetinje, Podgorica, Kotor, Prijestonica Cetinje, Ekonomski fakultet, Fakultet za turizam i hotelijerstvo, 183–198.

Luketić, M. (1997): Turizam u Budvi 1918–1941. Budva, Miroslav Luketić.

Magaš, B. (1972): Uz temu turističkog kompleksa „Haludovo“. *Arhitektura*, 26, 115, 33–40.

Martinović, D. (1973): Budvanska rivijera: Uslovi za razvoj turizma, geografsko-turistička monografija. Cetinje, Obod.

Martinović, B. (1988): Dubrovački vrtovi sunca. *Čovjek i prostor: mjesečnik za arhitekturu, slikarstvo, kiparstvo, dizajn i primijenjenu umjetnost*, 35, 421, 18–20.

Mrduljaš, M. & I. Turato (2020): Turistički kompleksi Haludovo i Uvala Scott, Interpretacije urbaniteta u kontekstu kritike turizma i modernizacije hrvatske jadranske obale. *Prostor*, 28, 59, 88–99.

NBCG – Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“ – Cetinje.

Program obnove i razvoja turističko-ugostiteljskog kompleksa u zoni „Slovenska plaža“ Budva (1981–1985.) (1981): Budva, Hotelsko-turistička organizacija „Montenegroturist“, Radna organizacija u osnivanju „Slovenska plaža“.

Provjera ekonomske opravdanosti izbora lokacije turističkog naselja „Slovenska plaža“ (1981): Budva, Hotelsko-turistička organizacija „Montenegroturist“, Radna organizacija u osnivanju „Slovenska plaža“.

Rovčanin Premović, G. & M. Doderović (2020): Obnova i revitalizacija spomenika kulture na Crnogorskom primorju oštećenih u potresu 1979. godine. *Prostor*, 28, 60, 412–425.

Turistički grad „Slovenska plaža“ – Budva (1988): Turistički vodič. Budva, Montenegroturist.

Vukmanović, J. (2002): Paštrovići – Antropogeografsko-etnološka ispitivanja. Podgorica, CID.

Vuksanović, D. & S. Popović (2006): Arhitektonski atlas Crne Gore – Architectural Atlas of Montenegro. Podgorica, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Njemačka tehnička saradnja.

SOCIOECONOMIC AND ENVIRONMENTAL IMPORTANCE OF THE FISH MARKET AND FISHERIES IN SLOVENIA

Alex MAVRIČ

University of Primorska, Faculty of Management, Izolska vrata 2, 6101 Koper, Slovenia
e-mail: alex.mavric@gmail.com

Andreja RAMŠAK

National Institute of Biology, Marine Biology Station Piran, Fornače 41, 6330 Piran, Slovenia
e-mail: andreja.ramsak@nib.si

Štefan BOJNEC

University of Primorska, Faculty of Management, Izolska vrata 2, 6101 Koper, Slovenia
e-mail: stefan.bojnec@siol.net; stefan.bojnec@fm-kp.si

ABSTRACT

The paper analyses the importance of fisheries and the fish market in Slovenia based on primary information obtained from interviews and secondary data obtained from various sources. The study focuses on the sustainability aspects of fisheries and the fish market in Slovenia, emphasizing socioeconomic factors, problems and anomalies in the market, ecological aspects, and other sustainable development factors as environmental protection and the implementation of sustainable development measures, as well as overfishing and ineffective fisheries management. Most of shortcomings are related to the traceability of fish in the value chain, misleading customers with false information, and price-quality deception. While these findings are country-specific, they have broader implications and highlight opportunities for improving the fisheries and fish market situation in Slovenia and the international trade of fish and fishery products.

Keywords: fisheries, aquaculture, sustainability, socioeconomic factors, fraud, value chain

IMPORTANZA SOCIOECONOMICA E AMBIENTALE DEL MERCATO DEL PESCE E DELLA PESCA IN SLOVENIA

SINTESI

L'articolo analizza l'importanza della pesca e del mercato del pesce in Slovenia sulla base di informazioni primarie ottenute da interviste e dati secondari ottenuti da varie fonti. Lo studio si concentra sugli aspetti di sostenibilità della pesca e del mercato del pesce in Slovenia, sottolineando i fattori socioeconomici, i problemi e le anomalie del mercato, gli aspetti ecologici e altri fattori di sviluppo sostenibile (quali la protezione ambientale e l'attuazione di misure di sviluppo sostenibile), nonché la pesca eccessiva e la gestione inefficace della pesca. La maggior parte delle carenze sono legate alla tracciabilità del pesce nella catena del valore, all'inganno dei clienti con false informazioni e al raggio prezzo-qualità. Anche se questi risultati sono specifici per ogni nazione, hanno implicazioni più ampie ed evidenziano le opportunità per migliorare la situazione della pesca e del mercato ittico in Slovenia e il commercio internazionale del pesce e dei prodotti ittici.

Parole chiave: pesca, acquacoltura, sostenibilità, fattori socioeconomici, frode, catena del valore

INTRODUCTION

The fisheries sector in Slovenia is primarily comprised of capture marine fisheries, aquaculture of finfish (sea bass *Dicentrarchus labrax*), and farming of native freshwater species like trout and some cyprinid species. Commercial and recreational fishing is conducted at sea, while only recreational fishing is allowed in inland waters. Farming of marine and freshwater organisms (aquaculture) and catch from marine fishery are dedicated entirely to human consumption (Ministry of Agriculture, Forestry and Food, 2019). The fisheries sector also includes the processing of fishery resources into canned, dried and frozen products.

The most active fishers make up to one hundred fishing trips per year (Bolje et al., 2019). The catch from commercial marine fishers is landed in five ports: Ankaran, Koper, Izola, Strunjan, and Piran provided with a new infrastructure for landing. In 2016, most landings in the country's fishing ports were catches of sardines, whiting, sea bream, cephalopods (squid and octopus), sole, and other species in smaller quantities (Marčeta, 2016). Aquaculture products are sold to the retail market by intermediaries and, less often, in fish markets. Most of the fishery products sold on the Slovenian market are imported from abroad. Imported fishery products are destined for a variety of uses, such as processing, consumption in restaurants, sale in retail chains, and sale in small local shops (EUMOFA, 2018). Slovenia ranks rather low in the consumption of fishery products in the European Union (EU). In 2017, Slovenian inhabitants consumed on average 11.7 kg of fishery products per capita, while the EU average was 24.4 kg (EC, 2020). In 2017, the global average consumption of fishery products was 20.40 kg per capita, with a higher average due to the inclusion of more developed countries (EC, 2020). In the same year, the most commonly caught organisms in EU fisheries included Atlantic herring, Atlantic mackerel, sandeel, European sprat, blue whiting, sardines, skipjack tuna, Atlantic horse mackerel, European anchovy, Atlantic chub mackerel, Atlantic cod, European hake, yellowfin tuna, European plaice (EC, 2020). The most consumed species in the EU were tuna (mostly canned), cod, salmon, Alaska pollock, shrimp, mussels, herring, hake, squid, and mackerel (EC, 2020, 42). The worrying evidence is fast rate of global fish consumption which increased faster than any other type of animal-based food. Average global per capita fish consumption increased from 9 kg in 1961 to 20.5 kg in 2018 (FAO, 2020). While consumption is increasing, the status of marine fish stocks continues to decline, with marine fish stocks at biologically sustainable levels falling from 90% in 1974 to 65.8% in 2017 (FAO, 2020). Global capture fisheries production reached 96.4 million tons in

2018, with global aquaculture production increasing to 114.5 million tons in 2018 (FAO, 2020). Aquaculture is expected to be the main source of growth in global fish production in 2030 (FAO, 2020). Meanwhile, fish consumption is expected to increase to 18% above 2018 levels by 2030 (FAO, 2020).

There are several drivers as increasing consumers demand, resources limitations, high value of seafood and complex supply chain leading to irregularities as species substitutions, illegal, unregulated and unreported fisheries (IUU), catch method fraud (Fox et al., 2018). Fraud and problems that occur in global fish market may be similar to those in Slovenia. The Slovenian fish market is comparatively smaller, meaning that while fraud and other problems do occur, their scale is smaller. Issues of fraud and other problems in fisheries and fish market can include deception of customers, violations of environmental protection measures and sustainable development policies, poor management of fishery activities and organisations, lack of traceability of catches, lack of fishery inspectors, low customer awareness of the quality of fishery products, and other related problems (The Nature Conservancy, 2019). There are several outstanding issues and challenges in fisheries and fish market that need to be addressed in the future. Globally, the most common issues are friction between fisheries and conservation, overexploitation of fishing resources and lack of gears in poorer populations where fishing is essential for survival, the need for new and more effective fishery management methods and technologies, and the mismanagement of sustainable development initiatives (Leroy et al., 2020).

This study focused on less investigated issues on fish market in Slovenia centred on supply and sustainability of fishery products, customers habits, the perception of fraud in the Slovenian fish market and opportunities in the sector. These issues never been addressed so far, partially because fisheries sector is underrepresented in socioeconomic studies due to its low economic importance in the country. However, such studies are needed for the sector to innovate and prosper. We present findings based on respondents' answers and analysis of secondary data collected from fisheries authorities. In the last section, we review the findings, implications, and suggestions for improving the fisheries and fish market situation in Slovenia as seen from respondents' answers.

METHODS AND LITERATURE OVERVIEW

This study employs two parallel methodological approaches. The primary data collection is based on interviews with 15 different fisheries experts. In the second part of the study, we collected and analysed secondary data from different sources.

Table 1: Catch in Slovenian fisheries from 2015 to 2019 (in tonnes) (SORS, 2021a; 2021b; 2021c).

	2015	2016	2017	2018	2019
Marine catches	196.2	152.4	128.3	126.3	120.7
Marine recreational catches	6.0	14.3	12.3	11.2	13.2
Freshwater recreational catches	141.0	143.5	144.4	129.7	158.4

Our discussion integrates the primary and secondary data to explain the state of fisheries and the fish market in Slovenia. Semi-structured interviews were conducted with stakeholder experts on the supply and demand side of the fish market, as well as with representatives of the main institutions responsible for management and data collection. We contacted active stakeholders in the fish market and fisheries in Slovenia by email and asked them for a responsible person or expert in the selected organisations with whom we could conduct an interview. Interviews were conducted with experts from the following institutions: Ministry of Agriculture, Forestry and Food; National Institute of Biology, Department of Marine Biology Station; Fisheries Research Institute of Slovenia; Fisheries Inspectorate; Fisheries Association of Slovenia; Chamber of Agriculture and Forestry of Slovenia, Chamber of Commerce and Industry of Slovenia; Consumer Association of Slovenia; WWF Adria; Ragoon d.o.o.; the Food Supply Chain Relationships Ombudsman; representatives of fishers. By a prior arrangement, we met with each interviewee in person and conducted interviews in the form of a semi-structured questionnaire that lasted around 45 minutes on average. The selected interviewees were informed in advance of the interview process, and we provided them with the questionnaire prior to conducting the interview so that they could be prepared in advance. Interviews consisted of 14 questions, but additional sub-questions could be asked depending on the specific area or discussion. Various explanations were added to the questions, which contributed to a better understanding of the topic itself. All responses from the interview are summarised and explained in the overview of the research. The 15 interviewees were anonymised by assigning them a designation between I1 and I15. The interviews were conducted between July 2019 and January 2020. In Table A in the Appendix we summarised the answers of all the fifteen interviewees in a systematic and shortened comparative way to provide a clear picture of the findings from the interviews. In parallel, we collected data from the Statistical Office of the Republic of Slovenia (SORS), the European Market Observatory for Fisheries and

Aquaculture (EUMOFA), the European Commission (EC) and the Directorate-General for Maritime Affairs and Fisheries (DG MARE). These data sources are used to explain the values and observed trends in fisheries-related issues in Slovenia.

RESULTS AND DISCUSSION

Semi-structured interviews and analysis of secondary data

This section summarises the respondents' answers and the secondary data in individual subsections. The in-depth subsections include information obtained in the interviews, the purpose of which was to study fisheries and the fish market in Slovenia, as well as to investigate the occurrence of fraud and problems in this area and the functioning of certain processes.

Fish market in Slovenia

The total wild catch in Slovenia in 2019 was 292.3 tonnes and total aquaculture production in the same year was 2,138.2 tonnes (SORS, 2021a; 2021b, 2021c, 2021d). The processing sector for fishery products in Slovenia had an annual turnover of €33 million in 2017 (EC, 2020). The fishery sector in Slovenia is declining in last decades and is detectable also through slowly decreasing of the total number of fishing vessels from 185 in 2010 to 137 in 2019 (SORS, 2021e).

Table 1 shows the total wild fish catch from 2015 to 2019 in Slovenia, broken down by fishery type. The economic marine catch has decreased over time due to drastic shrinkage of fishing area. Recreational marine and freshwater fisheries show an upward trend due to popularisation of this activity.

The fisheries sector still employs a decent number of people and is valuable to consumers, workers, stakeholders, and other participants. Table 2 shows the number of people employed in the fisheries sector in Slovenia, excluding the processing sector. Total employment in fisheries and aquaculture is trending downward, with the most drastic decrease observed in capture fisheries.

Table 2: Employment in capture fisheries and aquaculture in Slovenia (number of persons per year, includes all self-employed individuals and full- and part-time employees) (SORS, 2021f).

	2015	2016	2017	2018	2019
Employees in fisheries	124	101	96	89	80
Employees in aquaculture	215	212	198	199	198

Table 3: Trading volumes of fishery products in Slovenia from 2015 to 2019 (in tonnes) (SORS, 2021g).

	2015	2016	2017	2018	2019
Imports	2,401.1	2,751.3	2,787.4	3,119.6	2,985.4
Exports	333.4	280.6	476.8	526.7	803.9

Slovenian fish supply and international fishery trade (Q1)

Most interviewees (73%) agreed that the supply of fishery products is satisfactory, and respondents were convinced that the supply of fishery products is more than enough to satisfy demand. Supply also varies according to the type of fishery product: marine fishery products are more reliably supplied; freshwater fishery products depend on local fish farms. Packaged, frozen, and processed fish can be purchased in larger retail outlets throughout the country, while fresh fish products are poor outside of the major urban centres. Almost one third of interviewees (27%) add some additional comments to illustrate their opinion on fish supply. They mentioned unequal access and supply between regions as the Slovenian coast and the capital Ljubljana had reliable supplies, and that supply varies depending on the retail unit or location, with some retail chains offering more diverse supply. They also noted that the supply from fish farms is modest in terms of product diversity and could be more diverse, especially with regards to freshwater fish. Many of interviewees agreed that there are many opportunities to increase the supply of fishery products in Slovenia.

International trade is important for improving supply in Slovenia, and is also crucial to satisfy demands on fishery products in EU. We collected data on imports and exports of fishery products to illustrate trends in Slovenia (Table 3). Both import and export values show a steady upward trend, with exports increasing markedly from 2017 to 2019. However, Slovenia is not a significant exporter of fishery products, exporting much less than it imports. The countries with the largest catches and aquaculture production in 2018 were China, Indonesia, India, Vietnam, Peru, and the EU-28. In 2018, China was the world's largest fishery product producer, total-

ling 80.97 million tonnes, including wild catches and aquaculture, representing 38% of global production. By comparison, the EU-28 produced 6.66 million tonnes, including wild catch and aquaculture, representing 3% of global production (EUMOFA, 2020).

Fish demand and consumer habits in the Slovenian market (Q2 and Q3)

Almost all respondents (73%) agreed that Slovenian consumers tend to be poorly informed about the fish market, lack awareness of prices, and are unable to assess the quality of a fishery product. Most of respondents (73%) identified the lack of a fish-eating tradition and low historical fish consumption in Slovenia. According to the interviewees, local diets and restaurants could do a better job at integrating seafood products. Some of interviewees (20%) mentioned that habits vary depending on the region in Slovenia and very few Slovenians eat fish twice a week. More specific comments to illustrate the situation are that Slovenians are generally unaware of how to prepare fish, placing the blame on the lack of Slovenian recipes and cookbooks, cooking programmes on Slovenian TV do not promote fish or inform consumers on how to prepare fish, Slovenian consumers tend to prefer cleaned fish, processed fish, and fillets, with a strong customer preference for fish products that do not have bones. Favourite fish species in the country tend to be those most commonly available for sale. On the Slovenian coast, the most frequently consumed species are Patagonian squid, mussels, and grilled fish, while baked trout is the most common dish in the Slovenian interior. Consumers also appreciate canned tuna and smoked salmon. Sardines, musky octopus, and farmed mussels are among the traditional seafood organisms in the Slovenian marine fishery, while trout and carp are the most traditional freshwater species.

Most respondents thought the demand of fish products is low (40%), others either said that the demand depends on the region or they didn't have an opinion. The consumption of fishery products across EU is very variable and is related with cultural habits (Cusa et al., 2021). As shown in Figure 1, the average consumption in EU countries is 24.4 kg per person. The highest consumption is in Portugal (having the largest fishing areas), with 56.8 kg per capita, and the lowest in Hungary, with 5.6 kg per capita. The consumption of fishery products in Slovenia is much lower than average consumption in EU countries being at 11.7 kg per person.

The secondary data collected also show that fishery products are of low interest for Slovenian consumers, who spend considerably less on fishery products than consumers in other EU countries in household expenditures on fishery products (see Figure 2 and Figure 3). Figure 2 shows the differences in nominal household expenditures on fishery products across EU countries in 2019. Note that the figures are total expenditures, so they are related to the country's population size. While Italy has the highest household expenditure, Slovenia is near the bottom of the chart, just ahead of Malta, which spends the least on fishery products.

To exclude the impact of country size, Figure 3 presents per capita household expenditures for selected EU countries in 2019. The highest per capita expenditure on fishery products was recorded in Portugal, while the lowest was recorded in Hungary. Slovenia spent an average of 40 euros per person on fishery products in 2019, far less than the EU-28 average of 110 euros. In 2019, spending on fishery and aquaculture products in Slovenia lagged far behind spending on other animal meats. However, this is also the case in other EU countries (EUMOFA, 2020).

Table 4 shows the out-of-home consumption of fishery products in 2019 in different EU countries. Once again, Slovenia consumes less than its EU counterparts. The country with the highest out-of-home consumption of fishery products is Germany, while the country with the lowest out-of-home consumption is Luxembourg. However, it is worth noting that the EU countries presented, except for Luxembourg, are larger than Slovenia in terms of the size of their populations and economies.

Possible irregularities and fraud in the fish market (Q11)

Most respondents (53%) felt that the greatest difficulties in terms of fraud can occur in the processing and marketing of fishery products, 20% believe fraud is not problematic in Slovene fish market, while 27% had no opinion or think that fraud is so rare that cannot affect the fish market. According to their opinion such fraud can include the substitution of cheaper fish species for more expensive ones, the substitution of farmed fish for wild fish, and the mislabelling of

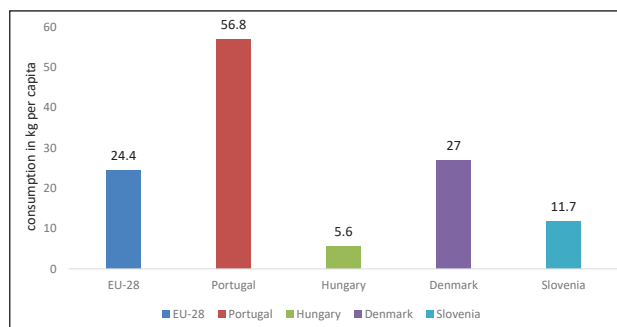

Figure 1: Consumption of fishery products in 2017 (kg per capita per year) (adapted from EC, 2020, 41).

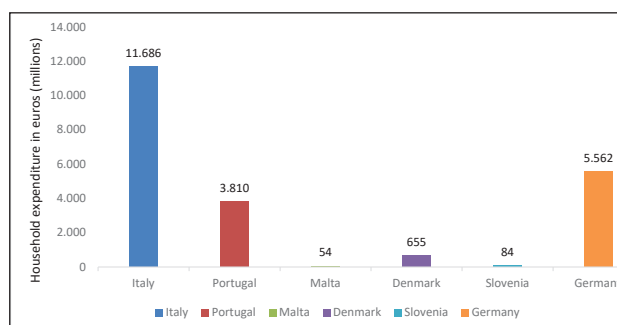

Figure 2: Nominal household expenditures on fishery products in 2019 (millions of euros, out-of-home consumption excluded) (adapted from EUMOFA, 2020).

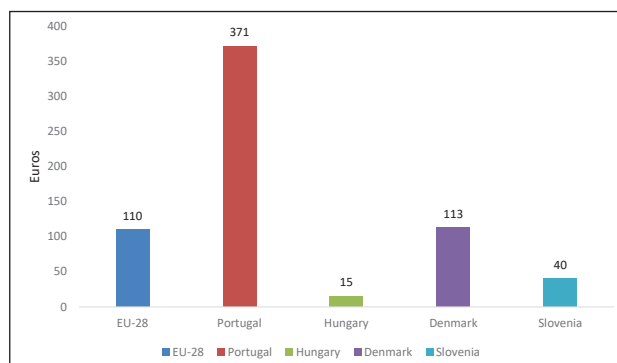

Figure 3: Nominal per capita household expenditure on fishery products in 2019 (in euros, out-of-home consumption excluded) (adapted from EUMOFA, 2020).

fishery products. In some cases, even the freshness of fish can be questioned as some fish are labelled as fresh but already show signs of ageing. These results are more in line with findings in the literature on seafood markets in other countries and international trade in fishery products (Anderson et al., 2018, Cusa et al., 2021).

Table 4: Out-of-home consumption of processed fishery products in 2019 (in 1,000 tonnes) (EUMOFA, 2020).

	Germany	Portugal	Hungary	Denmark	Slovenia	Luxembourg
Tonnes	246.6	11.2	1.3	10.2	0.8	0.5

In the Slovenian fish market, the processing and sale of fishery products are more prone to fraud than catching and farming fish. Fraud can also occur in determining the origin of fishery products, but this is more likely to be found in imported products. It is also worth noting that there are several reasons why fishery organisms may be substituted. One reason is asymmetric information: since customers do not know fishery organisms very well, sellers use the names of more commercially known species when selling lesser-known species to sell them as quickly as possible at a higher price. This is a case of intentional violation in selling. Species substitution can occur because consumers are unfamiliar and do not know how to identify fish species, moreover this is widespread problem (Cusa *et al.*, 2021; Luque & Donlan, 2019). Interviewee 17 pointed out that there is a black market for fishery products in Slovenia. All interviewees agreed that Slovenian consumers are not sufficiently informed about irregularities and violations of quality standards and fraud regulations concerning fishery products.

The violations and irregularities in the market for fishery products may have socioeconomic consequences. Some respondents were of the opinion that violations and fraud can affect the fish market and its growth, while others believed that violations and fraud are of little importance and cannot affect market growth. If fraud were to become more prominently known, it could have a negative impact on the market and affect the sales and growth of fishery products. Fear and mistrust among customers could also harm the overall growth of the fish market. Slovenia is a small country where information can spread quickly and affect the market to some extent. The Slovenian fish market is highly responsive, and thus misinformation can also be spread by journalists who write about the fish market in spite of a lack of familiarity. There is also a lack of informative articles about fisheries in the media, which could help to raise awareness and promote fisheries and their products.

During the project “DNA based technology for fraud detection in fishery products with socioeconomic impact assessment”, we examined the stock of 10 different fish sellers in seven cities, from wholesalers to small retail shops. We examined a total of 17 samples of squid for compliance with the trade name regulations for fish in Slovenia (Official Gazette, no. 46/05). We found that 10 samples were labelled in no compliance with the rules on trade names for fish, though common local names for the species were used instead of the official trade names in two cases because the common names were more familiar

to customers than the official ones. The identification of seafood is possible via DNA-based technologies and in Slovenia, DNA barcoding is commonly used to identify species on fish market upon requirements of the authority for safe food. More sensitive PCR assays (e.g. Q-PCR) are available but are not in routine use yet. The main problem is the high number of species on fish market and lack of commercial test systems. The design of new test systems is time consuming and demands expertise from several disciplines. The extent of fraud in fisheries and its socioeconomic impact is currently being investigated in Slovenia (Mavrič, 2020). One of our group’s main achievements has been developing suitable test systems for the most urgent groups, such as squids (Grbec, 2020; Rubinič, 2020).

Quality of fish and fishery products according to standards and regulations (Q5 and Q6)

Most interviewees thought that Slovenian fishery products are of good quality (80%). Quality is influenced by many factors, including the production environment, the natural environment where the wild fish are caught, and processing methods. Low-quality fishery products have a greater chance of appearing to be less fresh or may be sold as frozen or processed products to cover up low quality. Consumers often do not know how to determine the quality of fishery products offered and often overspend on purchases as a result. Increasing consumers’ knowledge of fishery products will result in this happening less often. However, even with experience, it is difficult to determine the quality of certain processed fishery products. In addition, price and quality are not always correlated. Some products are cheaper even though there is nothing wrong with them, and their quality may be the same as more expensive products.

Most diverse answers were received on legislation issues; one third (33%) of interviewees replied that legislation is appropriate for fish market in Slovenia, while one third think should be improved and a third replied that legislation is too restrictive. In more detailed answers interviewees expressed that legislation could be improved in certain areas and current legislation has some limitations that make it difficult to perform certain tasks in fisheries. Interviewees felt that legislation placed undue limitations on fish farmers and fishers, stating that legislation should be more in line with the actual situation in the fisheries sector. Other shortcomings were mentioned regarding the traceability of fishery products, declarations and labelling, sale of fresh products, assessment of product quality and monitoring.

Table 5: Aquaculture production in Slovenia (in tonnes per year) (SORS, 2021d).

	2015	2016	2017	2018	2019
Aquaculture total	1,590.0	1,825.9	1,729.6	1,937.7	2,138.2
Freshwater aquaculture	958.9	1,161.7	1,003.7	1,254.2	1,224.6
Mariculture	631.1	664.2	725.9	683.5	913.6

Aquaculture and fish farming in Slovenia (Q7)

Marine finfish farming has been decreasing due to the lack of space and unfavourable conditions for aquaculture development along the Slovenian coast (Flander-Putrlje *et al.*, 2020). Indeed, there is currently only one company engaged in marine fish farming in the country. Most respondents (60%) confirmed that aquaculture activities are increasing, especially in mussel farming. Mussel farming is increasing, and there is still room for development, especially given the high demand for mussels. The conditions for farming mussels are more favourable than for fish, and these farms have a very low environmental impact since mussels are filter-feeding organisms.

Development opportunities exist for freshwater fish farming and closed aquaculture facilities. Fish farms in Slovenia are divided into farms for cold-water species such as trout and those for warm-water species such as carp. Cold-water species are mainly farmed in the Gorenjska and Dolenjska regions and the interior of the country. Warm-water species are farmed in the eastern regions of Štajerska and Prekmurje. Further potential to develop freshwater aquaculture in Slovenia is through aquaculture farmers starting to sell more of their products to retail chains to make them available to a wider range of consumers. The challenge, however, is that the distance between the fish farms and urban centres results in high transport costs and expensive logistics for shopping centres. Few measures exist to encourage more young people to start aquaculture businesses. There are also opportunities to create links between fishers and mussel farmers. Fishers could reduce the damage caused by fish-eating farmed mussels by fishing near mussel farms. The development of closed rearing systems also has potential, but the technology is currently very expensive. Water recycling systems for fish farms could help develop additional freshwater aquaculture in Slovenia. This technology purifies water and reduces the water needed for fish farming. However, the problem is the expensive initial investment in technology compared to traditional flowing fish farms. There are also opportunities for farming new species of fish that can be attractive and affordable options for consumers. For example, companies such as Mytilus and ProSub farm and sell species such as clams and oysters, which fetch a higher price than mussels. Organic aquaculture has not

yet been implemented in Slovenia because it is still too expensive for Slovenian fish farmers. Most respondents named rainbow trout, brown trout, and carp as the most common farmed freshwater species, while the most common marine species were sea bream, sea bass, and mussels. Most respondents felt that consumers would not notice the differences between a wild-caught fish and a farmed fish aside from the lower prices of farmed fish. Respondents assumed that the better-informed and more demanding consumers along the Slovenian coast would be more able to tell the difference between farmed and wild-caught fish. Consumers tend to value caught fish more than farmed fish. Respondents varied in their opinions, with some saying that caught fish is of much better quality, while others believed that farmed fish could also be of good quality if the farming process were suitable and well managed.

Table 5 shows the aquaculture production in Slovenia between 2015 and 2019. Both freshwater and marine aquaculture are slowly increasing, though production is higher in freshwater aquaculture due to the limited space for mariculture along Slovenia's short coastline.

Processing, marketing, and trademarks of fishery products (Q8)

Respondents in majority (60%) agreed that processing of fishery products is satisfactory by number of companies in the field, but opinions differed among the respondents concerning future opportunities for seafood processing in Slovenia. Some believed that such opportunities existed, while others believed that the area was not promising. Others added that seafood processing is not a developed industry in Slovenia at all. There is significant competition in the seafood processing industry from abroad, and some products are simply not profitable to process in Slovenia. According to the respondents, most processing companies in Slovenia are smaller, local, and boutique oriented, except for Delamaris, a larger processor. Opportunities are most promising in the processing of freshwater fish and mussels. Processing fishery products adds new value to products and can make a product more attractive to the market. The only trademarked brand of which the respondents were aware was Piranski brancin, owned by the Fonda company. Other Slovenian trademarks for fishery

products are owned by the following companies: Prosub, Mytilus, Aquaculture Goričar, Faronika (Tolmin Fishing Association), G20, and Rival. Most of these companies are active in aquaculture. They have a diverse range of products, offering both domestic species and imported products. The following companies are involved in processing in Slovenia: Delamaris, Droga Kolinska, Prosub, Goričar, Cerkvnik, Rival, Fonda, Mytilus, and some smaller local processing companies.

Sustainable development and ecological practices in fishery (Q4)

Most of respondents (73%) agreed that sustainable development is sufficiently implemented in fisheries, while others recall some unsustainability practices or uncertainties due to lack of studies to prove this issue and pointed out more investments into sustainability practices. Responses regarding sustainable development and ecological practices in fisheries were mixed. Some respondents said that sustainable development is not sufficiently implemented in fisheries, while others disagreed. Most respondents agreed that bottom otter trawls are harmful to the seabed, that the Adriatic Sea is overfished, and that fish stocks have been depleted. Historical overfishing and degradation of coastal ecosystems have also been noted in other countries (Jackson *et al.*, 2001). Prolonged fishing restrictions could help fish stocks to recover, though this creates social problems due to loss of income among fishers and other people involved in the fishery value chain. A few interviewees noted that Slovenia shares the northern Adriatic Sea with two other countries that should cooperate more on sustainability issues. Since Slovenia owns a very small part of the sea, the interviewees noted that its influence on the Adriatic Sea is limited. There are several parameters which influence on sustainability in fishery as overfishing, habitat modification, climate change, pollution, ecosystem changes, and diseases (Asche *et al.*, 2018). In the last two decades fishery in the Northern Adriatic is faced with extensive jellyfish blooms, and during certain periods fishing was impossible and economic loss was estimated (Palmieri *et al.*, 2014).

Fishery and tourism (Q9)

Respondents mentioned that the link between fisheries and tourism might be promising and agreed in (46%), and slightly smaller percentage replied that intertwining with tourism should be better (40%), and (13%) have no opinion on this issue. Fishing tourism in Slovenia is not currently well developed and was identified by most respondents as a promising growth area and such activities may help attract more tourists and provide additional income to practitioners. Places where fishing is linked to tourism are along the major Slovenian rivers, lakes, coastal towns, and in areas with fish farms and commercial ponds. Among inland waters, fishing is connected with tourism along the

Soča, Sava, and Kolpa Rivers and around Lake Bohinj. This result is in line with Mihalič *et al.* (2014) findings on the diversification of fisheries and the development of fishing tourism along the Slovenian coast.

There are some good practices on the Slovenian coast or in freshwater aquaculture mentioned by responders and described as follows. Along Slovenian coast fishing tourism is run by fishers who take tourists for recreational fishing excursions and fishing picnics. At fishing picnics, the fisherman shows the tourists the fishing techniques and later prepares a meal with the catch. If there was no catch, the guide has other fish and molluscs in stock, which he prepares. More and more fishers are getting involved in tourism activities because their fishing income is too low, and they are looking for additional income opportunities. Such diversification is partially due to the depletion of fish stocks in the Adriatic Sea. Fishing now requires more inputs (fuel and time), making tourism a more attractive option. Fishers often spend half a year fishing and half a year on tourism activities, as both cannot be practised at the same time due to legal restrictions and technical constraints (small vessels, ensuring safety on board). A good example of a business that links fishing and tourism is the Fonda fish farm, where tourists visit their fish farm at sea on their boat (Janeš *et al.*, 2017). Similar practices are carried out by mussel farmers, where tourists visit the mussel farms by boat and then enjoy a tasting of shellfish dishes. Fishing competitions for large marine fish are held on the Slovenian coast and attract fishers from Italy and Croatia. An interviewee added that fishing tourism attracts demanding guests who spend more money than other tourists do.

Fish farmers and fishing associations in fresh waters cooperate with tourism associations and municipalities to implement these projects. The most successful such project is in the town of Kobarid, where the festival of Soča trout (Festival soške postrvi) takes place. Another project that is worth mentioning is the fly-fishing festival organised in Bohinj. These fish festivals demonstrate various fishing-related activities that may be of interest to tourists. Usually, these activities include demonstrations of fly fishing, tasting of fish dishes, learning about different kinds in which different groups (e.g. children) can participate in fun activities and music programmes. Fish farmers manage farming ponds as an additional activity or in conjunction with others. For example, a pond manager might allow recreational fishing and purchase of the catch. Restaurants near some ponds may allow guests to catch fish themselves from the pond, and the restaurant would then prepare them to order. Good examples of commercial ponds can be found in Kamnik, Naklo, and near Ptuj.

Expected trends in the Slovenian fish market (Q10)

Most respondents (73%) felt that there is room for development in the Slovenian fish market, while 26% believed that fish market is stagnating, and the rest have no opinion. However, developing commercial fisheries

remains a challenge as fish stocks in the Adriatic Sea are overfished. One approach mentioned was for Slovenian fishers to sell more of their catch in Slovenia since most of their catch is currently sold to Italy.

73% of respondents believe that fish market will develop in the future, most respondents felt that mussel farming at sea would increase. Mussel farms have some growth potential, including for new processing plants to help the sector to develop. Most respondents said that commercial marine fishing will continue to decline, with fewer commercial fishers overall and more fishers who combine their activities with tourism and other potential sectors where they can earn additional income. Respondents expected a further decline in catches as fish stocks are overfished in the Adriatic Sea. Despite the decline in commercial fishing, they believed that there would be a will to maintain this activity because of its history and tradition. Marine fish farming still has some potential for development, with the possibility of farming new species, but the potential increase in the extent of fish farming at sea is limited and has less growth potential. This is due to the lack of space along Slovenia's small coast. Respondents believed that freshwater aquaculture would continue to develop. Freshwater fish farming may continue to grow in number with the possibility of creating more value through local processing. Some interviewees mentioned that there could be problems due to warming waters and other consequences of climate change, with one interviewee suggesting a greater shift to freshwater fish such as catfish or tilapia. Other development opportunities could include the establishment of aquaponics facilities for carp farming. Potential opportunities to increase the consumption of fishery products exist in public settings, for example, schools and nurseries, where there is an opportunity to encourage children's eating habits. It is very likely that the number of imported fishery products will increase, which would hurt the local economy. In order to increase the consumption of fishery products, it will be necessary to raise consumer awareness and promote fishery products in the long term, which may take up to fifteen years. Opportunities for growth in fishery product processing exist only at the local and boutique levels. Larger industrial facilities are not feasible in Slovenia because there is not enough caught or farmed fish in the country for large-scale processing. Given the strength of competition in the seafood processing industry (Galati *et al.*, 2020), smaller Slovenian companies have little chance against foreign competition in the domestic and international markets.

Suggestions for improving the Slovenian fishery market and the socioeconomic conditions in the fishery sector

Most respondents agreed that consumers in the fisheries market need more awareness, education, and motivation. More promotion of fish and fishery products is needed and must be implemented in the long term. Such major behavioural changes in the fisheries market may take up

to fifteen years to realise, so promotional projects need to be on a long term. Public institutions such as schools and nurseries should also incorporate information on fisheries into education and integrate fishery products into their menus, as this is an opportunity to change local eating habits. Consumers need to be informed about different aspects of fishery products. Awareness-raising activities should focus on how to identify fish species, the fishing season in Slovenia, and cooking with local fish. However, knowledge about seafood may not be enough to expect more sustainable consumption (Almeida *et al.*, 2015). It is also important to consider different socioeconomic factors such as the level of individual or household income, different consumer preferences, and labelling in order to provide consumers with accurate information and build trust into fishery products (Mavrič *et al.*, 2020; Altintzoglou and Nøstvold, 2014).

There are also opportunities to produce innovative products that could be more attractive to consumers. Companies already active in the fishery market require additional motivation, and new entrepreneurs need to be incentivised to enter the fishery market, especially in freshwater aquaculture and fish processing. Consumers should also be encouraged to purchase less common species, including bycatch. Restaurants and caterers should include more new fish species in their menus. A further option is the encouragement of new, specialised fish restaurants.

Demand and supply for local Slovenian fishery products appear to be mismatched, as consumers do not have a strong preference for locally caught or farmed fish and are not willing to pay a higher price than Slovenian fishers can obtain by selling abroad. Therefore, consumers should be encouraged to buy local fishery products, and conditions for selling local fishery products on the Slovenian market should also be improved, including closing the quality-price gap, an important factor behind Slovenian fishers selling most of their catch to Italy. Selling fish on the Slovenian market could fetch higher prices if these products were advertised as local and indigenous, representing an opportunity to develop new brands. A major problem in the fisheries sector is the small number of commercial fishers and their small fleet. This is also a challenge for small-scale fisheries in other Mediterranean coastal communities, including neighbouring Italy (Malorgio *et al.*, 2017). Some commercial fishers engage in fishing only to receive various subsidies and financial bonuses. Associations of fishers in Slovenia are poorly organised. Better organisation among fishers and fish producers would allow them to increase economies of scale and improve marketing channels to obtain higher prices for their products in the Slovenian fisheries market. However, this may not be the case if there is a lack of quality, innovation, and efficiency in the agri-food value chain (Pennerstorfer & Weiss, 2013). Some respondents believed that the state of fish stocks in the Slovenian sea would improve if all fishing activities were restricted for a certain period and fishers were redirected to other activities such as tourism.

There is a lack of public awareness of the quality of freshwater fish species, which can be just as high as marine species. Species such as carp, northern pike, and pikeperch are not well known, and increasing demand for these species is one potential area to investigate. European funds, including the European Fisheries Fund, has not been used effectively enough and has had little impact on the fisheries market in Slovenia. New measures are needed to encourage young people to get involved in aquaculture. Such measures should also encourage greater production, construction of new fish farms, and the promotion of fishery products. To further develop aquaculture, fish farmers need positive partnerships with fish value chains and retail chains to offer their products, as most consumers shop at larger retail outlets. Good production practices and short supply chains will be necessary for aquaculture to ensure the growth of this industry. It may also be important to consider stakeholder preferences on the potential benefits of diversified small-scale fisheries activities and investigate lessons learned and best practices from similar experiences abroad (cf. Vindigni *et al.*, 2020).

Fisheries and the fish market in Slovenia affect several sectors, such as employment, education, tourism, the environment, and sustainable development. Preserving the environment, supporting economic fisheries and aquaculture, investing in new environmentally friendly technologies, and creating new jobs in fisheries-related sectors are all possible proposals we could put forward to improve the Slovenian fisheries market. However, the most important suggestion we can make concerns about the eating habits of Slovenians concerning fish and seafood. Slovenians should eat more fish since it is a healthy food source and is easier to digest than beef or pork.

CONCLUSION

The fish market in Slovenia is limited in economic gains, yet it is important for participants in the fisheries value chain. Slovenian fisheries are divided into commercial fisheries (small-scale fisheries), aquaculture, processing and marketing of fishery products, and recreational fisheries, which are closely linked to tourism. Due to overfishing and high exploitation pressures in the Adriatic Sea, commercial fishing has suffered and is declining. Aquaculture in Slovenia is divided into freshwater aquaculture (trout and carp) and marine aquaculture (sea bass and mussels). Freshwater aquaculture and mussel farming have the best growth opportunities as local conditions are most favourable, although problems caused by climate change may affect these activities. As the most environmentally friendly option, mussel farming likely has the greatest growth opportunities. Marine aquaculture has limited development potential because coastal space for the establishment of new fish farms is quite limited. Opportunities do exist in the processing and marketing areas, especially for smaller

niche farms. There are also opportunities to create new innovative products and offer new species of fish. On the Slovenian market, conditions do not exist for the development of a larger industrial processing company, mainly because of strong competition from abroad and the lack of constant sources of fish. If the consumption of fishery products in Slovenia increases, the fish market will shift toward imported fishery products, while only informed and conscious consumers will seek fish and fishery products from local producers.

Throughout the interview process, interviewees repeatedly mentioned the importance of promoting the consumption of fishery products. The situation in the Slovenian fishery market can be improved by providing the right information to the public. Promotion of consumption and education campaigns about local fishery products are too short-lived in Slovenia to achieve visible results. The promotion of fishery products needs to be more long-term to change consumers' dietary habits. Consumers need to be motivated and educated so that they can buy quality products at reasonable prices and so that they know how to cook fish to make a good meal. Most consumers are not used to consuming fishery products, so consumer education and spreading awareness are necessary to achieve higher consumption levels.

One suggestion that would help consumers with awareness is a website where consumers can view information about fishery products and trends in the fishery market. The website could promote local suppliers of fishery products, which would help local fishers and fish farmers. Such a website would inform consumers on how to prepare quality meals and warn them of possible fraudulent practices in the market and possible pitfalls. Consumers would thus have all the information about the fishery in one place. It would be possible to link to the Slovenian Consumers' Association website, which would share information on the various tests and recommendations for fishery products.

Options for growth in the fisheries market in Slovenia do exist, but the country's natural environment limits the scope of such possibilities for the sector. Climate change and the scarcity of fishery resources in the Adriatic Sea may negatively impact the fishery market. In the next decade, the fisheries sector will have to focus even more on sustainable development with minimal impact on the natural environment.

ACKNOWLEDGEMENTS

The authors gratefully acknowledge financial support from the project "DNA based technology for fraud detection in fishery products with socioeconomic impact assessment" (project code V1-1808, MIZŠ and ARRS) and research core funding No. P1-0237 Coastal Sea Research was financially supported by the Slovenian Research Agency (contribution to A.R.).

APPENDIX

Table A. The simplified summary of interviewees answers.

	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8	Q9	Q10	Q11
	Is the supply of fishery products satisfactory?	Is the demand for fishery products satisfactory?	Are the consumer habits in relation to fishery products poor?	Is sustainability implemented enough in the Slovenian fishery market?	Is the legislation for the fishery market appropriate?	Is the quality of fishery products satisfactory?	Is the development of aquaculture increasing?	Is the processing of fishery products satisfactory?	Is the connection between tourism and fishing satisfactory?	Will the fishery market in Slovenia develop in the next 10 years?	Can the possible frauds affect the fishery market?
11	Yes, but depends on the region	Didn't know	Yes, rather poor	Yes, but could be improved	Yes	Acceptable (yes)	Yes, but shellfish farming	Could be better	Yes	Yes, but only shellfish farming	Yes
12	Yes	Didn't know	Yes, no tradition	Yes	Could be improved	Yes	Yes	Satisfactory number of companies in this segment (yes)	Yes	Yes, but only Aquaculture	No, but would if there would be more cases
13	Yes, but problems with fresh products	Didn't know	Yes	Yes	Yes	Yes, but not for fresh products	Yes, but shellfish farming	Yes, but only from imported fishery products	Didn't know	Yes, but only aquaculture	Didn't know
14	Yes	The supply is higher than the demand (demand is low)	Yes, eating low quantities of fish	Didn't know, but said there were some unsustainable practices	Yes	Yes	Yes, slowly increasing	Knew only few fishery processing companies	Didn't know	Yes, but only niche segments	Yes
15	Yes	Demand is rising slowly (demand is low)	Yes, no eating habits	No studies to know exactly	No, too restrictive	Yes	Stagnating	Yes, but could be improved	Yes	Yes, but only aquaculture	Yes, but for a short time period
16	Yes	Demand is low	Yes, relatively bad	Yes	Could be improved	Yes	Stagnating	Yes, but only from imported fishery products	It's well connected already (yes)	Yes	Yes
17	Yes	Demand is fluctuating (demand is low)	Only better on the Slovenian coast	Yes, but is limited	Could be improved	Yes	Increasing, mostly shellfish farming	Yes, but mostly from fishery products	Yes, some connections already	Yes, but only shellfish farming	Yes
18	Depends on the region	Depends on the region	Better on the Slovenian coast otherwise poor habits	Yes	No, too restrictive	Mostly yes	Increasing, mostly shellfish farming	Yes, but could be better	Yes, but should be better	No, the market will change to importing products	Not enough cases to affect the market (no)
19	Limited offer	Depends on the region	Yes, but depends on the region	Yes	Yes	Yes, but the processed products can be of lower quality	Didn't specify, but said could be improved	Yes, but additional development chances are limited	Yes, some connections already	Yes, but in limited scope	Didn't specify, but said frauds should be sanctioned
110	Yes	Higher demand in the tourist active months	Yes, mostly poor, better on the Slovenian coast	Yes	No, too restrictive	Yes	Increasing	Yes, but could be better	Should be better	Yes, but only aquaculture	Not enough cases to affect the market (no)
111	Yes	Demand is high only for commercial known species	Yes, very poor	Could be improved, not enough investments into sustainability	No, repressive for participances on the market	Yes	Didn't know	Didn't know	Should be better	No, the market will change to importing products	No
112	Yes	Demand could be higher (demand is low)	Didn't know	Didn't know	Yes	Depends, every product is different	Not enough development, could be improved	Yes	Some connections, but not well developed	No, unless there is a long-term strategy	No
113	The offer could be more diverse	Demand is rising	Yes, should eat more fishery products	Yes, but could be improved	Should be reviewed and improved	Yes	Increasing	Yes, but will increase if demand will increase	Yes, but should be better	Yes, but we need better promotion	Yes
114	Yes	Didn't know	Better on the Slovenian coast otherwise poor	Yes, but could be improved	Should be improved	Didn't know	Increased, but mostly shellfish farming	Mostly smaller and local processing companies, all other is imported (Not satisfactory)	Some connections already, but should be better	Depends on the natural resources	Yes
115	The offer could be better	The demand is low	Yes	Yes	No, too restrictive	Yes	Stagnating	Very small numbers of companies for processing Slovenian fishery products, mostly is imported (not satisfactory)	Some connections already, but is not satisfactory (should be better)	Yes, slowly will increase	Yes

SOCIO-EKONOMSKI IN OKOLJEVARSTVENI POMEN TRGA RIB IN RIBIŠTVA V SLOVENIJI

Alex MAVRIČ

Univerza na Primorskem, Fakulteta za management, Izolska vrata 2, 6101 Koper, Slovenija
e-mail: alex.mavric@gmail.com

Andreja RAMŠAK

Nacionalni inštitut za biologijo, Morska biološka postaja Piran, Fornače 41, 6330 Piran, Slovenija
e-mail: andreja.ramsak@nib.si

Štefan BOJNEC

Univerza na Primorskem, Fakulteta za management, Izolska vrata 2, 6101 Koper, Slovenija
e-mail: stefan.bojniec@siol.net; stefan.bojniec@fm-kp.si

POVZETEK

Prispevek analizira pomen ribištva in trga rib v Sloveniji iz primarnih podatkov, pridobljenih iz intervjujev ter iz drugotnih podatkov iz različnih virov. Raziskovanje se osredotoča na trajnostne vidike ribištva in trga rib v Sloveniji s poudarkom na socio-ekonomskih dejavnikih, težavah in odstopanjih na trgu, ekoloških vidikih ter drugih dejavnikih trajnostnega razvoja kot so varovanje okolja in izvajanje trajnostnega razvoja, prelov in nekateri neučinkoviti ukrepi v upravljanju ribištva. Sladkovodna akvakultura in gojenje školjk na morju sta po mnenju intervjuvancev najbolj obetavni panogi glede na lokalne razmere, ki ju lahko prizadenejo klimatske spremembe. Majhni nišni pridelovalci imajo možnosti v razvoju novih inovativnih produktov, predelavi in oglaševanju ter vzreji novih vrst. Razvoj večjih predelovalnih obratov ni možen zaradi velike kompeticije na trgu rib in premajhnega stalnega vira rib. Povečano povpraševanje po ribjih proizvodih bo povzročilo večji uvoz, medtem ko bodo le osveščeni kupci povpraševali po lokalnih ribah in ribjih proizvodih. Izpostavljena je potreba po stalnem oglaševanju in osveščanju kupcev o lokalnih ribiških proizvodih, kar bi spodbudilo večjo porabo lokalnih ribiških proizvodov. Nujno je skupno oglaševanje lokalnih dobaviteljev ribiških proizvodov, prikaz pravilne priprave rib ter osveščanje o možnih poneverbah in slabostih na trgu rib. Večina pomanjkljivosti na tem področju je bila zaznana v sledljivosti rib v vrednosti verigi, goljufanju kupcev z napačnimi informacijami in cenovno-kakovostnimi zavajaji. Kršitve, ki se pojavljajo na ribiškem trgu, so zamenjave ribolovnih vrst, pogosto manj cenjene z bolj cenjenimi, zamenjave ulovljenih rib z gojenimi, neustrezno označevanje, sveže ribe pogosto niso resnično sveže, pojavljajo se lahko sporne prakse v predelavi in prodaji, v določenih primerih je težko ugotoviti lokacijo vzreje ali ribolova rib. Večina intervjuvancev je menila, da je ponudba večja kot povpraševanje. Povpraševanje po ribiških izdelkih je večje na Obali in v večjih mestih, predvsem v Ljubljani. Izkazalo se je, da je ozaveščenost potrošnikov v Sloveniji slaba, večine možnih kršitev ne poznajo, potrošniki slabo poznajo ribolovne vrste in ne prepoznajo kakovosti ponudbe. Intervjuvanci so poznali omejitve glede ribolovnih orodij, časa ribolova in velikosti ulovljenih rib, a so bili mnenja da se kljub temu povzroča škoda morskemu okolju. Veliko intervjuvancev je menilo, da je investicij v trajnostni razvoj premalo ali so neučinkovite, saj niso videli zadostnega učinka. Edini način za okrepitev staležev rib v slovenskem morju, je zaustavitev ribolova za določeno obdobje, ki je zaradi socialnih in ekonomskih razlogov težko uresničljiva. Predstavljene ugotovitve so specifične, a imajo širše implikacije za izboljšanje stanja v ribištvu in na trgu rib v Sloveniji ter v mednarodni trgovini rib in ribiških izdelkov.

Ključne besede: ribištvo, akvakultura, trajnost, socio-ekonomski dejavniki, zavajanja, oskrbna veriga

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Almeida, C., Altintzoglou, T., Cabral, H. & S. Vaz (2015):** Does Seafood Knowledge Relate to more Sustainable Consumption. *British Food Journal*, 117, 2, 894–914.
- Altintzoglou, T. & B. H. Nøstvold (2014):** Labelling Fish Products to Fulfill Norwegian Consumers' Needs for Information. *British Food Journal*, 116, 12, 1909–1920.
- Anderson, J. L., Asche, F. & T. Garlock (2018):** Globalization and Commoditization: The Transformation of the Seafood Market. *Journal of Commodity Markets*, 12C, 2–8.
- Asche, F., Sogn-Grundvåg, G., Zhang, D., Cojocaru, A. L. & J. A. Young (2021).** Brands, Labels, and Product Longevity: The Case of Salmon in UK Grocery Retailing. *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, 33, 1, 53–68.
- Bolje, A., Marčeta, B., Modic, T., Avdič Mravlje, E. & N. Terčon (2019):** Ribištvo – gradivo za javnost. Ljubljana, Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano.
- Cusa, M., Falcão, L., De Jesus, J., Biolatti, C., Blondeel, L., Bracken, F. S. A., Devriese, L., Garcés-Pastor, S., Minoudi, S., Gubili, C., Acutis, P-L. & S. Mariani (2020):** Fish Out of Water: Consumers' Unfamiliarity with the Appearance of Commercial Fish Species. *Sustainability Science*, 16, 1313–1322.
- EC – European Commission (2020):** Facts and Figures on the Common Fisheries Policy. Basic Statistical Data – 2020 Edition. Available at: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/cda10e39-ba77-11ea-811c-01aa75ed71a1> (last access: 14. 12. 2020).
- EUMOFA – The European Market Observatory for Fisheries and Aquaculture (2018):** Statistični podatki, poročila in podatki, študija primera. Available at: <https://www.eumofa.eu/sl/slovenia> (last access: 14. 12. 2020).
- EUMOFA – The European Market Observatory for Fisheries and Aquaculture (2020):** The EU fish market, 2020 edition. Available at: https://www.eumofa.eu/documents/20178/415635/EN_The+EU+fish+market_2020.pdf/fe6285bb-5446-ac1a-e213-6fd6f64d0d85?t=1604671147068 (last access: 14. 12. 2020).
- FAO (2020):** The State of World Fisheries and Aquaculture 2020. Sustainability in Action. Rome. Available at: <http://www.fao.org/3/ca9229en/ca9229en.pdf> (last access: 14. 12. 2020).
- Flander-Putrlje, V., Bolje, A., Francé, J., Grego, M., Malačič, V., Petelin, B. & M. Šiško (2020):** Možnosti za povečanje potenciala lokacij za marikulturo na obali in v slovenskem morju. Končno poročilo, marec 2020. Poročila 188. Piran, Nacionalni inštitut za biologijo.
- Fox, M., Mitchell, M., Dean, M., Elliot, C & K. Campbell (2018):** The Seafood Supply Chain from a Fraudulent Perspective. *Food Security*, 10, 939–963.
- Galati, A., Siggia, D., Giacomarra, M., Tulone, A., Di Franco, C. P. & M. Crescimanno (2020):** The Dynamics of Italian Competitive Positioning in the Mediterranean Bluefin Tuna Industry. *Journal for Global Business Advancement*, 13, 3, 228–248.
- Grbec, G. (2020):** Razvoj metode LAMP za potrjevanje pristnosti živil iz lignjev vrste *Loligo vulgaris* (Lamarck, 1798), zaključna naloga. Koper, Univerza na Primorskem, FAMNIT.
- Jackson, J. B. C. et al. (2001):** Historical Overfishing and the Recent Collapse of Coastal Ecosystems. *Science* 27, 293, 5530, 629–637.
- Janeš, A., Biloslavo, R. & A. Faganel (2017):** Sustainable Business Model: a Case Study of Fonda.si. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 1, 175–190.
- Leroy, A., Azzi, S., Escoffier, L. F. & R. Sahyoun (2020):** Seafood Sustainability, Stability & Security, World Wide Fund for Nature, Le Pré-Saint-Gervais and Bruxelles. Available at: https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/3s_en_final.pdf (last access: 14. 12. 2020).
- Luque, G. M. & J. Donlan (2019):** The Characterization of Seafood Mislabeling: A Global Meta-analysis. *Biological Conservation*, 263, 556–570.
- Malorgio, G., Mulazzani, L., Pugliese, P., Rota, C., Zanasi, C. & M. Zuccaro (2017):** The Role of Small-scale Fisheries in Mediterranean Coastal Communities. An Analytical Framework for their Development. *New Medit*, 16, 2, 19–26. Available at: https://newmedit.iamb.it/edizioni_new_medit,229,229,2017,167,1099,the-role-of-small-scale-fisheries-in-mediterranean-coastal-communities-an-analytical-framework-for-their-development.htm (last access: 14. 12. 2020).
- Marčeta, M. (2016):** Pomembnejše ribolovne vrste slovenskega morja. Ljubljana–Šmartno, Zavod za ribištvo Slovenije.
- Mavrič, A., Ramšak, A. & Š. Bojnec (2020):** Trg rib in ribištvo v Sloveniji. In: Prišenk, J. (ed.): Razvojni vidiki prenosa znanja v Skupni kmetijski politiki po letu 2020. 8. konferenca Društva agrarnih ekonomistov Slovenije (DAES), Maribor, 20.–21. februar 2020. Maribor, Društvo agrarnih ekonomistov Slovenije – DAES, 137–148. Available at: <http://www.daes.si/Splet/8.%20konferenca%20DAES%20-%20Zbornik.pdf> (last access: 14. 12. 2020).
- Mavrič, A. (2020):** Trg rib in ribištvo v Sloveniji. Magistrska naloga. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za management.
- Mihalič, T., Sedmak, G., Planinc, S., Bogataj, J. & M. Jeločnik Pelico (2014):** Diverzifikacija morskega ribištva v turistično dejavnost na slovenski obali. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 24, 1, 35–52.
- Ministry of Agriculture, Forestry and Food (2019):** Fisheries – Ministry of Agriculture, Forestry and Food. Available at: <https://www.gov.si/en/policies/agriculture-forestry-and-food/fisheries/> (last access: 23. 12. 2020).

Official Gazette (2005): Rules on Trade Names (Official Gazette, no. 46/05). Available at: [Http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=PRAV6272](http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=PRAV6272) (last access: 23. 12. 2020).

Palmieri, M. G., Barausse A., Luisetti T. & K. Turner (2014): Jellyfish Blooms in the Northern Adriatic Sea: Fishermen's Perceptions and Economic Impacts on Fisheries. *Fisheries Research*, 155, 51–58.

Pennerstorfer, D. & C. R. Weiss (2013): Product Quality in the Agri-food Chain: Do Cooperatives Offer High-quality Wine? *European Review of Agricultural Economics*, 40, 1, 143–162.

Rubinić, M. (2020): Visokoosjetljivi DNA testovi za određivanje zamjena vrsta u plodovima mora. Diplomski rad. Rijeka, Sveučilište u Rijeci.

SORS – Statistical Office of Republic of Slovenia (2021a): SIStat database. Available at: [Https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/Data/1519101S.px/](https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/Data/1519101S.px/) (last access: 25. 1. 2021).

SORS – Statistical Office of Republic of Slovenia (2021b): SIStat database. Available at: [Https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/en/Data/-/1519107S.px](https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/en/Data/-/1519107S.px) (last access: 25. 1. 2021).

SORS – Statistical Office of Republic of Slovenia (2021c): SIStat database. Available at: [Https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/en/Data/-/1519103S.px](https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/en/Data/-/1519103S.px) (last access: 25. 1. 2021).

SORS – Statistical Office of Republic of Slovenia (2021d): SIStat database. Available at: [Https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/-/1519102S.px](https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/-/1519102S.px) (last access: 25. 1. 2021).

SORS – Statistical Office of Republic of Slovenia (2021e): SIStat database. Available at: [Https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/en/Data/-/1519105S.px](https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/en/Data/-/1519105S.px) (last access: 25. 1. 2021).

SORS – Statistical Office of Republic of Slovenia (2021f): SIStat database. Available at: [Https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/en/Data/Data/1519109S.px/](https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/en/Data/Data/1519109S.px/) (last access: 25. 1. 2021).

SORS – Statistical Office of Republic of Slovenia (2021g): SIStat database. Available at: [Https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/Data/2490521S.px/](https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/Data/2490521S.px/) (last access: 25. 1. 2021).

The Nature Conservancy (2019): Challenges in Fishery Supply Chains. Available at: [Http://reefresilience.org/coral-reef-fisheries-module/making-sense-of-wild-seafood-supply-chains/challenges-in-fishery-supply-chains/](http://reefresilience.org/coral-reef-fisheries-module/making-sense-of-wild-seafood-supply-chains/challenges-in-fishery-supply-chains/) (last access: 16. 12. 2020).

Vindigni, G., Carrà, G., Peri, I. & G. Maesano (2020): Eliciting Stakeholder Preferences on the Potential Benefit of Diversified Small-scale Fishery Activities. *New Medit*, 19, 3, 43–56. Available at: [Https://newmedit.iamb.it/2020/09/24/eliciting-stakeholder-preferences-on-the-potential-benefit-of-diversified-small-scale-fishery-activities/](https://newmedit.iamb.it/2020/09/24/eliciting-stakeholder-preferences-on-the-potential-benefit-of-diversified-small-scale-fishery-activities/) (last access: 14. 12. 2020).

IZOBRAŽEVANJE VISOKOŠOLSКИH UČITELJEV S POSEBNIM POUĐARKOM NA SOBOTNEM LETU

Mojca TANCER VERBOTEN

Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, Mladinska ulica 9, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: mojca.tancer@um.si

IZVLEČEK

V prispevku sta podrobno analizirani obveznost in pravica do izobraževanja visokošolskih učiteljev, zaposlenih na univerzi kot najvišji izobraževalni instituciji. Podrobno so predstavljeni mednarodni akti, ki se nanašajo na področje izobraževanja, ter pravna ureditev področja v zvezi z izobraževanjem, izpopolnjevanjem in usposabljanjem na izbranih ureditvah v Republiki Sloveniji. Za prikaz pravice do odsotnosti z dela, namenjene za izvedbo raziskovanja ter dodatnega usposabljanja na znanstvenem in študijskem področju, je bila opravljena analiza sobotnega leta kot posebnega instituta, ki je namenjen predvsem visokošolskim učiteljem. V Republiki Sloveniji je ta pravica do poglobljenega izpopolnjevanja na področju raziskovalne dejavnosti predvidena za obdobje enega leta.

Ključne besede: izobraževanje, visokošolski učitelji, specifična usposabljanja visokošolskih učiteljev, sobotno leto, izpopolnjevanje

LA FORMAZIONE DEGLI INSEGNANTI DI ISTRUZIONE SUPERIORE CON PARTICOLARE RIFERIMENTO ALL'ANNO SABBATICO

SINTESI

L'articolo analizza in dettaglio l'obbligo e il diritto alla formazione professionale degli insegnanti di istruzione superiore impiegati presso l'università la quale rappresenta la più alta istituzione nel campo dell'istruzione. In maniera dettagliata vengono presentati gli atti internazionali relativi all'istruzione e la regolamentazione legale settoriale in riferimento all'istruzione, alla formazione avanzata e alla formazione in connessione ad alcuni regolamenti nella Repubblica di Slovenia. Per presentare il diritto all'assenza dal lavoro destinato alla ricerca, alla formazione aggiuntiva nel campo scientifico e dello studio, è stata eseguita un'analisi dell'anno sabbatico come istituto particolare destinato principalmente agli insegnanti di istruzione superiore. Nella Repubblica di Slovenia tale diritto alla formazione approfondita nel campo della ricerca viene riconosciuto per un periodo di un anno.

Parole chiave: formazione professionale, insegnanti di istruzione superiore, formazione specifica degli insegnanti di istruzione superiore, anno sabbatico, formazione in servizio

UVOD

V prvem temeljnem načelu, zapisanim v Magni Carti Universitatum (Magna Charta Universitatum, 1998) je določeno, da je univerza avtonomna institucija v srcu družb, različno organizirana zaradi geografske in zgodovinske dediščine; je institucija, ki posreduje, preverja, ocenjuje in posreduje naprej kulturo z raziskovanjem in s poučevanjem.¹ Izobraževanje na univerzah izvajajo visokošolski učitelji ter tako študentom omogočajo pridobivanje izobrazbe, znanj in spretnosti za uspešno opravljanje dela v svojem poslovnem življenju. Kot smernica za delovanje visokošolskega učitelja je bilo v 6. točki 3. poglavja Priporočil o statusu visokošolskih učiteljev UNESCO (Priporočila UNESCO, 1997)² zapisano, da je poučevanje v visokošolskem izobraževanju oblika javne službe, ki od visokošolskega osebja zahteva strokovno znanje in specializirane veščine, pridobljene in vzdrževane s strogim in z vseživljenjskim študijem in raziskovanjem. Posebna vloga in položaj visokošolskega učitelja se je v razmerju do študenta oblikovala v obdobju srednjega veka, ko je bil »učitelj edini vir znanja, ko so bili študenti maloštevilčni in je univerza še uživala nekatere privilegije svobodnega diskurza ter esteritorialnosti« (Igličar, 2005, 96).

Pravica do izobraževanja ne samo za visokošolske učitelje, temveč nasploh, spada med pomembne univerzalne ustavne človekove pravice in temeljne svoboščine. Opredeljena je v mednarodnih in nacionalnih aktih. Vsebuje jo *Splošna deklaracija o človekovih pravicah*,³ ki v 26. členu zagotavlja pravico do izobraževanja in določa minimalne standarde za uveljavitev te pravice. Pravica do izobraževanja je opredeljena v *Mednarodnem paktu o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah*,⁴ v besedilu *Konvencije MOD št. 140* o plačnem letnem dopustu za izobraževanje,⁵ v *Konvenciji MOD št. 142* o poklicnem usmerjanju in strokovnem usposabljanju za razvoj človekovih sposobnosti⁶ ter v *Evropski socialni listini*, ki v 10. členu uvršča pravico do izobraževanja med socialne pravice (Korpič Horvat, 2016, 956). Najpomembnejši z vidika Evropske unije je 14. člen *Listine Evropske unije o temeljnih pravicah*,⁷ ki določa, da ima vsakdo pravico do izobraževanja in dostopa do poklicnega in nadaljnega usposabljanja. Tako

univerza kot najvišja izobraževalna institucija kot na njej zaposleni visokošolski učitelji se zavedajo pomena lastnega dodatnega izobraževanja.

V Republiki Sloveniji je izobraževanje svobodno, kot to določa 1. odstavek 57. člena Ustave Republike Slovenije (URS), kar pomeni, da vsakdo svobodno izbira vse oblike izobraževanja in da je vsakomur pod enakimi pogoji dostopna vsaka oblika izobraževanja po načelu enakosti in dostopnosti izobraževanja. Pri tem je državi še posebej naložena dolžnost, da ustvarja možnosti zlasti z zagotavljanjem materialnih pogojev, da si državljani pridobijo izobrazbo (Kaučič & Grad, 2011, 152). 2. in 3. odstavek URS namreč določata, da je osnovnošolsko izobraževanje obvezno in se financira iz javnih sredstev ter da država ustvarja možnosti, da si državljani lahko pridobijo ustrezno izobrazbo. Na podlagi 1. odstavka 64. člena URS je med posebne pravice avtohtone italijanske in madžarske narodne skupnosti v Sloveniji vključena pravica do vzgoje in izobraževanja v svojem jeziku ter do oblikovanja in razvijanja te vzgoje in izobraževanja.

Pomembnost izobraževanja in zagotavljanja brezplačnega šolstva je vključena v večino ustav držav EU. Kot primer se izpostavlja Avstrija, ki ima sistem izobraževanja določen v 14. členu avstrijske ustave (B-VG), ki predpisuje javno in privatno šolstvo ter sistem obveznega izobraževanja. V 2. poglavju Ustave Republike Italije (URI) je določena tako pravica do izobraževanja ter pravica do pridobitve izobrazbe. Na Finskem je v Ustavi Republike Finske (URF) v okviru 2. poglavja, ki določa osnovne pravice in svoboščine, vključena tudi pravica do izobraževanja.⁸

Izobraževanje je zelo pomemben proces in najpogostejša oblika izobraževanja, ki jo tako mednarodni kot nacionalni pravni viri določajo kot vsakomur dosegljivo, so izobraževalni programi, ki so akreditirani in organizirani na institucijah, ki so posebej ustanovljene za to dejavnost. Drugi del izobraževanja pa je pridobivanje dodatnih znanj in spretnosti ter izobraževanje za dodatno razvijanje interdisciplinarnih in multidisciplinarnih znanj, ki vodijo do novih odkritij, in ki je povezano z razvojem in napredkom tako univerze kot posameznika.

Vseživljenjsko učenje je proces, v katerem delavci, tudi visokošolski učitelji, pridobivajo znanje in spretnosti. Univerze imajo v tem procesu dvojno vlogo, izobraževanje študentov v akreditiranih študijskih programih za pridobiva-

1 Prispevek je nastal kot delni povzetek ugotovitev priprave doktorske disertacije z naslovom *Problematika delovnopravnega položaja visokošolskih učiteljev*, ki jo je avtorica zagovarjala leta 2021 na Pravni fakulteti Univerze v Mariboru.

2 Generalna skupščina UNESCA je leta 1997 sprejela *Priporočila o statusu visokošolskih učiteljev* (Recommendation concerning the Status of Higher-Education Teaching Personnel, http://portal.unesco.org/en/ev.php URL_ID=13144&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, 10. 6. 2021), ki so pomembna predvsem z vidika priporočil o urejanju posebnosti delovnopravnega položaja.

3 Splošna deklaracija o človekovih pravicah, sklep o objavi besedila (Uradni list RS, št. 24/2018).

4 Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah je bil podpisan 16. decembra 1966 v New Yorku, veljati pa je začel 3. januarja 1976, za Slovenijo velja od 1. julija 1992 (Uradni list RS, št. 35/92 – MP, št. 9/92), in pravico do izobraževanja podrobneje opredeljuje v 13. členu.

5 Konvencija MOD št. 140 o plačnem letnem dopustu za izobraževanje, 1982.

6 Konvencija MOD št. 142 o poklicnem usmerjanju in strokovnem usposabljanju za razvoj človekovih sposobnosti, 1982.

7 Listina Evropske unije o temeljnih pravicah (Uradni list EU, 2010/C 83/02).

8 Na Finskem je določeno, da je pravica do osnovnega izobraževanja brezplačna in dostopna vsem. Obvezno izobraževanje je zakonsko opredeljeno.

nje izobrazbe, potrebne za izvedbo vseživljenjskega učenja, oziroma skrb za visokošolske učitelje, ki tako pridobivajo dodatna znanja in spretnosti za izvedbo svojih delovnih obveznosti (Håkansson Lindqvist et al., 2020, 191).

PRAVICA IN OBVEZNOST DO IZOBRAŽEVANJA VISOKOŠOLSKEGA UČITELJA

Ministri, pristojni za visoko šolstvo, so v letu 2015 sprejeli *Standarde in smernice za zagotavljanje kakovosti v evropskem visokošolskem prostoru* (EGS, 2015),⁹ kjer je kot standard v točki 1.5 predvideno, da visokošolski zavodi preverjajo usposobljenost visokošolskih učiteljev in imajo vzpostavljene postopke za njihov strokovni razvoj. Smernice za doseg primerne usposobljenosti so spodbujanje strokovnega razvoja visokošolskih učiteljev in spodbujanje inovacij v metodah poučevanja ter uporaba novih tehnologij z dodatnim izobraževanjem in usposabljanjem.

Po letu 2015 je v okviru evropskega visokošolskega prostora ena od glavnih področij postala profesionalizacija akademskega dela s poudarkom na usposabljanju in nadaljnjem poklicnem izobraževanju visokošolskih učiteljev (Gaebel & Zhang, 2018, 71). Pomen izobraževanja visokošolskih učiteljev predvsem na področju digitalizacije je bil izpostavljen leta 2018 v *Pariškem komuniqueju*¹⁰ za spodbujanje digitalnih veščin in kompetenc ter razvoj fleksibilnega izobraževanja z ustreznim zagotavljanjem kakovosti.

Na mednarodni ravni se izpostavlja, da je v okviru pravnih predpisov univerz potrebno vzpostaviti obvezni sistem izobraževanja ter usposabljanja za visokošolske učitelje, kar naj bi bil pogoj za napredovanje oziroma za ohranitev izvolitve v naziv. Izobraževanje bi moralo biti del etičnih standardov univerz. Na univerzah bi morali biti izpostavljeni mehanizmi za evalvacijo stalnega izobraževanja za visokošolske učitelje, tako bi se tudi lahko nadgradili koncepti izobraževanja oziroma pridobivanja tehničnih veščin (Wei, 2005, 13).

V Avstriji je v § 3 *Zakona o univerzah* (UG) med naloge univerz vključeno znanstveno, umetniško, umetniško-pedagoško in umetniško-znanstveno usposabljanje, usposobljenost za poklicne dejavnosti, ki zahtevajo uporabo znanstvenih znanj in metod, pa tudi poučevanje umetniških in znanstvenih veščin na najvišji ravni, prav tako predvsem skrb za usposabljanje mlajšega pedagoškega osebja. Bolj podrobno so pravice in obveznosti visokošol-

skih učiteljev določene v 10. členu Kolektivne pogodbe za zaposlene na univerzi,¹¹ in sicer da se visokošolski učitelji redno udeležujejo izobraževanja, ki jih odredi univerza. Posamezne univerze v Avstriji imajo sprejete tudi svoje programe izobraževanja in usposabljanja visokošolskih učiteljev, prav tako sodelujejo v programih, ki so namenjeni vsebinam, vezanim na izobraževanje visokošolskih učiteljev. Univerze ustanavljajo posamezne centre, ki se ukvarjajo z nudenjem vsebin in univerzitetnih tečajev na področju usposabljanja in nadaljnjega izobraževanja visokošolskih učiteljev.

V Republiki Sloveniji je urejeno izobraževanje delavcev (tudi visokošolskih učiteljev) v *Zakonu o delovnih razmerjih* (ZDR-1), *Zakonu o visokem šolstvu* (ZVis) izobraževanja visokošolskih učiteljev posebej ne opredeljuje, določa le pravico do sobotnega leta kot posebno pravico, ki je namenjena izključno visokošolskim učiteljem. Pri ureditvi področja izobraževanja za visokošolske učitelje je potrebno upoštevati tudi določila *Kolektivne pogodbe za dejavnost vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji*,¹² ki zavezuje univerze,¹³ v kateri je v 53. členu določena splošna pravica za vse zaposlene na področju vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji do stalnega strokovnega izobraževanja, izpopolnjevanja in usposabljanja, ni pa določenih nobenih posebnosti za visokošolske učitelje.

Univerze v Republiki Sloveniji pri podaji zahtev do visokošolskih učiteljev za napotitev na izobraževanja in pri odločanju o pravicah s področja izobraževanja uporabijo splošne delovnopravne norme in panožno kolektivno pogodbo. Interes za pridobivanje dodatnega znanja običajno obstaja in je v večini primerov obojestranski (Teršek & Medved, 2018, 28). Visokošolski učitelji imajo pravico in dolžnost do stalnega izobraževanja, izpopolnjevanja in usposabljanja¹⁴ v skladu s potrebami ne samo delovnega procesa, pač pa tudi z namenom ohranitve oziroma širitve sposobnosti za opravljanje dela po pogodbi o zaposlitvi, ohranitve zaposlitve ter povečanja zaposljivosti. Izobraževanje in usposabljanje je potrebno v vseh poklicih, pri visokošolskih učiteljih pa je glede na naravo njihovega dela potreba po strokovnem razvoju še posebej izpostavljena. Visokošolski učitelji delujejo kot prenašalci znanja na najvišjem nivoju, zato se od njih pričakuje vsebinska osredotočenost na njihovo izobraževanje v smeri področja, ki ga znanstveno in pedagoško razvijajo (Zhou & Ching Tu, 2019, 443).

9 Standardi in smernice za zagotavljanje kakovosti v evropskem visokošolskem prostoru (Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area – EGS, 2015) (www.enga.eu).

10 Tako 5. odstavek v poglavju Innovation in Learning and Teaching, 3 (Paris Communiqué, 2018).

11 Kollektivvertrag für die ArbeitnehmerInnen der Universitäten, 2020.

12 Kolektivna pogodba za dejavnost vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji, Uradni list RS, št. 52/94, 49/95, 34/96, 45/96–popr., 51/98, 28/99, 39/99–ZMPUPR, 39/00, 56/01, 64/01, 78/01–popr., 56/02, 43/06–ZKolP, 60/08, 79/11, 40/12, 46/13, 106/15, 8/16–popr., 45/17, 46/17, 80/18, 160/20 in 88/21.

13 Vsebine izobraževanja in usposabljanja so prisotne v večini kolektivnih pogodb, kar nakazuje na pomembnost tega področja v panožnem socialnem dialogu. Kakor izhaja iz strateških dokumentov, razvoja trga dela in družbe nasploh, to področje pridobiva na pomenu, zlasti z vidika ohranjanja ter pridobivanja ustreznih kompetenc za učinkovito opravljanje dela (Franca, 2018, 626).

14 Ker ZDR-1 in ZVis ne opredeljujeta pojmov izobraževanje, izpopolnjevanje in usposabljanje, si za njihovo razčlenitev pomagamo s 30. členom ZUTD, ki opredeljuje navedene pojme za potrebe trga dela (Korpič Horvat, 2016, 956).

Zahteve delovnopravne zakonodaje so, da univerza v vlogi delodajalca visokošolskim učiteljem zagotavlja izobraževanje, izpopolnjevanje in usposabljanje iz razlogov potreb delovnega procesa in ohranitve zaposlitve. Za visokošolske učitelje obstajata dve vrsti usposabljanj, in sicer zakonsko določena usposabljanja, ki izvirajo iz njihovega položaja delavca, zaposlenega pri delodajalcu, in usposabljanja, ki so vezana na specifično položaja visokošolskega učitelja, predvsem didaktična usposabljanja.

Tako so obvezna usposabljanja vezana na obveznost delodajalca do zagotavljanja varnega in zdravega delovnega okolja ter požarne varnosti. V skladu s kogentno določbo 1. odstavka 5. člena *Zakona o varnosti in zdravju pri delu* (ZVZD-1) morajo univerze usposobiti visokošolske učitelje za varno in zdravo delovno okolje, kar je sestavni del uvedbe v delo. Prav tako je na podlagi 20. člena *Zakona o varstvu pred požarom* (ZVPoz) univerza dolžna poskrbeti, da so visokošolski učitelji ob nastopu dela, ob morebitni premestitvi na drugo delovno mesto usposobljeni za varstvo pred požarom.

Specifična usposabljanja visokošolskih učiteljev, vezana na naravo dela, so didaktična usposabljanja, ki se izpostavljajo kot nujna za uspešno opravljanje dela visokošolskega učitelja. Evropsko združenje za zagotavljanje kakovosti v visokem šolstvu je izdalo Standarde in smernice za zagotavljanje kakovosti v evropskem visokošolskem prostoru, v katerih je kot standard določeno zagotavljanje kakovosti pedagoškega osebja, zahtevano s strani univerz, kar pomeni da so visokošolski učitelji, ki delajo s študenti, kvalificirani in usposobljeni za to delo. Univerze morajo v okviru svoje osnovne dejavnosti zagotavljati, da postopki za zaposlovanje in imenovanje njihovega kadra vključujejo način zagotavljanja, da imajo visokošolski učitelji potrebno stopnjo usposobljenosti.¹⁵ Visokošolski učitelji morajo imeti priložnost za razvoj in širjenje učne usposobljenosti ter spodbudo za to, da cenijo svoje sposobnosti.¹⁶ Evropskim smernicam se je sledilo v *Resoluciji o Nacionalnem programu visokega šolstva 2011-2020* (ReNPVŠ11–20), v kateri je med strateške cilje za področje visokega šolstva vključeno izboljševanje učiteljskih pedagoških sposobnosti z vlaganji v kadrovskega potencial in v odstavku, namenjenem pedagoški odličnosti, zavezuje univerze, da bodo nudile pedagoško podporo visokošolskim učiteljem ter njihovem didaktičnemu usposabljanju z ustanovitvijo razvojnih centrov, ki bodo vršili vrhunsko usposabljanje in stalno posodabljanje znanja in veščin pedagoškega kadra.¹⁷

Univerze v Sloveniji imajo zahtevo po usposabljanju s področja pedagoško-andragoških znanj določeno v *Merilih za izvolitev v naziv*, in sicer morajo kandidati v postopku izvolitve v naziv izkazovati pedagoško usposobljenost. Slovenski didaktiki izpostavljajo, da *Merila za izvolitev v nazive visokošolskih učiteljev* vseskozi zapostavljajo pedagoško usposobljenost v primerjavi z znanstveno produktivnostjo. V *Pogojih in postopkih za volitve v nazive* iz leta 1990 je bilo v 9. členu navedeno, da morajo imeti kandidati za napredovanje iz naziva asistent v naziv visokošolskega učitelja ustrezno didaktično usposobljenost in predložiti s tem v zvezi ustrezna dokazila (Marentič Požarnik, 2020, 25). Zanimivo, da so prav omenjena določila izpadla iz kasnejših verzij meril na vseh univerzah v Sloveniji. V merilih iz leta 2011 kot glavni dokaz didaktične usposobljenosti ostaja le javno nastopno predavanje. Izpostavlja se, da morajo za visokošolske učitelje potekati usposabljanja za pridobivanje »pedagoškega vsebinskega znanja«, vendar ta usposabljanja niso predvidena kot obvezna. Glede na spreminjanje sistema študija in delno selitev pedagoških obveznosti na daljavo menim, da bi bilo smiselno ponovno vpeljati obveznost za visokošolske učitelje, da se udeležujejo didaktičnih usposabljanj. Visokošolski učitelji so sicer strokovnjaki na svojih strokovnih in znanstvenih področjih, ni pa njihova obveznost spremljanje razvoja didaktike. Izobraževanje in podajanje znanja je temeljna dejavnost visokošolskih učiteljev in iz tega razloga je pomembno, da se tekoče seznanjajo tudi z razvojem področja didaktike in najboljšimi praksami pri podajanju znanja.

Na podlagi 2. in 3. odstavka 53. člena *Kolektivne pogodbe za dejavnost vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji* je univerza dolžna plačati stroške usposabljanja (potne stroške, kotizacijo in stroške bivanja) ter nadomestilo plače. Visokošolskim učiteljem se torej mora dovoliti plačana odsotnost v času, ko se vrši usposabljanje, prav tako se jih mora napotiti na službeno pot, v kolikor usposabljanje ne poteka na sedežu univerze. Za izvedbo pravice do usposabljanja visokošolskih učiteljev pri ureditvi za visokošolske učitelje ni zaslediti posebnosti, bi pa bilo smiselno preveriti stanje glede potrebnosti didaktičnih usposabljanj in razmisliti o njihovi ponovni vpeljavi kot obveznih.

SOBOTNO LETO

Sobotno leto¹⁸ je pravica do odsotnosti z dela, namenjena predvsem visokošolskim učiteljem, ki omogoča

15 Univerze imajo različno organiziran sistem izboljševanja poučevanja in razvoj didaktičnih sposobnosti; v Avstriji je del pogodbe o financiranju dejavnosti univerz določena zahteva po organizaciji izboljševanja poučevanja, na Nizozemskem je bil vzpostavljen referenčni okvir za poučevanje, ki potrjuje didaktične kompetence visokošolskih učiteljev (Gaebel & Zhang, 2018, 75).

16 Univerze, ki imajo strategije razvoja akademskega osebja, imajo vzpostavljen sistem stalnega izpopolnjevanja za izboljšanje poučevanja. Teme obveznih izpopolnjevanj se sicer razlikujejo med univerzami, vendar so v glavnem osredotočene na pedagogiko in didaktiko, na študente osredotočeno poučevanje, izpopolnjevanja za uporabo najnovejše digitalne tehnologije (Gaebel & Zhang, 2018, 72).

17 24. ukrep v točki 2.5 v *Resoluciji o Nacionalnem programu visokega šolstva 2011-2020* (ReNPVŠ11–20), ki je zaenkrat ostal neuresničen.

18 Izraz sobotno leto ali sobotni dopust izhaja iz hebrejske legende. Izraz sobota izvira iz Sabbatun (latinsko), Sabat (grško) ali Šabat (hebrejsko), ki predstavlja ime reke v Mediju, ki je tekla šest dni in počivala sedmi dan. Prav tako so v vinogradih delali šest let, sedmo leto pa namenili za počitek zemlje. Na podlagi tega koncepta je nastala ideja sedmega leta, ki predstavlja počitek (Kang & Miller, 1999, 6–7).

odmik od vsakodnevnih obveznosti, in posvečanje znanstvenemu razvoju posameznika. Univerza Harvard velja za prvo univerzo, ki je visokošolskim učiteljem v poznem 17. stoletju ponudila možnost izrabe sobotnega leta. To naj bi bilo obdobje, v katerem se visokošolski učitelj nauči novih tehnik, razširi svoje raziskovalno področje ali recimo dokonča pisanje knjige (Yarmohammadian, Davison & Hsing Yeh, 2018). Sima (2000, 69) pri definiciji sobotnega leta povzame Zahorskega, ki sobotno leto opredeli kot načrt, ki visokošolskim učiteljem po določenih letih dela omogoči odsotnost za lasten razvoj. Po izvedbi sobotnega leta se za visokošolskega učitelja pričakuje vrnitev na delovno mesto ter podaja poročila o izvedenem sobotnem letu. Sima (2000, 69) opredeli tudi osem namenov za koriščenje sobotnega leta, in sicer: za izvedbo raziskovanja, za neprekinjen študij, za pisanje revij ali člankov, za izboljšanje umetniškega dela in iskanje novih idej, za izboljšanje izobraževalnih sposobnosti, za razvoj učnih načrtov, za pridobivanje novih izkušenj in izvedbo potovanj ali za dokončanje zaključnega dela. Bai & Miller (1999, 4) sobotno leto definirata kot zgoščeno obdobje plačane odsotnosti od vsakodnevnega dela, v času katerega visokošolski učitelji usmerjajo pozornost in energijo lastnemu razvoju in razvoju institucije.

Sobotno leto lahko torej opredelimo kot odsotnost visokošolskih učiteljev od rednega dela predvsem za izvedbo raziskovanja, dodatnega usposabljanja na znanstvenem in študijskem področju, izmenjave izkušenj ali priprave študijske ali znanstvene literature. Sobotno leto lahko imenujemo tudi nevidno fazo podiplomskega izobraževanja, ki ima izjemno praktično vrednost tako za visokošolskega učitelja.¹⁹ Prednosti sobotnega leta so tudi za univerze, in sicer: izboljšanje akademskih standardov univerze, saj se povečuje izvornost raziskav, timsko delo, izmenjava znanj in izkušenj, širši dostop do rezultatov znanstvenoraziskovalnega dela visokošolskih učiteljev z istega habilitacijskega področja in povečanje nabora mednarodnega sodelovanja, prijave projektov (Shirbagi & Gholami, 2019). Zaradi vse večje internacionalizacija visokega šolstva, ki vključuje delo preko IKT-tehnologij, spodbuja e-učenje in virtualno delo ter ponuja inovativne možnosti, da kraj opravljanja dela ni enak kraju gostovanja, predstavlja možnost izvedbe sobotnega leta v kraju bivanja. Izpostaviti pa je potrebno, da je delo v tujini, na tuji univerzi in v tujem okolju dobra osebna izkušnja, saj prinese ta več, kot je možnost dobiti le z usposabljanjem in izmenjavo metod dela in področij raziskovanja. Sobotno leto lahko na posameznih univerzah bistveno prispeva

k oblikovanju smernic za razvoj sodobnih raziskovalnih univerz. Univerza mora imeti oblikovane smernice za koriščenje sobotnega leta ter kriterije pri izbiri možnosti lokacije za njegovo izvedbo.

Sobotno leto v izbranih tujih ureditvah

Univerze imajo zelo različno določene pravne podlage za možnost izvedbe sobotnega leta, na primer v Avstriji je možnost koriščenja sobotnega leta predvidena v okviru kolektivne pogodbe za zaposlene na univerzi. V 11. členu *Kolektivne pogodbe za zaposlene na univerzi* je določena možnost koriščenja sobotnega leta za vse zaposlene na univerzi,²⁰ ki ne posega v pravico akademskega osebja, določeno v 33. členu *Kolektivne pogodbe za zaposlene na univerzi*, imenovano tudi študijski dopust. V skladu s 33. členom *Kolektivne pogodbe za zaposlene na univerzi* imajo na avstrijskih univerzah univerzitetni profesorji, višji docenti, izredni profesorji ter višji znanstveniki, starejši umetniki in predavatelji po sedmih letih zaporedne zaposlitve na univerzi pravico do študijske odsotnosti do šestih mesecev za poučevanje za raziskovalne namene ali za razvoj umetnosti. Tak dopust se lahko upošteva le, če ni v nasprotju z zahtevami delovnega mesta. Za izvedbo takšne odsotnosti se sklone pogodba, v kateri se določi čas in trajanje odsotnosti ter tudi cilji poučevanja, raziskovanja ali umetniške dejavnosti ali nadaljevalnega izobraževanja.

Ob analizi instituta sobotnega leta je razvidno, da je časovno obdobje zaposlitve, po katerem nacionalne zakonodaje visokošolskemu učitelju priznajo pravico do sobotnega leta, različno. V Avstriji je možnost koriščenja odsotnosti po sedmih letih neprekinjene zaposlitve na podlagi 11. in 33. člena *Kolektivne pogodbe za zaposlene na univerzi*. V Italiji imajo možnost koriščenja sobotnega leta samo izredni in redni profesorji ob izpolnitvi naslednjih kumulativnih pogojev: koristijo ga lahko šele po sedmih letih poučevanja, izključno samo za raziskovalno delo brez pedagoških obveznosti in v kolikor najdejo primerno nadomestilo za opravljanje svojih pedagoških obveznosti na univerzi, na kateri so zaposleni (Podatki European University Institute, 2021).

Pojavljajo se vprašanja o možnosti izvajanja sobotnega leta zlasti na univerzah, ki nimajo ustreznih finančnih sredstev za izvedbo te oblike usposabljanja.²¹ Temeljni problem, ki onemogoča širšo uporabo instituta sobotnega leta, so finančna sredstva oziroma vzpostavitev virov ter mehanizma koriščenja teh sredstev (Zahir & Fakhri, 2011, 919). Kot eno od možnosti za zagotovitev

19 Zelo pomembno je vnaprejšnje načrtovanje sobotnega leta. Visokošolski učitelji naj bi vložili prošnjo za koriščenje sobotnega leta, ki naj bi vsebovala priložnost za načrtovanje za koriščenje sobotnega leta, ki vključuje cilje, ki naj bi bili doseženi v okviru le-tega. Če naj bi visokošolski učitelj načrtoval obisk tuje institucije, je potrebna še ureditev institucionalnega sodelovanja (Bass et al., 2002, 583).

20 Vsi zaposleni na univerzi lahko po sedmih letih zaposlitve dobijo pravico do plačanega ali neplačanega neopravljanja dela zaradi izobraževanja. Za določitev časa in trajanja odsotnosti zaradi izobraževanja se sklone sporazum med univerzo in zaposlenim. S posebno pogodbo se lahko zaposleni na univerzi dogovorijo za sobotno leto, v kolikor to omogoča delovno mesto, ki jim omogoča odsotnost po zaporednih sedmih letih dela na univerzi.

21 Na podlagi 11. člena *Kolektivne pogodbe za zaposlene na univerzah* je v Avstriji mogoče, da visokošolski učitelj za čas odsotnosti na sobotnem letu dobiva znižano plačilo, čeprav določeno obdobje dela s krajšim delovnim časom oziroma dela ne opravlja.

finančnih sredstev za sobotno leto Zahir in Fakhri izpostavita globalno financiranje sobotnega leta z donatorji iz gospodarstva, ki posameznim univerzam namenijo sredstva za možnost napotovanja visokošolskih učiteljev na sobotno leto (Zahir & Fakhri, 2011, 919).

Univerze, ki pošiljajo svoje visokošolske učitelje na sobotno leto, imajo zelo različno urejeno tudi vprašanje plačila; nekatere v obliki štipendij, ki jih dodeljujejo svojemu pedagoškemu kadru, ureditev je lahko vezana na plačano odsotnost zaradi izobraževanja ali na sistem suspenza (Yarmohammadian, Davison & Hsing Yeh, 2018). V Avstriji je na primer visokošolski učitelj v času prostega semestra, ki ga koristi v skladu s 33. členom *Kolektivne pogodbe za zaposlene na univerzi*, upravičen do iste plače kot v primeru rednega dela.

Visokošolski učitelji se ne odločajo za sobotno leto v primeru, da je to organizirano na univerzi kot neplačana odsotnost, saj jim to ne poseže le v tekoče prihodke, temveč tudi v znižanje prispevkov za pokojninsko in invalidsko zavarovanje (Carr & Tang, 2005, 163).

Pravica visokošolskega učitelja do sobotnega leta v Republiki Sloveniji

V Republiki Sloveniji je v 64. členu ZVis za visokošolske učitelje kot *lex specialis* določeno, da imajo v šestih letih opravljanja dela pravico do poglobljenega izpopolnjevanja na področju raziskovalne dejavnosti v skupnem trajanju največ dvanajstih mesecev. To izpopolnjevanje se imenuje sobotno leto. Visokošolskemu učitelju se v primeru koriščenja sobotnega leta pedagoška obveznost prerazporedi, vendar se ne sme povečati za več kot eno tretjino (tako 2. odstavek 64. člena ZVis). Iz *Predloga za izdajo Zakona o visokem šolstvu s tezami – ESA 759* izhaja, da je bila v okviru poglavitnih rešitev zakona urejena pravica visokošolskih učiteljev do enoletnega poglobljenega izpopolnjevanja na področju znanstvenoraziskovalne dejavnosti. Obrazloženo je bilo, da to ne pomeni enoletnega plačanega dopusta, ampak daje visokošolskemu učitelju možnost, da svoje delovne obveznosti prerazporedi tako, da v petih letih opravi obveznosti za šest let. V času, ko dela s povečano obveznostjo, za to delo ni posebej plačan, med izpopolnjevanjem pa prejema plačo, kot če bi delal (Poročevalec Skupščine Republike Slovenije, 1992, 69).

ZVis ne vsebuje nobenih drugih dodatnih določil glede koriščenja sobotnega leta, delovnopравниh statusa, pogodbene ureditve odsotnosti, pravic visokošolskih učiteljev in pristojnosti univerz pri sprejemanju odločitev o koriščenju sobotnega leta in trajanju sobotnega leta, prav tako je v delovnopравни zakonodaji za izobraževanje določeno samo, da se trajanje, potek in pravice pogodbenih strank med izobraževanjem uredijo v pogodbi o izobraževanju ali v kolektivni pogodbi. Tudi za institut

sobotnega leta je vidna slabost *Kolektivne pogodbe za dejavnost vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji*, ki pokriva celotno vertikalno izobraževanja, v glavnem pa ima kar nekaj specifičnih določb, vezanih na učitelje v osnovnih in srednjih šolah, ne vsebuje pa posebnosti, vezanih na ureditev delovnopравниh položaja visokošolskega učitelja.

Institut sobotnega leta so univerze v Republiki Sloveniji na podlagi visokošolske zakonodaje opredelile v svojih statutih. V skladu z 171. členom *Statuta Univerze v Ljubljani* ima visokošolski učitelj v teku sedmih zaporednih let zaposlitve na delovnem mestu visokošolskega učitelja pravico do odsotnosti največ dvanajstih mesecev za poglobljeno izpopolnjevanje na področju raziskovalne dejavnosti. Visokošolskemu učitelju se lahko v primeru iz prejšnjega odstavka pedagoška obveznost prerazporedi, vendar se ne sme povečati za več kot eno tretjino. To pravico lahko uveljavlja pod pogojem, da je v času koriščenja sobotnega leta visokošolskega učitelja mogoče zagotoviti nemoten potek pedagoškega procesa. Na podlagi 6. odstavka 171. člena *Statuta Univerze v Ljubljani* je bil na Univerzi v Ljubljani sprejet *Pravilnik o sobotnem letu in drugih odsotnostih delavcev zaradi izpopolnjevanja in usposabljanja*, ki določa postopek za pridobitev pravice do sobotnega leta, pogoje ter nadomestilo plače in stroškov, ki visokošolskemu učitelju nastanejo pri izvedbi sobotnega leta. Na podlagi 207. člena *Statuta Univerze v Mariboru* ima visokošolski učitelj vsakih šest let nepretrganega dela pravico do odsotnosti zaradi poglobljenega izpopolnjevanja na področju raziskovalne dejavnosti. Odsotnost lahko traja največ dvanajst mesecev. V času odsotnosti po prvem odstavku tega člena pripada visokošolskemu učitelju nadomestilo v višini plače, ki bi jo visokošolski učitelj prejemal, če bi delal. Visokošolski učitelji Univerze na Primorskem imajo na podlagi 154. člena *Statuta Univerze na Primorskem* v šestih letih opravljanja dela pravico do poglobljenega izpopolnjevanja v skupnem trajanju največ dvanajst mesecev (sobotno leto). Način uresničevanja pravice do sobotnega leta se uredi s pravilnikom, ki je v pristojnosti senata univerze. Glede na določbe statuta in pravil, po katerih visokošolskim učiteljem pripada pravica do sobotnega leta šele po šestih letih zaposlitve (sedmo leto je namenjeno koriščenju sobotnega leta), in sicer z določilom 64. člena ZVis.²² Upošteva namen določbe 64. člena ZVis, kot jo je mogoče razbrati iz obrazložitve predloga zakona, bi visokošolskemu učitelju ta pravica pripadala že po petletnem obdobju zaposlitve, torej šesto leto (Poročevalec Skupščine Republike Slovenije, 1992, 69).

Pravica do koriščenja sobotnega dela je v Republiki Sloveniji zakonsko določena pravica do posebne oblike izpopolnjevanja samo za visokošolske učitelje. Glede na

22 Kot to določa 4. člen *Pravilnika o sobotnem letu in drugih odsotnostih delavcev zaradi izpopolnjevanja in usposabljanja Univerze v Ljubljani* (Pravilnik o sobotnem letu, 2018).

naravo sobotnega leta, ki je namenjeno poglobljenemu izpopolnjevanju na področju raziskovalne dejavnosti, in glede na določbe statuten univerz lahko sobotno leto opredelimo tudi kot izpopolnjevanje v interesu obeh pogodbenih strank. Za pridobitev pravice do sobotnega leta sta zakonsko določena samo dva kumulativna pogoja, tj. pridobitev naziva visokošolskega učitelja in petletno obdobje opravljanja dela za univerzo. Zaradi skopega zapisa zakonske določbe sobotnega leta se postavlja vprašanje, ali gre za nepopolno pravno pravilo²³ oziroma *pravilo lex imperfecta*. Tudi 64. člen ZVis, ki določa pravico visokošolskega učitelja do sobotnega leta, ne določi nobenih kršitev, niti ne opredeli civilnih ali kazenskih sankcij za primer, da univerza visokošolskemu učitelju sobotnega leta kljub izpolnjevanju pogojev ne odobri. V kolikor univerza visokošolskemu učitelju odobri pravico do sobotnega leta, pušča zakonska ureditev tega instituta vrsto odprtih vprašanj, ki so prepuščena avtonomni ureditvi univerz. Sobotno leto v Republiki Sloveniji ni predvideno kot plačan dopust, temveč je oblika koriščenja odsotnosti vezana na prerazporeditve delovnega časa. Smiselno bi bilo oblikovati pravila, kako se v primeru priprave na sobotno leto (v sklopu petletnega obdobja) upošteva minimalne standarde glede delovnega časa glede na največje možne obremenitve visokošolskih učiteljev, tako da se v petih letih delovni čas poveča in da je šesto leto visokošolski učitelj prost delovnih obveznosti.

Iz 64. člena ZVis izhaja, da gre za odsotnost visokošolskega učitelja do največ enega leta, v tem času visokošolski učitelj ne opravlja rednega dela za univerzo, vendar prejema plačo, kot da bi delal.²⁴ Poleg vprašanja prerazporeditve delovnega časa tako, da bo visokošolski učitelj opravil večji obseg dela, ki se nato izravna z odsotnostjo v času koriščenja sobotnega leta, se pri uresničevanju te pravice pojavljajo še druga vprašanja. Visokošolskemu učitelju lahko z izvedbo sobotnega leta nastanejo stroški, v kolikor je koriščenje sobotnega leta namenjeno delu na drugi ustanovi (bivanje, stroški prevoza) in vprašanje je, ali je univerza dolžna pokriti stroške, ki so povezani s sobotnim letom in katere. ZVis ureditev vprašanj izvedbe sobotnega leta prepušča v avtonomno urejanje univerzam, ki so sprejele pravila v tej zvezi. Za samo izvedbo sobotnega leta bi kazalo medsebojna razmerja med univerzo in visokošolskim učiteljem urediti s pogodbo²⁵ (podobno kot se to ureja v primeru izobraževanja), seveda pa mora biti vsebina pogodbe o izvedbi sobotnega leta prilagojena institutu sobotnega leta.

Za ustrezno ureditev instituta sobotnega leta kot posebno obliko izpopolnjevanja visokošolskega učitelja bi bilo potrebno pravico do sobotnega leta ustrezneje zakonsko urediti, prav tako pa univerzam zagotoviti ustrezen vir financiranja. V izogib različnim interpretacijam 64. člena ZVis bi kazalo jasneje opredeliti odsotnost v času sobotnega leta kot plačano odsotnost. V kolektivni pogodbi pa bi bilo smiselno predvideti postopek in pogoje za pridobitev pravice do sobotnega leta.

ZAKLJUČEK

Zakonsko določena pravica in dolžnost visokošolskega učitelja je stalno izobraževanje, izpopolnjevanje in usposabljanje v skladu s potrebami delovnega procesa, in sicer z namenom ohranitve oziroma širitve sposobnosti za opravljanje dela po pogodbi o zaposlitvi, ohranitve zaposlitve ter povečanja zaposljivosti. Za visokošolskega učitelja so specifična usposabljanja, vezana na naravo dela, didaktična usposabljanja, ki se jih izpostavljajo kot primerna za uspešno opravljanje dela visokošolskega učitelja ter posledično vplivajo na ohranjanje zaposlitve. Univerze v Sloveniji imajo posredno zahtevo po usposabljanju s področja pedagoško-andragoških znanj določeno v Merilih za izvolitev v naziv, in sicer morajo kandidati v postopku izvolitve v naziv izkazovati pedagoško usposobljenost, niso pa več potrebna posebna potrdila o didaktični usposobljenosti. Glede na spreminjanje sistema študija, tj. delno selitev pedagoških obveznosti na daljavo, menim, da bi bilo smiselno ponovno vpeljati obveznost za visokošolske učitelje, da se udeležujejo didaktičnih usposabljanj ter da se tekoče seznanjajo tudi z razvojem področja didaktike in najboljšimi praksami pri podajanju znanja.

Kot posebna pravica je za visokošolske učitelje na univerzi predvidena možnost koriščenja sobotnega leta. Ta pravica je za visokošolske učitelje določena v okviru visokošolske zakonodaje samo z naslednjimi parametri: ta oblika izpopolnjevanja poteka v okviru raziskovalne dejavnosti, lahko traja največ dvanajst mesecev, takšno obliko izpopolnjevanja lahko visokošolski učitelj koristi po šestih letih opravljanja dela, univerza ima pravico njegovo pedagoško obveznost prerazporediti, vendar ne na način, da bi prišlo do povečanja obremenitve za več kot eno tretjino. Zakonsko določena pravica do sobotnega leta je *norma lex imperfecta*, ker nima predvidene sankcije. Uporaba instituta sobotnega leta prinaša veliko odprtih vprašanj, ki so sedaj prepuščena avtonomni ureditvi univerz, vendar bi bilo primerno na zakonski ravni urediti minimalni okvir ter financiranje.

23 Pavčnik opredeli nepopolno pravno pravilo kot tisto, ki je dejansko brez »ene izmed konstitutivnih sestavin pravnega pravila«, običajno je manjkajoča sestavina pravna kršitev ali sankcija ali obe (Pavčnik, 2013, 122).

24 Univerze v Republiki Sloveniji nimajo posebnega vira za financiranje instituta sobotnega leta, zato bi bil primeren razmislek, da se v določbi o financiranju univerz v okviru razvojnega stebra doda, da se vzpostavi finančni mehanizem za vzpodbujanje koriščenja sobotnega leta.

25 V skladu s 3. odstavkom 170. člena ZDR-1 se trajanje in potek izobraževanja ter pravice pogodbenih strank med izobraževanjem in po njem določijo s pogodbo o izobraževanju oziroma s kolektivno pogodbo. Pogodba o izobraževanju je posebna pogodba delovnega prava, ki jo skleneta delavec in delodajalec z namenom ureditve pravic in obveznosti v zvezi z izobraževanjem (Korpič Horvat, 2016, 961–962).

EDUCATION OF HIGHER EDUCATION TEACHERS WITH SPECIAL EMPHASIS ON
SABBATICAL

Mojca TANCER VERBOTEN

University of Maribor, Faculty of Law, Mladinska ulica 9, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: mojca.tancer@um.si

SUMMARY

*The right and duty of a higher education teacher, which is determined by law, is continuous education, improvement and training as required by the needs of the working process, with the aim of maintaining or expanding the ability to perform work under an employment contract, maintaining employment. Didactic training is specific to a higher education teacher. Universities in Slovenia have an indirect requirement for training in the field of pedagogical and andragogical knowledge determined in internal acts, namely candidates in the process of election to the title must demonstrate pedagogical competence, but no special certificates of didactic competence are required. Given the changing system of study, i.e. partial relocation of pedagogical responsibilities, it would make sense to reintroduce the obligation for higher education teachers to attend didactic training. As a special right to further training, the possibility of using the Sabbatical is provided for higher education teachers at the university. The statutory right to a Sabbatical is the norm of the *lex imperfecta* because it has no sanction. The use of the institute on Sabbatical brings many open questions, which are now left to the autonomous regulation of universities, but it would be appropriate to regulate the minimum framework and funding at the legislative level.*

Keywords: education, higher education teachers, specific training of higher education teachers, Sabbatical, further training

VIRI IN LITERATURA

- Bass, E. J., Caldwell, B. S., Cao, C. G. L., Lee, J. D. & C. Miller (2020):** Planing the Sabbatical: Potential Benefits, Options, and Strategies. V: Proceedings of the 2020 HFES 64th International Annual Meeting. Santa Monica, CA, Human Factor and Ergonomics Society (HFES), 582–586.
- Korpič Horvat, E. (2016):** Zakon o delovnih razmerjih s komentarjem. V: Belopavlovič, N. et al.: Zakon o delovnih razmerjih s komentarjem. Ljubljana, GV Založba, 956, 961–962.
- B-VG – Bundes-Verfassungsgesetz. StGBL, št. 4/1945,** nazadnje spremenjeno z BGBl, št. 2/2021. Dostopno na: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnumm er=10000138> (zadnji pristop: 10. 6. 2021).
- Carr, A. E. & T. L. Tang (2005):** Sabbatical and Employee Motivation: Benefits, Concerns, and Implications. *Journal of Education for Business*, 80, 3, 160–164.
- European University Institute (2021):** Italy, Academic Career Structure. Dostopno na: <https://www.eui.eu/ProgrammesAndFellowships/AcademicCareersObservatory/AcademicCareersbyCountry/Italy#InfoforLaw> (zadnji pristop: 10. 6. 2021).
- Franca, V. (2018):** Med teorijo in prakso: vsebine izobraževanja in usposabljanja v kolektivnih pogodbah dejavnosti. *Delavci in Delodajalci*, 18, 4, 609–632.
- Gaebel, M. & T. Zhang (2018):** Trends 2018 – Learning and Teaching in the European Higher Education Area. Brussels, European University Association.
- Håkansson Lindqvist, M., Mozelius, P., Jalde mark, J. & M. Cleveland-Innes (2020):** A Literature Review of Higher Education Reform and Lifelong Learning in a Digital Era. V: European Distance and E-Learning Network (EDEN) Proceedings. 2020 Research Workshop, Lisbon, 21–23 October, 2020. Lisbon, EDEN, 189–197.
- Igličar, A. (2005):** Avtonomija univerze v luči slovenske in evropske ustave ter bolonjske deklaracije. *Revus – revija za evropsko ustavnost*, 5, 91–101.
- Kang, B. & M. T. Miller (1999):** An Overview of the Sabbatical Leave in Higher Education: A Synopsis of the Literature Base. Information Analyses, ERIC, 1–20. Dostopno na: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED430471.pdf> (zadnji pristop: 10. 6. 2021).
- Kaučič, I. & F. Grad (2011):** Ustavna ureditev Slovenije. Ljubljana, GV Založba.
- Kolektivna pogodba za dejavnost vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji – Uradni list RS,** št. 52/94, 49/95, 34/96, 45/96–popr., 51/98, 28/99, 39/99–ZMPUPR, 39/00, 56/01, 64/01, 78/01–popr., 56/02, 43/06–ZKolP, 60/08, 79/11, 40/12, 46/13, 106/15, 8/16–popr., 45/17, 46/17, 80/18, 160/20 in 88/21.
- Kollektivvertrag für die ArbeitnehmerInnen der Universitäten (2020):** Veröffentlicht in der Wiener Zeitung 11. Jänner 2020.
- Konvencija MOD št. 140 o plačanem letnem dopustu za izobraževanje (1982):** Uradni list SFRJ – MP, št. 14/82.
- Konvencija MOD št. 142 o poklicnem usmerjanju in strokovnem usposabljanju za razvoj človekovih sposobnosti (1982):** Uradni list SFRJ – Mednarodne pogodbe, št. 14/82.
- Listina Evropske unije o temeljnih pravicah (2010):** Uradni list EU, 2010/C 83/02.
- Marentič Požarnik, B. (2020):** Visokošolska didaktika in didaktično usposabljanje visokošolskih učiteljev pri nas – dosedanji razvoj, izkušnje in problemi. *Andragoška spoznanja/Studies in Adult Education and Learning*, 26, 2, 15–32.
- Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah (1992):** Uradni list RS, št. 35/92 – MP, št. 9/92.
- Paris Communiqué (2018).** Dostopno na http://eha.info/Upload/document/ministerial_declarations/EHEAParis2018_Communique_final_952_771.pdf (zadnji pristop: 10. 6. 2021).
- Pavčnik, M. (2013):** Teorija prava prispevek k razumevanju prava. Ljubljana, GV Založba.
- Poročevalec Skupščine Republike Slovenije (1991):** Predlog za izdajo Zakona o visokem šolstvu s tezami – ESA. Ljubljana, Skupščina Republike Slovenije.
- Pravilnik o sobotnem letu (2018):** Pravilnik o sobotnem letu in drugih odsotnosti delavcev zaradi izpopolnjevanja in usposabljanja Univerze v Ljubljani. Dostopno na: <http://www.sindikar-vss.si/2018/07/pravilnik-o-sobotnem-letu.html> (zadnji pristop: 10. 6. 2021).
- Priporočila o statusu visokošolskih učiteljev:** Priporočila o statusu visokošolskih učiteljev – Recommendation concerning the Status of Higher-Education Teaching Personnel. Dostopno na: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13144&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (zadnji pristop: 10. 6. 2021).
- Resolucija o nacionalnem programu visokega šolstva 2011–2020 (ReNPVŠ 11-20):** Uradni list RS, št. 41/2011.
- Shirbagi, N. & P. Gholami (2019):** STEM Faculty Members Experience of Sabbatical Leave: A Narrative Study. *Journal of Applied Research Higher Education*. Dostopno na: <https://www.emerald.com/insight/2050-7003.htm> (zadnji pristop: 10. 6. 2021).
- Sima, C. M. (2000):** The Role and Benefits of the Sabbatical Leave and Faculty Development and Satisfaction. *New Directions for Institutional Research*, 105, 67–75.
- Splošna deklaracija o človekovih pravicah (2018):** Uradni list RS, št. 24/2018.

Teršek, A. & J. Medved (2018): Pravica delavcev do dodatnega izobraževanja – v teoriji in praksi. *Pravna praksa*, 37, 5, II–VIII.

UG – Universitätsgesetz. StF: BGBl. I Nr. 120/2002, nazadnje spremenjeno z BGBl. št. 20/2021.

URF – Ustava Republike Finske. Suomen perustuslaki, 1999-06-17, No. 731, pp. 1633–1654, 11. June 1999. Dostopno na: <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf> (zadnji pristop: 10. 6. 2021).

URI – Ustava Republike Italije. La Costituzione della Repubblica Italiana, *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana*, n. 298/1947

URS – Ustava Republike Slovenije. Uradni list RS, št. 33/91-I, 42/97 – UZS68, 66/00 – UZ80, 24/03 – UZ3a, 47, 68, 69/04 – UZ14, 69/04 – UZ43, 69/04 – UZ50, 68/06 – UZ121, 140, 143, 47/13 – UZ148, 47/13 – UZ90, 97, 99 in 75/16 – UZ70a.

Wei, J. (2005): Creating a Quality Higher Teacher Base and Measures for Undertaking Reforms. *Chinese Education and Society*, 38, 6, 7–16.

Yarmohammadian, M. H., Davison, P. & C. Hsing Yeh (2018): Sabbatical as a Part of Academic Excellence Journey: A Narrative Qualitative Study. *Journal of Education and Health Promotion*, 7, 1, 1–14.

Zahir, A. T. P. & L. S. Fakhri (2011): Improve Faculty Effectiveness by Sabbatical Leave, International Conference on Education and Educational Psychology. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 29, 917–926.

ZDR-1 – Zakon o delovnih razmerjih. Uradni list RS, št. 21/13, 78/13 – popr., 47/15 – ZZSDT, 33/16 – PZ-F, 52/16, 15/17 – odl. US, 22/19 – ZPosS, 81/19, 203/20 – ZIUPOPDVE in 119/21 – ZČmIS-A.

Zhou, H. & C. Ching Tu (2019): Impacts of Learning Content Focus and Collaborative Learning on University Teachers Lifelong E-learning. *Journal of Workplace Learning*, 31, 7, 442–464.

ZVis – Zakon o visokem šolstvu. Uradni list RS, št. 32/12 – uradno prečiščeno besedilo, 40/12 – ZUJF, 57/12 – ZPCP-2D, 109/12, 85/14, 75/16, 61/17 – ZUPŠ, 65/17, 175/20 – ZIUOPDVE in 57/21 – odl. US.

ZVPoz – Zakon o varstvu pred požarom. Uradni list RS, št. 3/07 – uradno prečiščeno besedilo, 9/11, 83/12 in 61/17 – GZ.

ZVZD-1 – Zakon o varnosti in zdravju pri delu. Uradni list RS, št. 43/11.

USTVARJANJE VRHUNSKIH DOSEŽKOV V OTROŠTVU: IGRA ETIKE MED MAKSIMUMOM IN PRAVO MERO

Joca ZURC

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: joca.zurc@um.si

IZVLEČEK

Namen raziskave je bil prepoznati osrednje dejavnike, ki se pojavljajo na poti ustvarjanja vrhunskih dosežkov v obdobju otroštva na primeru klasične instrumentalne glasbe ter dobiti vpogled v samorefleksijo glasbenikov, ali je razvoj vrhunskosti upravičil vložene napore, da bi prehojeno pot ponovili. Empirična kvalitativna raziskava je bila izvedena na vzorcu 42 glasbenikov. Rezultati kvalitativne vsebinske analize so pokazali, da je ustvarjanje presežnih glasbenih dosežkov preplet različnih dejavnikov, med katerimi igrajo dominantno vlogo otrokov odnos do glasbe, vloga učitelja in vloga staršev. Refleksija glasbenikov je pokazala naklonjenost k ponovitvi prehojene poti, potrebne spremembe na poti in neodločenost o njeni upravičenosti.

Ključne besede: etika maksimuma, pedagoška etika, instrumentalna glasba, glasbeno šolanje, fenomenološka študija

OTTENERE RISULTATI ECCELLENTI NELL'INFANZIA: UN GIOCO DI ETICA TRA IL MASSIMO E L'EQUILIBRIO

SINTESI

Lo scopo della ricerca era identificare i principali fattori che si presentano nel percorso di creazione dei migliori risultati nell'infanzia prendendo come esempio la musica classica strumentale e ottenere una visione dell'autoriflessione dei musicisti, nel caso se il conseguimento dell'eccellenza giustificasse gli sforzi compiuti per ripetere il percorso. La ricerca qualitativa empirica è stata condotta su un campione di 42 musicisti. I risultati dell'analisi qualitativa riguardo al contenuto hanno mostrato che la creazione di risultati musicali di eccellenza è una combinazione di vari fattori, tra i quali giocano un ruolo dominante l'atteggiamento dei bambini nei confronti della musica, il ruolo dell'insegnante e il ruolo dei genitori. La riflessione dei musicisti sulla ripetizione del percorso intrapreso ha mostrato una tendenza a ripeterlo, come pure i necessari cambiamenti e l'indecisione riguardo alla sua giustificazione.

Parole chiave: etica del massimo, etica pedagogica, musica strumentale, educazione musicale, studio fenomenologico

UVOD¹

Svoboden je človek, ki živi tako, kakor hoče, ki ga ni mogoče na noben način – niti z nasiljem – prisiliti ne zadržati; čigar želje ne poznajo ovir, čigar želje dosejajo svoj cilj in čigar izogibanje ne zapada tistemu, čemur se izmika. (Epiktet cit. v Šumič Riha, 2002, 145).

Kratkost in minljivost človeške eksistence povečujeta njeno dragocenost. Človek kot posameznik in kot vrsta lahko doseže uveljavitev samo kot enkratni in neponovljivi posameznik, pri čemer izhaja iz načela kultiviranja in izražanja svojega jaza, svoje neponovljive osebnosti (Makarovič, 1996). Pri tem se posamezniki drug od drugega razlikujejo po tem, čemu v svojem življenju pripisujejo pomen in vrednost, ter razlogih, zaradi katerih verjamejo, da je njihovo življenje dragoceno (Harris, 2002). Razumeti ustvarjanje vrhunškega dosežka pomeni razumeti, da je posameznik proti celotnemu svetu omejen in neznan ter da je hkrati to vse, kar ima. Zato želi iz svoje neznatnosti napraviti vse, kar se iz nje napraviti da. Ustvarjanje vrhunškega dosežka ga popelje v uveljavitev drugačnosti, enkratnosti in neponovljivosti (Makarovič, 1996).

Akter ima toliko več možnosti, da bo v življenju dosegel tisto, kar si želi, kolikor bolj je avtonomen, saj avtonomnost omogoča prilagajanje sredstev ciljem in izbiro sredstev, ki najučinkoviteje uresničujejo cilje. Na eni strani avtonomnost omogoča zastavljanje zapletenih, pretanjenih in ambicioznih ciljev, na drugi strani hkrati odpira vrata možnim razočaranjem in neuspehom (Harris, 2002). Pri ustvarjanju vrhunskih dosežkov, zlasti ko gre za mladoletne otroke, se pogosto postavi v ospredje vprašanje njihove integritete, varnosti in uresničevanja temeljnih pravic in svobod. Ko vrhunska izvedba upravičuje prisotnost negativnih pojavov, kot so bolečina, odrekanja in negativne posledice na razvoj in zdravje posameznika, lahko pride do zlorabe otrokovih pravic in normalizacije neprimernih pedagoških praks (Papaefstathiou, Rhind & Brackenridge, 2012). Rezultati raziskav na mladih glasbenikih so pokazali, da intenzivno vadenje glasbenega instrumenta v zgodnji starosti lahko vodi do kroničnih poškodb in bolečin mišično-skeletnega aparata kot tudi do težav v duševnem zdravju (Zurc, 2020; Tubiana & Camadio, 2000; Habe, 1998). Dosedanje raziskovanje tega področja opozarja, da izven kurikularne dejavnosti zahtevajo korenite spremembe pedagoških pristopov pri delu z mladimi ter preusmeritev ciljno naravna-

nega vzgojnega ravnanja v uveljavljanje pedagoške etike in etičnih dimenzij otrokovih pravic (Zurc, 2021). Kukanja Gabrijelčič (2016, 332) izpostavlja, da je pri vsesplošnem družbenem vzpostavljanju inkluzivnega vzgojno-izobraževalnega sistema ključno vprašanje, »kako ustrezno sistematizirati področje dela z učno uspešnimi in nadarjenimi učenci, ki bi zadovoljevalo otrokove potrebe, želje in interese ter karseda optimalno razvijalo/spodbujalo njegove potenciale«. Pri tem avtorica poudarja, da je razvoju in strokovni podpori otrok, ki kažejo raznovrstne sposobnosti in dosejajo nadpovprečne rezultate, namenjeno veliko premalo pozornosti, saj je vzgojno-izobraževalni sistem usmerjen predvsem k reševanju problematike manj uspešnih otrok.

Otroci so v občutljivi fazi psihofizičnega razvoja, ranljivi zaradi starosti ter odvisni od odraslih. Težo problematiki daje še dejstvo, da je otrok največkrat žrtev oseb, ki bi ga morale imeti rade ter skrbeti za njegovo varnost in ustrezen psihofizični razvoj (Javornik Novak, 2014). Zgodovina otrokovih pravic je vedno bila in vedno bo borba z avtoriteto. Gerschutz in Karns (2005) opozarjata, da je udejanjanje otrokovih pravic od sprejetja *Konvencije Združenih narodov o otrokovih pravicah*² z roko v roki povezano z obdobji največjih aktivnosti zagovarjanja človekovih pravic in hkrati na drugi strani največjih humanitarnih katastrof.³

Določena neustrezna norma začne eksistirati, ko jo sprejmemo in se po njej ravnamo. Pogoji za to, da je norma učinkovita, je, da jo izreče nekdo, ki ima avtoriteto (Šumič Riha, 2012). V vzgojno-izobraževalnem sistemu je opaziti močno prisotno težnjo po ohranjanju tradicionalno razumljene pedagoške (vzgojne) avtoritete, ki izhaja iz odgovornosti položaja učitelja. Vzgojni koncept predstavlja možnost, da bi okrepili tradicionalno pedagoško avtoriteto učitelja v odnosu do učencev, s tem, da se trdeje določijo pravila reda in dolžnosti učencev ter sankcije ob njihovih kršitvah (Medveš, 2007). Vendar, opozarja Harris (2002, 112), »če posameznikom odvzamemo moč odločanja o njihovi lastni usodi, z njimi ravnamo, kakor da so nesposobni upravljati s svojim življenjem in njihovo življenje podredimo smotrom, ki smo si jih zanje zamislili mi sami, namesto da bi ga obravnavali kot njihovo lastno življenje«. Navedeno vodi v paternalizem ali stališče, pri katerem se namerno prezrejo posameznikove lastne želje in pričakovanja. Tak pristop odreja nadzor nad lastnim življenjem, saj ima za vsakega njegovo življenje edinstveno vrednost le, če temelji na načrtih, ki jih ima posameznik s svojim življenjem oziroma na

1 Prispevek je nastal v okviru doktorske disertacije z naslovom *Etična vprašanja vrhunskih dosežkov otrok*, ki jo je avtorica obrnila na Oddelku za filozofijo, Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Zurc, 2015) ter v okviru raziskovalnega programa *Slovenska identiteta in kulturna zavest v jezikovno in etnično stičnih prostorih v preteklosti in sedanjosti*, št. P6-0372, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS) in izvaja Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru.

2 Konvencija Združenih narodov o otrokovih pravicah je bila sprejeta 20. novembra 1989.

3 Šorn (2020) ponazarja primer trpinčenja otrok med prvo svetovno vojno v Ljubljani. Ob vsesplošnem pomanjkanju so otroci na hrano čakali v vrstah, kjer so v gneči utrpeli tudi poškodbe ali pa celo izgubili življenje.

svobodi, da uresničuje svoje lastne cilje na sebi lasten način (Harris, 2002).

Predstavljena razmišljanja o avtonomnosti posameznika, njegovem stremjenju k samouresničitvi, uveljavitvi, enkratnosti in neponovljivosti, so nas vodila k vprašanju, kakšna so njihova udejanjenja, ko gre za ustvarjanje vrhunskih dosežkov otrok in mladostnikov. Pod drobnogled proučevanja smo vzeli eno izmed najpopularnejših prostočasnih dejavnosti v obdobju odrasčanja, to je igranje glasbenega instrumenta.⁴ Zanimalo nas je, kakšna je pot vrhunskosti v klasični instrumentalni glasbi, ki je zaznamovana z intenzivnim učenjem, vadenjem, tekmovalnim nastopanjem v zgodnjih letih življenja. Vprašanju ustvarjanja vrhunskih dosežkov pri nadarjenih⁵ glasbenikih smo se posvetili z vidika prepoznavanja dejavnikov, ki so najpomembnejše oblikovali njihovo pot izjemnih rezultatov v glasbi ter samorefleksije, ali je razvoj vrhunskosti upravičil vožene napore ter jim dal ustrezno zadoščenje, da bi prehojeno pot ponovili. Dobljene ugotovitve smo ovrednotili v luči etike maksimuma in pedagoške etike.

ETIKA USTVARJANJA VRHUNSKIH DOSEŽKOV

Etika vznikne, ko nekdo vidi, da mora odložiti zadovoljitev trenutnih želja v korist dobrega; in dobro tukaj pomeni tako dobro zame kakor tudi dobro za sočloveka in skupnost, katere član sem. (Warnock, 1998 cit. v Kroflič, 2013, 16)

Pojem etike izvira iz grškega pojma »éthos« in ima trojni pomen: 1) ustaljeni kraj, ki se nanaša na ohranjanje posameznika v skladnosti z naravo oziroma okoljem, 2) običaj, ustaljena navada, ki se nanaša na posameznikovo obnašanje, pridobljeno skozi proces socializacije, 3) značaj, osebna navada oziroma drža, ki se nanaša na povezanost osnovne moralne držbe s posameznikovimi značajskimi lastnostmi, kar tvori podlago za ravnanje do sebe in okolice (Juhant, 2009). Etika ali moralna filozofija je tako stvar splošnih principov ali celo pravil vedenja, širše pa vključuje presojanje in odločitve, vzroke in občutja (Warnock, 1998).

Eden izmed ključnih elementov, na osnovi katerih se pojavi etika, je altruizem, ki posameznika vodi pri odpovedovanju svojim željam v korist uresničevanja potreb,

želja in pričakovanj drugih ljudi. Bistvo altruizma izhaja iz povezanosti z drugimi ljudmi s pomočjo simpatetičnosti in razumevanja sočloveka. Iz slednjega se hkrati poraja konflikt nasprotja med posameznikovim interesom za lastne potrebe in potrebe drugih bitij. Z nazornim primerom to opiše Kroflič (2013), ki pravi, da etika vznikne:

[...] ko se ljudje zavedajo, da so najprej z lastno skupnostjo, nato pa z vsemi človeškimi bitji v istem čolnu, da je vožnja s čolnom tvegana in da bo le-ta potonil, če med člani posadke ne bo prišlo do sodelovanja. Iz tega vznikne pripravljenost za velikodušnost, deljenje in obvladovanje lastnih želja, če bi njihova zadovoljitev ogrozila druge na čolnu. (Kroflič, 2013, 15)

Etične norme temeljijo na svobodni volji, da se posameznik svobodno odloča za nekaj in lahko za to prevzame tudi odgovornost. Postavlja se vprašanje, kaj vpliva na posameznikovo voljo, da se tako ali drugače odloči, da tako ali drugače izbere med različnimi možnostmi na podlagi lastnih spoznanj, presoje in interesov (Grmič, 1996). Obveznosti za izvedbo določenega dejanja pridejo od nalog ali vlog, ki jih ima posameznik ter se lahko poenostavljeno razumejo kot pripadnost določeni vlogi. Počutiti se obvezanega, je moralni občutek, ki ni nujno povezan z določeno obveznostjo ali samoobvezo, da bo posameznik nekaj naredil, kar reče, da bo naredil. Občutek obveznosti se pojavi iz občutka, da se je potrebno obnašati na določen način. Obveznost in dolžnost imata skupno zasnovo v občutku, kaj je prav, ter v pripravljenosti ravnati v skladu z načeli, s katerimi se lahko dolžnosti in obveznosti udejanjajo (Warnock, 1998). Grmič (1996) izpostavlja, da ima pri tem osrednjo vlogo vest, ki odkriva vrednote, ki naj bi jih posameznik upošteval pri svojem odločanju, in ga hkrati obvezuje, da jih upošteva po lestvici njihove vrednosti. Posameznik se vedno odloča pod vplivom duševne strukture, ki jo oblikujejo značaj, vzgoja, razmere, življenjske izkušnje, notranji in zunanji vplivi, zavest in podzavest. Vzvod delovanja vsakega posameznika je v sami izpolnitvi svojega delovanja. Juhant (2009, 322) meni, da je tukaj pomembna prava (srednja) mera, »ki je v ravnotežju med duhovnim in telesnim, med čutnim in umnim, med dejavnostjo in trpnostjo, med zunanjim in notranjim, med pogumom in bojzljivostjo«.

4 Glasbo so že temeljni humanistični pedagogi, kot sta bila na primer Vergerio in Piccolomini, uvrščali ob filozofiji, zgodovini in rektoriki med temeljne humanistične vede, ki vzgajajo krepost in poštenost pri posamezniku (Cergol, 2021).

5 Nadarjenost je prirojena sposobnost na intelektualnem, ustvarjalnem, socioemocionalnem ali senzomotoričnem področju, ki se skozi proces razvoja pod vplivom različnih okoljskih in osebnih dejavnikov ter učenja razvije v talent oz. nadpovprečni dosežek ali stvaritev na področju udejstvovanja (Gagné, 1999; Gagné & Nadeau, 1985).

Danes ni ene univerzalne, za vse veljavne etike kot jo bil na primer kategorični imperativ po Kantu,⁶ temveč obstaja več različnih oblik etike. Šumič Riha (2012) navaja tri temeljne paradigme etike: 1) partikularistična etika sreče oziroma etika zmernosti, 2) univerzalistična etika zakona oziroma etika maksimuma, 3) etika minimuma kot napoved etike prihodnosti. V nadaljevanju natančneje obravnavamo navedene tri oblike etike, pri čemer se pozorneje posvečamo etiki maksimuma, ki spodbuja in neposredno sproža ustvarjanje vrhunskih dosežkov pri mladih glasbenikih.

Etika maksimuma

Etiko maksimuma ali etiko neskončnega definira ustvarjanje možnosti iz nezmožnega. Stremljenje za maksimumom omogoča prekoračitev meje, ki se zdi nedosegljiva, s čimer doseže, da nezmožno postane ena izmed oblik možnosti. Etika maksimuma tako prelomi načelo ugodja, ki je značilno za etiko prave mere ali etiko sreče, ki se kaže kot zaupanje realnemu. Prehod čez mejo ugodja, ki lahko pomeni čezmerno vrlino ali tudi izprijenost, zahteva držo izjemnega poguma, ki ni dana vsakomur, da prebije to pregrado ugodja. Etika ugodja je tako za vsakogar, etika čezmernosti pa samo za izjeme (Šumič Riha, 2012).

Etika maksimuma je razvidna že v Kantovi interpretaciji zvestobe želji subjekta. Volja po uresničitvi želje zahteva od subjekta, da ne popusti oziroma da ne odneha in to ne glede na to, da mora zvestobo volji plačati s svojo blaginjo in srečo. Subjekt je tako srečen le, če ne izda svoje volje, čeprav je za njeno uresničenje pripravljen žrtvovati vse, tudi samega sebe. Etika, ki ne pozna in ne prizna nobene mere in meje od posameznika zahteva, da maksimalno realizira tisto, česar je zmožen. Pri tem gre posameznik tudi prek človeške narave, svojih telesnih in duševnih meja, da pokaže, da je zmožen nezmožnega. Šumič Riha (2012) v nadaljevanju meni, da etika maksimuma ne vodi do sreče oziroma v trenutku, ko paradigmo etike prave mere zamenja etika maksimuma, postane sreča iluzija. Pri etiki maksimuma ni objekta, ki bi zadovoljil posameznika, užitek je samodestruktiven, ker izolira in izničuje vsako možnost družbene vezi, po svoji naravi je tiranski, podreja in zahteva popolno pokorščino, ne oziraje se ne na subjekta (npr. mladega glasbenika) ne na pomembnega drugega, ki

ga vodi v tem procesu (npr. glasbenega pedagoga). Navedeni diskurz ponazarja temeljno disharmonijo med subjektom in neko instanco, ki zahteva absolutno pokorščino in žrtvovanje, ki je indiferentno do subjektove dobrobiti (Šumič Riha, 2002). Slednje je prepoznana značilnost stremljenja za vrhunskimi tekmovalni rezultati s sloganom »zmaga za vsako ceno« ali »vse za zmago« ter slikovito ponazarja odnos med glasbenikom in njegovim pedagogom na poti ustvarjanja vrhunskega dosežka.

Postavlja se vprašanje, zakaj se sploh vzpostavi etika maksimuma. Šumič Riha (2002) povzema utemeljitev po Heglu, ki pravi, da je univerzalnost načela koristnosti mogoča le v škodo preračunljivega posameznika. Individuumov odnos do ugodja je instrumentalen. Vse, kar mu pride pod roko, izkoristi za uresničevanje svojih lastnih, sebičnih interesov, a istočasno pri tem tudi sam postane sredstvo za dosego skupnega smotra – koristi drugih. Paradoks se kaže v tem, da se zagotovi udobje, dobrobit kot največje dobro vsakega posameznika, a hkrati od njega zahteva, da to, kar je zanj najbolj dragoceno, žrtvuje, da bi večal srečo za kar največje število posameznikov. V zagotavljanju skupne sreče je prisotna krutost, saj je maksimiranje sreče možno doseči le na hrbtu žrtve. Slednje lepo pojasnjuje tudi benthamovsko načelo velike sreče, ki moralno utemljujejo in opravičujejo žrtvovanje posameznika za kolektivno dobro (Warnock, 1998). Šumič Riha (2012) zato meni, da je za današnjo dobo globalizacije etika maksimuma manj primerna in se bo v prihodnje postopoma umaknila manj ambiciozni, a hkrati za današnji univerzum bolj prilagajajoči se etiki minimuma, ki ima poslanstvo v obrambi življenja in onemogočanju viktimizacije subjekta, ki ga je potrebno varovati.⁷

Na področju ustvarjanja vrhunskega dosežka se etika maksimuma udejanja v triadi – odnosu med otrokom, starši in pedagogom. Pedagoški delavci, ki delajo z otrokom, morajo biti zato dobri strokovnjaki ožjih področjih, znati izbirati didaktične metode in sredstva učinkovanja na posameznika, ki ga bodo popeljala proti najvišjim dosežkom (Jošt & Vodičar, 2014), obenem pa tudi družbeno, kulturno, politično, humanistično in pedagoško razgledani (Divjak, 1996). Struk (1996) in Novak (2000) izpostavljata pomen pedagoške etike, ki nasprotuje vsakemu očitnemu ali prikritemu nasilju ter se izogiba vsakršnim pritiskom.

6 Kantov pogled na etiko je v ospredje postavil posameznikovo voljo, njegove motive in namere. Po Kantu ni možno izbirati svojih nagnjenj, možno pa je izbirati med nagnjenji in dolžnostjo. Slednje se kaže kot poslušnost zakonu, ki univerzalno zavezuje vsa racionalna bitja in ni omejen z nobenim pogojem. Kant ga imenuje kategorični imperativ. Po Kantu vsako človeško bitje kot racionalno bitje samo sebi postavlja moralne zapovedi. Druga avtoriteta je le toliko avtoriteta, kolikor jo posameznikova racionalna narava prepozna kot tako in mu dodeli avtoriteto. Vsak individuum je tako svoja lastna moralna avtoriteta. Slednje pa pomeni, da nobena zunanja avtoriteta ne more posamezniku priskrbeti kriterija za moralnost. Na ta način Kant postavi moralnega individuuma kot stališče in kriterij, ki je nad vsakim obstoječim družbenim redom in izven njega (Macintyre, 1993).

7 Etika minimuma se prepozna in poimenuje tudi kot etika solidarnosti, etika človekovih pravic, etika komunikacije ali etika pravičnosti (Šumič Riha, 2012).

Pedagoška etika

Vzgoja je bila vedno odsev socialnih razmerij in odnosov v določeni družbi ter kot taka sredstvo za doseganje duhovne ali moralne enotnosti družbe (Medveš, 1991). Raziskovanja v pedagogiki so pokazala na razcepljenost človekovega bistva med avtonomijo subjekta in družbenostjo, pri čemer ugotavljajo, da subjekt ne more postati človek brez vpliva univerzalnega. Socialni odnos med glasbenikom in njegovim pedagogom je tako ključna vez, po kateri poteka prenos in uresničevanje splošnih družbenih odnosov in vrednot. Zato Medveš (1991) postavlja hipotezo, da nemara potreba po prav določeni vzgoji izvira bolj od odraslih kot od otroka. O tem piše tudi Foucault (2004), ki navaja, da vzgojni čas lahko nadzoruje samo odrasli, otrokov vzgojitelj in učitelj. Ideja subjekta, ki izhaja iz hierarhičnega odnosa podrejanja, pa ni v skladu z etiko avtonomije, ker ne omogoča avtonomnega iskanja prave mere med pravicami in dolžnostmi (Novak, 2000). Zgodovina otroštva razkriva, da je bil nenehno prisoten tok projekcij odraslih na otroka. Na primer Salecl (2010, 93) navaja, da so »starši otroke vselej uporabljali kot sredstvo za projekcijo lastnega nezavednega ali pa kot nadomestek za kako odraslo osebo iz njihovega otroštva«. Zato ne preseneča, da se je tudi pedagoška etika spreminjala skozi zgodovino glede na družbeni red in pedagoške paradigme.

Javornik in Šebart (1991) v analizi Herbartovega koncepta vzgoje izpostavita za naše proučevanje pomembno tezo Johanna Friedricha Herbarta, ki jo je objavil leta 1919, in sicer da je za človeško naravo značilna prirojena neskončna zmožnost oblikovanja oziroma neskončnost človekovih dispozicij za razvoj ter da se mora človek že od mladosti dalje navajati na omejitve. Slednje pomeni, da je otroka potrebno podrediti, usmerjati, disciplinirati oziroma od njega zahtevati določeno ravnanje z »zunanjim pritiskom«. ⁸ Herbart je v procesu vzgoje, razvoja in oblikovanja posameznikove osebnosti izpostavljala vlogo pomembnih drugih, saj le transferno razmerje med učiteljem in učencem omogoči učitelju, da nastopi kot nosilec zakona, ki vodi in usmerja svojega varovanca. Slednje se lahko uresničuje le, če učenec vidi v učitelju vzor oziroma ga postavi na mesto svojega Ideala-Jaza. Gre za proces simbolne identifikacije, katerega rezultat je ponotranjenje pravil pri učencu, preko katerih učitelj usmerja njegovo vedenje in ravnanje v glas vesti ali notranje-zavezujoči zakon. Po Herbartu je najvišji smoter vzgoje oblikovanje posameznika kot avtonomnega, svobodnega in odgovornega subjekta, ki je podvržen notranjemu zakonu oziroma glasu vesti. To je možno doseči zgolj preko podreditve zunanjemu zakonu, katerega nosilci so pomembni drugi.

Tako imenovano vzgojo od zgoraj oziroma s strani učitelja poseblja tudi Platanova pedagogika. Platon je vzgojo in izobraževanje razlagal kot pot učenja iz temne votline v svetlobo resnice in pravice, ki poteka s pomočjo posegov od zunaj. Učenca je potrebno povleči navzgor, priganjati ga je treba, pa čeprav s prisilo in udarci, ker se posamezniki v votlini počutijo dobro in potrebujejo zunanjo spodbudo, da stopijo iz sveta prividov in ujetosti v resnični svet. Medtem je Rousseau zagovarjal nasprotno stališče, da vzgoja izhaja iz učenca, iz njegove notranje želje in samoorganizacije za učenje (Prange, 2007).

V pregledu najpomembnejših zgodovinskih pristopov k pedagoški etiki velja izpostaviti še temeljno tezo Kantove teorije, ki v ospredje postavlja disciplino kot temeljni pogoj otrokove vzgoje, izobraževanja in svobode. Kant je zagovarjal tezo, da se otrok lahko nauči misliti samo, če je discipliniran in s tem pokoren. Vzgojo je razdelil na tri faze: 1) vzreja, 2) disciplina ter 3) poučevanje in moralna vzgoja. Posebno pozornost je Kant posvetil fazi discipliniranja, kateri je pripisal spreminjanje otrokove živalske narave v človeško. Značilno je tudi, da je Kant otroka definiral kot neobčana, ki ne sme uporabljati svobodne volje, ker se jo šele mora naučiti uporabljati. Vloga vzgoje je ravno v tem, da otrok preko zunanje prisile, drila in discipline ponotranji notranji zakon oziroma oblikuje nadjaz kot glas vesti. Navedeno Kant utemelji s tem, da otrok še nima oblikovanega nadjaza, zato njegov moralni zakon izhaja iz vodenja učitelja, staršev in drugih, za otroka pomembnih avtoritet (Salecl, 2010).

Obdobje moderne pojmuje človeka kot suvereni avtonomni subjekt, ki v demokratični družbi svojo suverenost prenaša na institucije oblasti, med katerimi so tudi šole in druge vzgojno-izobraževalne ustanove. Medveš (1991) zato osvetli antropološki pogled na vzgojo, pri katerem je človek bolj pomemben kot proces vzgoje. Kot primer navede delo *Marie Montessori*, ki je vzgojo opredelila kot pomoč razvoju človeštva, pri čemer lahko le vsak sam zase razvije človeka v sebi. Pri tem je ključna posameznikova avtonomnost. Človek kot avtonomno bitje deluje v treh funkcijah, in sicer usmerjenost k dobremu kot etično bitje, usmerjenost k resnici kot umno bitje, in usmerjenost k lepemu kot kreativno bitje (Novak, 2000).

Avtonomnost je povezana z vrednostnim kontekstom odnosov, in sicer čim več je v družbi sistemskosti, reda in normativnosti, tem manj je avtentičnega življenja. Za zagotavljanje človekovih pravic je zato potreben določen formalni okvir, znotraj katerega se lahko uveljavlja etika vsakega posameznika. Pot do avtonomije je v ustreznih medsebojnih odnosih, ki pomenijo uravnoteženo izmenjavo med objektom in subjektom ter odpirajo prostor svobodnih izbir

⁸ Kljub postavljenim potrebam po omejitvi otroka, je bil Herbart mnenja, da si je hkrati potrebno prizadevati tudi za ohranitev otrokovih moči, s tem, da se mu da na razpolago zadosten maneverski prostor delovanja (Javornik & Šebart, 1991).

Slika 1: Slovita slovenska pianistka Dubravka Tomšič Srebotnjak, ki navdušuje s svojimi koncerti že več kot sedem desetletij - s svojo učiteljico Zoro Zarnik (1947, Ljubljana) (Wikimedia Commons).

(Novak, 2000). Postmoderno razumevanje razvoja avtonomnega posameznika zavrača togo strukturiranost in polarnost otrokovega razvoja. Ta pogled pri otroku vidi vse elemente moralnosti,⁹ kar pomeni, da se v vseh stopnjah otrokovega etičnega razvoja prepletajo discipliniranje in spodbujanje moralne avtonomije (Kozmus, 2009).

Pregled najpomembnejših zgodovinskih vidikov razvoja etike v vzgoji in izobraževanju lahko sklenemo z mislijo Medveša (1991), ki izpostavlja, da je vzgoja vedno normativna, da ji vedno za nekaj gre. Konec normativnosti bi pomenil tudi konec vzgoje. Osrednji pedagoški zakon je, da je vzgojno vplivanje tem bolj učinkovito, čim bolj je v okviru svoje normativnosti tudi enotno. Njegov cilj je razvoj osebnosti oziroma vzpostavitev človekovega hotenja določeni ideji, nazoru, gibanju ali resnici. Postavlja se vprašanje, kateri so vplivni dejavniki, ki učenca pripravijo k ponotranjenju tistih vrednot,

ki naj bi ga oblikovale v osebnost po meri, kot jo zanj narekuje izbrana normativnost, izražena skozi pričakovanja staršev, učiteljev in institucije.¹⁰ Vprašanje je zlasti aktualno, ko je smoter vzgojnega oblikovanja doseganje vrhunskih dosežkov na šolskem ali prostočasnem področju udejstvovanja otrok. Izhajajoč iz navedenega nas je na primeru vrhunskih glasbenikov instrumentalistov zanimalo, kateri so najbolj prepoznani dejavniki, ki so oblikovali njihovo pot ustvarjanja vrhunskih dosežkov v zgodnjem obdobju življenja ter ali jim je prehojena pot dala zadoščenje oziroma upravičila napore in pristope, vložene v razvoj njihove vrhunskosti.

EMPIRIČNA RAZISKAVA

Empirična kvalitativna raziskava je bila zasnovana na interpretativnem fenomenološkem raziskovalnem pristopu, pri čemer so nas zanimali osebni pogledi, doživetja in samorefleksije glasbenikov instrumentalistov, ki so v obdobju otroštva in mladostništva (do 18. leta starosti) dosegli odmevne rezultate na tekmovanjih državnega in mednarodnega nivoja.¹¹ Pri tem smo se posebej osredotočili na interpretacije njihovih izkušenj iz obdobja obiskovanja nižje in srednje glasbene šole. V raziskavi je sodelovalo 42 glasbenikov, od tega 10 flavtistov, 10 violinistov, 10 harmonikarjev in 12 pianistov. Dve tretjini je bilo glasbenic (64,3 %). Najmlajši intervjuvanec je bil star 12 let in najstarejši 75 let, povprečna starost je bila 29,2 leta.

Intervjuvani glasbeniki so povprečno igrali glasbeni instrument 22,2 let. Z učenjem so pričeli praviloma pri sedmih letih. Izmed vseh intervjuvancev sta se samo dva opredelila, da nista več aktivna v profesionalnem igranju glasbenega instrumenta. Zbiranje podatkov je potekalo z metodo snežne kepe in s pol-strukturiranimi intervjuji ter v skladu z etičnimi vidiki kvalitativnega raziskovanja.¹² Razvoj merskega instrumenta, postopek zbiranja podatkov in socialno-demografske značilnosti intervjuvanih glasbenikov so podrobno opisane v drugi objavljeni študiji, ki se je osredotočila na proučevanje vrhunškega udejstvovanja v instrumentalni glasbi z vidika obravnave možnih težav ter tveganih posledic za telesno in duševno zdravje pri razvoju mladih glasbenikov (Zurc, 2020).

Vsi intervjuji so bili zvočno posneti (MP3) in dobesedno prepisani ter analizirani s postopkom kvalitativne vsebinske analize po avtorjih Adam et al.

9 Kozmus (2009) elemente moralnosti opredeljujejo v bipolarnosti od discipline do samoodločanja, od čustvenosti do racionalnosti, od heteronomnosti do avtonomnosti.

10 Štrajn (2007) piše tudi o vplivu vzgojno-izobraževalne politike, ki vpliva na normativni izbor vrednot vzgoje.

11 Kot kriterij za uspeh na državnem tekmovanju je bila vzeta uvrstitev na tekmovanju TEMSIG.

12 Upoštevana je bila prostovoljnost in anonimnost sodelovanja, z možnostjo prekinitve v kateri koli fazi izvedbe zbiranja podatkov brez posledic za sodelujoče. Vse izjave intervjuvancev so bile šifrirane, pri tem so bili umaknjeni osebni podatki (npr. imena oseb, krajev, institucij), ki bi lahko razkrili identiteto intervjuvanca.

(2012), pri čemer je bilo v interaktivnem zaporedju uporabljenih pet korakov analize: 1) odprto kodiranje (pripisovanje pomena najmanjšim smiselnim delom besedila); 2) kategoriziranje (združevanje kod v kategorije); 3) osno kodiranje (analiza umeščenosti posameznih kod znotraj kategorije), 4) združevanje kategorij v teme in 5) selektivno kodiranje (analiza odnosov med temami).

Dobljeni rezultati kvalitativne analize so pokazali pet osrednjih tem samorefleksije intervjuvanih glasbenikov o vplivnih dejavnikih ustvarjanja vrhunskih dosežkov, in sicer *pomen glasbe v življenju, opredelitev vrhunskega dosežka, razvoj talenta, vloga učitelja in vloga staršev. Refleksija glasbenikov na ponovitev prehojene poti* se je pokazala kot samostojna tema s tremi osrednjimi podkategorijami, ki kažejo naklonjenost k ponovitvi prehojene poti, potrebne spremembe in neodločenost o njeni upravičenosti. Dobljene teme s pripadajočimi kategorijami in kodami natančneje predstavljamo v nadaljevanju.

Pomen glasbe v življenju

Intervjuvani glasbeniki so že v zgodnjih letih življenja začutili, da imajo veselje do glasbe in jo čutijo kot poklicanost. *Pomen glasbe v življenju* se kaže skozi njihovo motivacijo za glasbeno udejstvovanje in zadovoljstvo z izbranim glasbenim instrumentom, ki je bil izbran postopoma med preizkušanjem različnih instrumentov. Dva vrhunska pianista sta razmišljala takole:

Nekako že od samega začetka, pravzaprav ko sem se začel ukvarjati, ko sem začel hoditi v pripravniko, v glasbeno šolo, sem nekako vedel, da pravzaprav bo moje življenje dejansko posvečeno glasbi, nekako sem čutil v sebi, hm, talent in to željo po igranju, na začetku različnih instrumentov, potem seveda sem se bolj usmeril v enega samega. (MK-A-5/1)

[...] potem sem bil pri profesorici in tako se je začela ta pot. V glavnem me je uspela zastrepiti z glasbo... nekako sem se že takrat, pri 10. letih, v glavi odločil, da bom kar pianist, ja. Tako, da že takrat se mi je pojavila ena taka fiksna ideja, da sploh nisem razmišljal o čem drugem. (MK-A-7/1)

Motivacija za glasbeno udejstvovanje prihaja pri vrhunskih glasbenikih iz notranje potrebe po samouresničevanju in izražanju z glasbo. Čeprav so med motivi za igranje glasbenega instrumenta izpostavili tudi zunanje motive, kot sta želja po nastopanju na velikih odrih in spodbuda učitelja, pa menijo, da jim glasba predstavlja predvsem medij, skozi katerega lahko izražajo svoja notranja občutja z zvokom. Pianist opisuje svojo samouresničitev skozi glasbo:

[...] tam se je že izkristalizirala ena višja želja, višja motivacija, da sem spoznal oziroma kot osebnost začutil, da je to moja samouresničitev skozi glasbo. In to je tista moja najmočnejša notranja motivacija, da se izraziš skozi glasbo. Ne toliko ti zunanji uspehi [...]. (MK-A-7/1)

Opredelitev vrhunskega dosežka in razvoj talenta

Intervjuvani glasbeniki razumejo *vrhunski dosežek* v glasbi kot *nadpovprečni uspeh* v šolanju in pri nastopanju, *nadaljevanje lastnega igranja in koncertiranja* po zaključku formalnega glasbenega izobraževanja, pridobitev *ugledne štipendije* ter kot *uspehe s svojimi učenci* pri pedagoškem delu. *Vrhunski dosežek pri pedagoškem delu* označujejo hitro napredovanje na delovnem mestu, uveljavitev kot priznanega glasbenega pedagoga že v prvih letih poučevanja ter odlični mednarodni uspehi z učenci. Pri tej kategoriji so se pojavile tudi kode, ki povezujejo vrhunskega pedagoga z vrhunskim glasbenim poustvarjalcem v isti osebi. *Vrhunski dosežek kot lastno igranje* se kaže v rednem, vsakodnevnem glasbenem poustvarjanju tudi po zaključenem šolanju ali po upokojitvi. *Nadpovprečni uspehi v šolanju*, ki odlikujejo glasbenike instrumentaliste, se po mnenju intervjuvanih prepoznavajo v hitrem tempu učenja in napredovanja na glasbenem instrumentu, doseženem izrazitem napredku v kratkem času, preskakovanju razredov in stopenj glasbenega šolanja ter predčasnem uspešnem zaključku šolanja oziroma diplomiranja na glasbenem instrumentu. Dosežki hitrega napredovanja v šolanju se razkrivajo tudi kot vstop otroka v sistem izobraževanja, ki je bil zasnovan za šolanje odraslih. *Nadpovprečni dosežki pri nastopanju* se po mnenju intervjuvanih definirajo kot prvi nastop na odru v predšolskem obdobju ter prvi nastop z orkestrom med 10. in 16. letom starosti.

Usmerjeni *razvoj glasbenega talenta* se prične med 8. in 10. letom starosti, ko so intervjuvani glasbeniki poročali o svoji odločitvi postati glasbenik. Profesionalni pristop k vadenju in ukvarjanju z glasbo se oblikuje med 12. in 16. letom starosti. V tem obdobju so glasbeniki pogosto zamenjali svojega učitelja oziroma prešli k bolj kakovostnemu glasbenemu pedagogu. Pojavijo se prva šolanja v tujini, pri mednarodno priznanih glasbenih pedagogih. Za adolescenco so značilni tudi prvi vrhunski dosežki, kot so vrhunski nastop z orkestrom, nastop na koncertu v tujini ali ugledna mednarodna nagrada na glasbenem tekmovanju. Večina intervjuvanih glasbenikov je po zaključeni nižji glasbeni šoli nadaljevala šolanje glasbenega instrumenta na srednji glasbeni šoli oziroma umetniški gimnaziji in za tem na akademiji za glasbo, kjer so opravili prvo in drugo stopnjo visokošolskega študija glasbene umetnosti.

Na različnih stopnjah šolanja so intervjuvani glasbeniki svojo izobraževalno pot nadaljevali v tujini, najpogosteje na podiplomskem študiju. Samostojna solistična kariera glasbenika, ki jo sestavljajo nastopi, koncerti, avdicije in tekmovanja, praviloma traja do zaključka formalnega študija. Rezultati kažejo, da se najbolj *intenziven glasbeni razvoj* odvija v času srednješolskega in visokošolskega izobraževanja, ko je vse posvečeno glasbenemu instrumentu in je tako ob intenzivnejšem študiju glasbenega instrumenta in profesionalnem pristopu dosežen tudi največji glasbeni razvoj. Zaključevanje solistične kariere običajno poteka med 26. in 35. letom starosti. Med intervjuvanimi glasbeniki so tudi izjeme, ki poročajo o solističnem koncertnem udejstvovanju tudi po 40. letu starosti, celo pri 75. letih oziroma skozi celotno življenjsko obdobje. Analiza je še pokazala, da solistično glasbeno poustvarjanje spremlja pedagoško delo. O prvih pedagoških izkušnjah so intervjuvanci poročali med 20. in 26. letom starosti.

Vloga učitelja in staršev

Vloga učitelja ali glasbenega pedagoga ima v karieri vrhunkega glasbenika po mnenju intervjuvanih pianistov, violinistov, flvtistov in harmonikarjev zelo pomembno mesto. Izkazuje se preko značilnosti, kot so visoka usposobljenost in prizadevnost učitelja, dolgoletno sodelovanje in stik z istim učiteljem ter hkrati pomen učenja pri različnih učiteljih – mentorjih. Intervjuvanci so navedli, da je imel *učitelj vpliv na njihovo glasbeno kariero* zlasti z motiviranjem, omogočanjem in spodbujanjem glasbenega razvoja, preventivi pred poškodbami ter preprečevanju pojave težav. Intervjuvani vrhunski glasbeniki so izpostavili, da so v času svojega šolanja imeli *visoko usposobljene učitelje*, najboljše med najboljšimi, in sicer zlasti pri študiju v tujini. Priznavajo, da tovrstnih učiteljev dan danes skorajda ni več. To so bili visoko izobraženi, inteligentni ter izredno muzikalni strokovnjaki, ki so znali poiskati in razviti njihove potencialne ter s tem pomembno vplivati na njihov glasbeni razvoj.

Na srednji šoli sem hodil k profesorju [op. ime učitelja glasbenega instrumenta], ki je bil zelo izobražen gospod. Znal je na pravi način pristopiti do mene in tam sem vedno bolj napredoval in beležil že prve uspehe. (MK-A-7/1)

V številnih primerih je bil učitelj vrhunkega glasbenika tudi sam vrhunski glasbenik instrumentalist, ki je k sebi v šolanje sprejel manjše število učencev, ki so se pred tem izkazali z vrhunskimi dosežki. Za učitelje vrhunskih glasbenikov je značilna velika prizadevnost in zavzetost ob težavah. Na osnovi navedenega ne preseneča, da so se glasbeniki *dolgo*

let šolali pri enem učitelju, ki je pustil svoj pečat in jih zaznamoval s svojim pristopom.

[...] *to je bilo kar dolgo obdobje, vse pod isto mentorico, kar me je gotovo zaznamovalo.* (MK-U-6/1)

Intervjuvanci so navedli, da so se pri istem učitelju šolali tudi po 10 let. Nekateri so imeli enega učitelja skozi celotno izobraževanje od nižje glasbene šole do visokošolskega študija. V splošnem so vrhunski glasbeniki skozi celotno šolanje zamenjali malo učiteljev. Kot razlog za *menjavo učitelja* se je v intervjujih razkrilo nasilje, ki ga je izvajal učitelj nad učencem. Do menjave učitelja je praviloma prišlo zaradi želje učenca, običajno na prehodu med nižjo in srednjo glasbeno šolo, lahko pa tudi že prej. Na menjavo neustreznega učitelja gledajo vrhunski glasbeniki pozitivno in kot odločilen korak pri svojem razvoju.

Potem sem pa pri 11. ali 12. letih profesorja violine spremenila. Sem šla k [op. ime učitelja glasbenega instrumenta], *ki je takrat že učil na* [op. ime ustanove]. *In to je bila tudi velika sprememba za mene, ker... Učitelj je zelo osebna stvar in se nekako navadiš, ampak veš, da rabiš nekaj drugega v nekem momentu. Tako da, bile so spremembe, ampak vse je bilo v pozitivnem smislu.* (MV-A-10/2)

Vloga staršev na poti razvoja nadarjenega glasbenika se je v intervjujih razkrila v obliki poudarjenega pomena *glasbene izobrazbe, materialne podpore, spodbude, strogosti in nadzora ter žrtvovanja staršev* za otrokov uspeh na glasbenem področju, pa tudi v obliki *konfliktov* med starši in glasbenikom. V večini primerov starši intervjuvanih glasbenikov niso imeli formalne *glasbene izobrazbe*, kljub temu so jih intervjuvanci opisali kot dobre poznavalce in ljubitelje glasbe s poudarjeno muzikalnostjo. Po njihovem mnenju je ustvarjanje vrhunskih dosežkov v glasbi neposredno povezano z *žrtvovanjem staršev*, ki se kaže kot ločitev družine, pri kateri eden izmed staršev (praviloma mama) sledi glasbenemu šolanju otroka v drugi kraj ali celo tujo državo, medtem ko preostala družina ostane doma. Starši intervjuvanih glasbenikov so v marsikaterem primeru tudi opustili lastne poklicne aktivnosti in kariere ter vlagali celotne družinske prihodke v otrokovo glasbeno pot. *Materialna podpora staršev* se je skozi intervjuje pokazala kot ključna za glasbenikov razvoj ter se dokazuje skozi pridobljene kode, kot so podpora staršev glede na finančne zmožnosti, nabava glasbenih instrumentov in vztrajnost staršev pri pridobitvi materialnih sredstev. Ne glede na navedeno, materialna podpora staršev sama po sebi ni dovolj

Tabela 1: Kvalitativna vsebinska analiza osrednjih tem, njim pripadajočih kategorij in kod pri odgovorih glasbenikov na vprašanje, ali bi ponovili svojo prehojeno pot v glasbi.

Tema	Kategorija	Koda
Ponovitev enake poti	pot bi ponovil/-a	ponovil z veseljem; bi ponovila; ostal bi pianist; brez obžalovanja
	zadovoljstvo s prehojeno potjo	zadovoljen s svojo potjo v glasbi; zadovoljna z vsemi odločitvami; izredno zadoščenje na prehojeni poti; izredno uspešna pot glasbenika; priljubljen med ljudmi; dobri profesorji; hvaležnost za doprinos vsakega učitelja
	lastno kreiranje svoje poti	vsak ima usodo v svojih rokah; nujno zaporedje spoznanj; pot v glasbi kot realizacija vzroka in posledic; težave na poti prispevale k razvoju novih pogledov
Spremembe na poti	zgodnejši začetek učenja instrumenta v glasbeni šoli	prej začel učiti v glasbeni šoli; pridobil bi več znanja v otroštvu; začel prej, pri šestih letih; začel bolj intenzivno; v preteklosti ni bilo možno začeti igrati glasbeni instrument pred vstopom v osnovno šolo; pričetek igranja instrumenta v zelo mladih letih
	bolj kakovostno glasbeno izobraževanje	danes višja kakovost šol in pogojev šolanja; začela takoj z glavnim instrumentom - violino, brez uvajanja na klavirju; takoj začeti z glavnim glasbenim instrumentom, brez predhodnega uvajanja s flavto; prej zamenjal manj neustreznega učitelja; se izognil izgubljenemu času
	večja vključenost staršev	večja doslednost staršev do otrokovega vadenja
	manj splošnega izobraževanja	manj časa posvetil splošnim predmetom v gimnaziji in več instrumentu; umaknitev splošno-izobraževalnih predmetov iz predmetnika umetniške gimnazije
	izkoristil priložnosti	izkoristila bi ponudbe za koncertno delo v tujini po zaključku študija
Poti ne želi ponoviti	poti ne bi ponovil/-a	poti ne bi ponovila v enaki obliki; težka pot
	dvom po izbiri enake poti	dvom po izbiri enake poti; lahko bi v življenju počel tudi kaj drugega; težave z zdravjem
	izbral/-a drugačno pot	zanimali ga različni poklici; več različnih možnosti, kaj vse bi lahko postal
Neodločenost o ponovitvi prehojene poti	ne želi razmišljati o prehojeni poti	brez samokritičnosti o prehojeni poti; nerad razmišlja o preteklosti; pogled usmerjen v prihodnost; izkoristiti vsak dan; skromnost glede doseženih rezultatov na prehojeni poti
	pot določila usoda	posameznik nima uvida, kakšna usoda je za njega boljša; slučajno postal pianist; usoda določila pot; zaupanje v usodo
	pot določili pomembni drugi	skromnost v ambicijah; pomembno mu je mnenje drugih; pomemben je odziv publike

za ustvarjanje vrhunskih dosežkov, potrebna je tudi njihova *spodbuda, strogost in nadzor* do mladega glasbenika. Strogost in nadzor staršev se najbolj kaže v odnosu staršev do otrokovega vadenja, kot nazorno opisuje intervjuvani glasbenik:

Ja, sem bil, moram reči, da sem bil kar organiziran, ampak ta organiziranost je posledica mojih staršev, ki so me jo kar oni naučili. Predvsem sem pa zelo moral biti, ker malo, hm, so imeli malo trdo roko, kar je pač normalno za vsakega glasbenika... In kjer pač starši tudi prepoznajo, da mogoče iz tebe še kaj bo, da je treba ta talent res gojiti, potem seveda tudi starši poskrbijo zato, da se vadi res kontinuirano, ne da se spi, ampak da se dela. (MK-A-5/4)

Intervjuvani vrhunski glasbeniki so navedli, da je bila za njih najpomembnejša spodbuda, ko so starši prisluhnili njihovi želji za vključitev v glasbeno šolanje. Pomembno spodbudo jim je pomenilo, da so starši poslušali njihovo igranje glasbenega instrumenta. Opozorili so, da je za razvoj nadarjenega glasbenika pomembno, da ga starši spodbujajo k ambicijam tudi v splošnem izobraževanju ter njegovih talentov ne izpostavljajo v neustreznih okoliščinah. V kolikor slednjemu ni zadoščeno, lahko na poti ustvarjanja vrhunskih dosežkov pride do *konfliktov med starši in mladim glasbenikom*, ki so najpogosteje posledica različnih pogledov na potrebno količino otrokovega vadenja, ambicioznost zastavljenih ciljev ter navzkrižij med zahtevami glasbene kariere otroka in poklicnih karier staršev.

Refleksija na ponovitev prehojene poti

Intervjuvani glasbeniki instrumentalisti so dejali, da bi *prehojeno pot v glasbi ponovili*, da so z njo in sprejetimi odločitvami zadovoljni ter ničesar ne obžalujejo (tabela 1). Glasbena pot jim je dala osebno zadoščenje, uspeh in priljubljenost v družbi. Izražajo hvaležnost za priložnost sodelovanja z odličnimi glasbenimi pedagogi in njihov doprinos k lastnemu kariernemu razvoju. Verjamejo, da so bile težave na poti nujno potrebne za razvoj novih pogledov in napredovanje ter da so kljub temu ves čas imeli usodo v svojih rokah.

Vse bi isto naredila Saj zdaj itak ne morem nič spremeniti, ampak očitno zaradi tega, ker je bila taka pot, sem zdaj tukaj, kjer sem. Tako da sem zadovoljna in hvaležna za to, kar se je vse zgodilo. (MV-A-10/11)

Ja, ja bi. Itak, iz vsake stvari lahko potegneš nekaj dobrega in ne glede na to, s čim se srečaš. Mislim, če ne bi bilo tako, kot je bilo, potem ne bi bila tukaj. Tako da, če bi šla spet vse isto, bi bila verjetno spet tukaj (MF-A-5/12).

Ja, v celoti bi ponovila z vsemi vzponi in padci. Mislim, da ne bi čisto nič spremenila. Ker vsaka stvar je bila za nekaj dobra, tudi tisto, kar je bilo slabo. Mogoče sem neko stvar potem začela gledati z drugačnimi očmi. Mislim, da bi ponovila, čeprav je bila naporna in težka, ampak mislim, da bi se še enkrat za isto odločila. (MK-A-3/14)

Med spremembami na poti razvoja v vrhunškega instrumentalista so intervjuvani glasbeniki predlagali *zgodnejši začetek učenja glasbenega instrumenta v glasbeni šoli, bolj kakovostno glasbeno izobraževanje, večjo vključenost staršev*, zlasti na področju spremljanja otrokovega vadenja, *manjši obseg rednega splošnega izobraževanja ter boljši izkoristek priložnosti, ki so se pojavile na poti*, kot so ponudbe za koncerte v tujini. Najstarejša intervjuvanka je pojasnila:

Aja, ja, seveda bi jo ponovila. Ja, ja, ponovila, pa še kaj izboljšala ... Jaz sem imela veliko enih ponudb, pa nisem izkoristila, v tem smislu samo ... To bi verjetno spremenila, ja ... (MK-A-9/7)

Zgodnejši začetek učenja glasbenega instrumenta v glasbeni šoli pomeni po mnenju intervjuvanih glasbenikov začetek učenja pri najmanj šestih letih in bolj intenzivno učenje instrumenta, ki omogoča pridobitev širše baze znanja v otroštvu. Intervjuvanci izpostavljajo, da v preteklosti ni bilo možno vstopiti v glasbeno šolo pred začetkom obiskovanja redne osnovne šole. Navajajo, da je današnja starost pričetka igranja glasbenega instrumenta občutno nižja kot v času njihovega šolanja. Prav

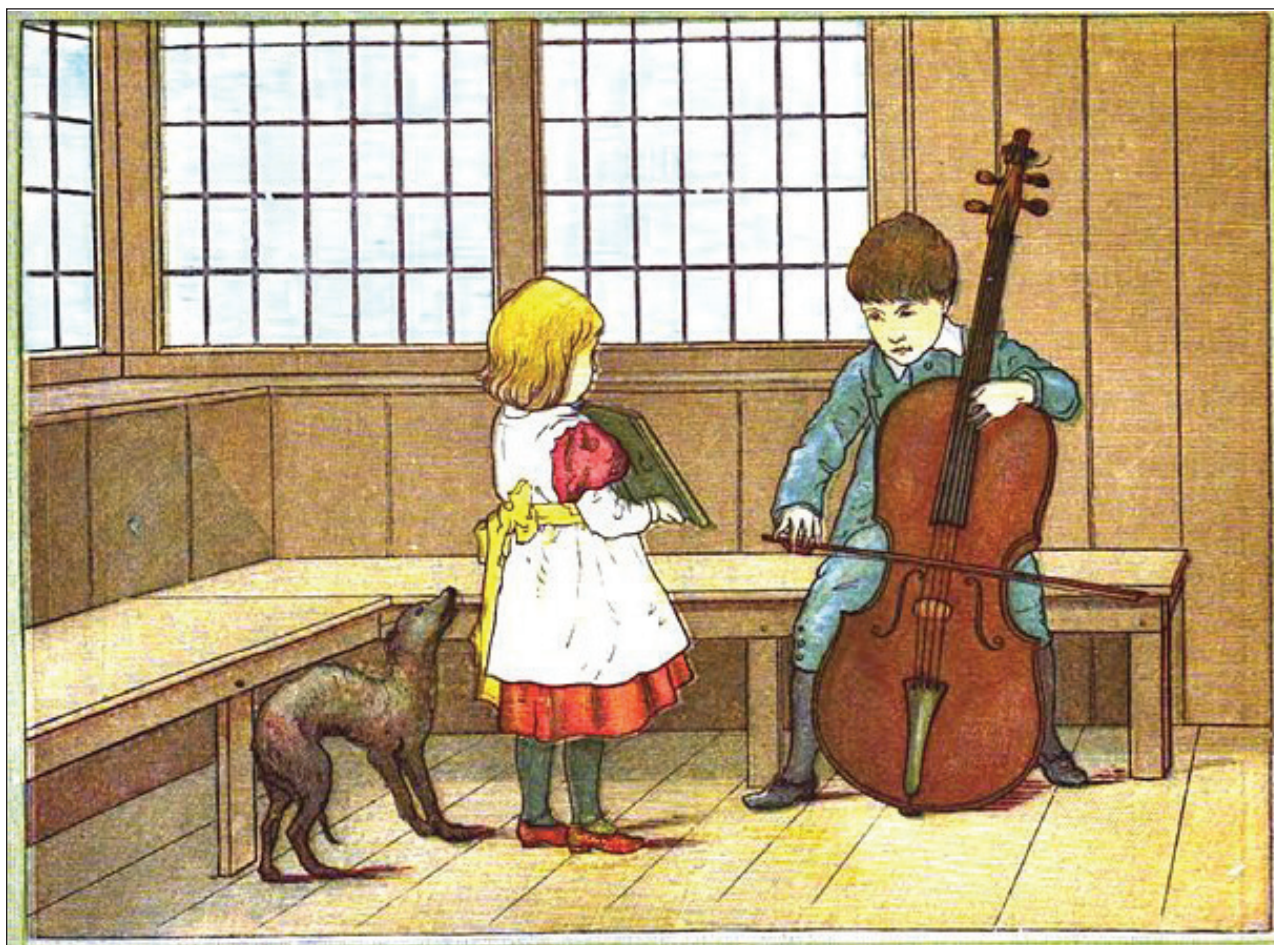
tako je za današnje *glasbeno izobraževanje* značilno, da je *bolj kakovostno*, in sicer tako z vidika znanja, usposobljenosti glasbenih pedagogov in pogojev šolanja (npr. instrumenti). Bolj kakovostno glasbeno izobraževanje pomeni tudi takojšen pričetek učenja glavnega glasbenega instrumenta, brez predhodnega uvajalnega instrumenta, kot je bila na primer pogosta praksa učenja kljunaste flavte pred učenjem klavirja:

Predvsem bi staršem svetoval, naj me dajo že prej v glasbeno šolo... pa takoj na klavir, a ne, takoj na instrument. In mogoče bi staršem povedal tudi to, da bi morali biti mogoče malo bolj vztrajni na tem, da bi več redno delal, da bi si v otroštvu malo več podlage še ustvaril. (MK-A-7/11)

Na področju predlaganih izboljšav za večjo kakovost glasbenega izobraževanja so intervjuvani glasbeniki izpostavili tudi pravočasno zamenjavo manj primerne glasbenega pedagoga. S temi bi se lahko izognili izgubljenemu času ustvarjanja vrhunskih dosežkov. K slednjemu bi pomembno prispevalo tudi *zmanjšanje splošnega izobraževanja* ali celo umaknitev splošno-izobraževalnih predmetov iz predmetnika umetniške gimnazije.

Nekateri intervjuvani vrhunski glasbeniki *prehojene poti ne bi ponovili* v enaki obliki, ker je bila to težka pot, ki je vplivala na njihovo zdravje ter onemogočila, da bi se v življenju lahko ukvarjali z drugimi aktivnostmi ali se usposobili za poklic, ki jih veseli. Zato bi *izbrali drugačno pot*. *Neodločenost o ponovitvi prehojene poti* se pojavlja pri tistih vrhunskih glasbenikih, ki verjamejo, da je njihovo *pot v glasbi določila usoda* ali slučajnost ter da kot posamezniki na potek poti niso mogli vplivati. Pomembnejšo vlogo na kreiranje svoje poti v glasbi pripisujejo publiki in pomembnim drugim, kot so glasbeni pedagogi in starši. Navedena skupina intervjuvancev *ne želi razmišljati o prehojeni poti* in preteklosti. Njihov pogled je usmerjen v prihodnost, v katero vlagajo svoje upe in načrte. Doseženi vrhunski rezultati v glasbi so pri teh intervjuvancih ovrednoteni skromno, brez pravega zavedanja o njihovi veličini.

To je težko reči, mogoče, sigurno, da nekaj bi naredil drugače. Človek ne more napovedovati ali si izmisliti nekaj, kar se v resnici nikoli ni zgodilo ... Tega noben ne ve. Lahko bi postal športnik, zelo mi je všeč šport in trenersko delo, sploh organizacija športa. Lahko bi postal koreograf, izredno mi je všeč baletna koreografija, ples. Lahko bi postal igralec v gledališču ali režiser. Lahko bi postal znanstvenik ali pravnik. Vse to me je zanimalo. Pač zgodilo se je tako ... Ne obžalujem ničesar. Sploh pa o preteklosti razmišljam malo, ... misliti je potrebno na danes in jutri ... (MK-A-12/5)

Slika 2: Mladi glasbeniki - Afternoon Tea (1880) (Wikimedia Commons).

RAZPRAVA IN ZAKLJUČEK

Namen izvedene raziskave je bil dobiti vpogled in proučiti vplivne dejavnike, ki se pojavljajo na poti ustvarjanja vrhunskih dosežkov v obdobju otroštva na primeru klasične instrumentalne glasbe. Empirični vpogled v doživetja in razmišljanja 42 vrhunskih glasbenikov je razkril, da je ustvarjanje presežnih, enkratnih in neponovljivih glasbenih dosežkov preplet različnih dejavnikov, med katerimi igrajo dominantno vlogo otrokov odnos do glasbe, vloga učitelja in vloga staršev.

Odnos do glasbe, ki predstavlja učno snov, učitelj kot posredovalec znanja in starši, ki zagotavljajo materialno in socialno-čustveno podporno okolje, so medsebojno soodvisni in omogočajo otrokov glasbeni razvoj, saj kot taki predstavljajo tri ključne medije vzgoje, ki jih je v svojem izvirnem pristopu h klasifikaciji pedagoške misli izpeljal Zdenko Medveš (2015, cit. v Protner, 2020, 87). Protner (2020) pojasnjuje, da je Medveš kot novost v slovenskem pedagoškem prostoru vpeljal logiko razumevanja vzgoje

kot procesa, ki temelji na zakonitosti treh dejavnikov oziroma didaktičnega trikotnika (učitelj, učenec, učna vsebina), ki jim je dodal v vzgojnih teorijah prisoten četrti dejavnik, to je življenjsko okolje (op. v našem primeru je to dejavnik vloge staršev). Navedeni dejavniki določajo vsak vzgojni proces in čeprav je učinek vzgoje produkt njihovega medsebojnega učinkovanja, je lahko samo posamezni dejavnik v ospredju kot dominantni medij oziroma primarni nosilec vzgojnega učinkovanja. Navedena logika vzgojnega procesa je po mnenju Protnerja (2020, 88) unikatna in »ohranja v vseh zgodovinskih obdobjih in v vseh nacionalnih okoljih enako strukturo«.

Če je ključne komponente vzgojnega procesa ustvarjanja vrhunskega dosežka možno pojasniti z mediji vzgoje, se postavlja vprašanje, kaj je cilj tovrstnega vzgojnega udejstvovanja oziroma kaj glasbenikom predstavlja vrhunski dosežek. Analiza intervjujev je razkrila različne poglede na kriterije vrednotenja vrhunskosti v klasični instrumentalni glasbi. Dobljene ugotovitve bi lahko razdelili na dva temeljna konstrukta,

in sicer na dosežke v lastni glasbeni karieri tako v času formalnega izobraževanja kot tudi po njem¹³ ter na pedagoške uspehe glasbenikov s svojimi učenci. Vpogled v različno razumevanje in predstave glasbenikov, kaj jim predstavlja vrhunski dosežek, dajejo pomembno izhodišče za vpeljavo koncepta otrokosrediščnosti ali na otroka osredinjenega pristopa, ki ločuje med delovalno, humanistično in kognitivno dimenzijo (Starkey, 2017, cit. v Medarić, 2020, 545). Medarić (2020) na primeru izobraževanja otrok priseljencev v Sloveniji ugotavlja, da se navedeni pristop v vzgojno-izobraževalnih institucijah ne uveljavlja sistematično in celovito, temveč je predvsem odvisen od posameznih pedagoških delavcev. Na osnovi dobljenih ugotovitev naše raziskave bi lahko podobno sklepali tudi za izobraževanje mladih glasbenikov. V ospredju razvoja glasbenega talenta sta otrokova aktivna participacija in kognitivna dimenzija, razvidna skozi formalne stopnje glasbenega šolanja, ki so neposredno povezane z razvojem glasbene kariere. Medtem ko se humanistična dimenzija – prepoznavanje otroka kot posameznika – odvija v individualnem odnosu med pedagogom in njegovim varovancem. Kakšen bo ta odnos, koliko bo prepoznaval otrokove potrebe, želje in interese ter zmožnosti za ustvarjanje vrhunskih dosežkov, pa je odvisno pedagoške etike njegovega učitelja.

Kakovost pedagoškega dela svojih učiteljev so intervjuvani glasbeniki reflektirali skozi vprašanje, ali bi na osnovi današnjega vpogleda v glasbeno kariero, le-to ponovili. Ugotovitve so pokazale vsa tri pričakovana stališča: pritrilnega, negativnega in neodločenega. Še posebej zanimivi in vredni natančnejšega vpogleda so odgovori glasbenikov, ki so se odločili, da bi pot ponovili, vendar bi na njej naredili določene spremembe. Med drugim so izpostavili pomen zgodnejšega pričetka vodenega učenja glasbenega instrumenta, zlasti takojšen prehod na izbrani instrument brez eksperimentiranja z drugimi instrumenti. Pri tem je razviden neusmiljen pritisk tekmovalnega glasbenega sveta, ki zahteva intenzivno učenje in obvladovanje instrumenta v čim bolj zgodnji starosti, brez časa za igro in eksperimentiranje. Navedeni pritiski po doseganju visokih rezultatov že v zgodnjem obdobju vodijo v tveganja za telesno in duševno zdravje mladih glasbenikov (Zurc, 2020).

Intervjuvani glasbeniki so nadalje izpostavili, da je potrebno vpeljati bolj kakovostno šolanje didaktike glasbenega instrumenta z inovativnimi pedagoškimi pristopi. Navedeno pobudo je možno razumeti v odnosu do učitelja kot enega izmed medijev vzgoje. Vzgojnost pouka je namreč uresničljiva samo na osnovi identifikacije učenca z učiteljem »na ravni intimnega duhovnega stika učitelja in učenca«, ki omogoči na učenca prenos ne samo intelektualnega znanja temveč tudi vrednostnega polja učitelja, to je njegovih čustev, prepričanj, verovanj

in vrednotenj (Medveš, 2015, cit. v Protner, 2020, 89). Že pedagoški klasik Herbart (Herbarts, 1919, cit. v Javornik & Šebart, 1991, 143) je poudaril, da pedagogika ni samo znanost ampak je tudi umetnost in se je kot take ni možno priučiti, ker nima ene same »pravilne« teorije ali postopkov, kako poučevati, da bi dobili v naprej načrtovane rezultate. Učinke pouka ni možno v naprej predvideti, saj predstavljajo transfer med nezavednim učitelja in učenca ter se pojavijo med poučevanjem in dobljenimi učnimi dosežki.

Potencialne izboljšave vidimo v vseživljenjskem pedagoškem izobraževanju učiteljev glasbenih instrumentov, in sicer tako na področju same didaktike oziroma pristopov k posredovanju učne snovi kot tudi temeljne pedagoške misli in teorije vzgoje. Navedena znanja bodo dala učitelju možnost celovitega vpogleda in omogočila refleksijo lastne pedagoške prakse in pedagoškega vpliva na glasbenikov razvoj ter mu pomagala pri oblikovanju vzgojno-izobraževalnih pristopov, ki bodo ustrezali glasbenikovemu predznanju, potrebam in željam. Ugotovitve naše raziskave kažejo, da je potrebno posebno pozornost nameniti izobraževanju glasbenikov med 10. in 16. letom starosti, ko poteka najbolj intenziven glasbeni razvoj. V tem obdobju mladi glasbeniki potrebujejo stabilno intelektualno, čustveno, moralno in materialno okolje. Po drugi strani se velja osredotočiti tudi na glasbenike ob zaključku kariere, saj odhodi iz koncertnih dvoran potekajo vse od zaključka študija (približno pri 26. letih) pa do upokojitve (npr. 75 let). Potrebno bi bilo raziskati dejavnike, ki vodijo do navedenega starostnega razhajanja ter izpostaviti tiste pozitivne vplive, ki omogočijo, da se posamezniki odločijo vztrajati v glasbeni karieri tudi po zaključenem formalnem izobraževanju.

Med predlogi za spremembe na prehojeni poti so glasbeniki izpostavili tudi željo po večji vključenosti staršev. Starši predstavljajo v vzgojnem procesu medij življenjskega okolja (Medveš, 2015, cit. v Protner, 2020, 87). Kljub spoznanju, da so intervjuvanci motivacijo za glasbeno udejstvovanje pripisali svoji notranji potrebi po samouresničevanju in izražanju z glasbo, pa ugotovitve kažejo, da imajo starši zelo pomemben vpliv na motiviranje glasbenika, zlasti v obdobju otroštva. Starši so pomemben vezni člen z učiteljem in glasbeno šolo, ki uresničuje ustrezen režim dela oziroma disciplino vadenja ter čustveno in materialno oporo za uspešno glasbeno izobraževanje. Na drugi strani izjave intervjuvancev nakazujejo, da so starši pripravljeni za otrokov uspeh v glasbenem svetu narediti marsikaj. Prisotne so indikacije o telesnem kaznovanju, konfliktih zaradi (pre)ambiciozno postavljenih ciljev ter kariernem in finančnem žrtvovanju staršev. Razvidna je prisotnost visokih zahtev staršev in njihov nadzor, ki naj zagotovi, da otrok ne odneha, da maksimalno realizira vse, česar je zmožen. To so jasno prepoznani mehanizmi etike

13 Vrhunski dosežek po zaključku šolanja se je nazorno izrazil v obliki glasbenikovega vztrajanja v aktivnosti tudi po zaključku formalnega izobraževanja, navkljub spremenjenemu ritmu življenja in novim obveznostim.

maksimuma (Šumič Riha, 2012). Postavlja se vprašanje, kako daleč so starši pripravljeni iti za otrokov uspeh oziroma, kot pravi Salecl (2010), kako močno sredstvo za projekcijo lastnih ambicij jim predstavlja otrok. Če etika maksimuma ne popusti in etiki prave mere ne uspe vzpostavi nujno potrebnega ravnovesja v procesu ustvarjanja vrhunskih dosežkov, potem pride do poškodb, kriz in drugih težav, ki lahko pomenijo ustavitev ali celo prisilni zaključek glasbene kariere. Doseganje maksimuma in vzpostavljanje harmoničnosti izraža protislovje v prisotnosti obeh etik, a hkrati tudi njuno neločljivo soodvisnost. Z etiko maksimuma posameznik prestopi mejo, uspešnost prestopa in prehoda na višjo mejo pa je odvisna od etike prave mere. Kreft (2003) etiko maksimuma umešča v značaj širše družbe in sodobno kulturo, ki zahteva napredek človeštva. Ta temelji samo na posameznikovem nenehnem preseganju samega sebe, da začinja vedno znova in iz nič ter

dosega vedno več in bolje.

Ustvarjanje vrhunskih dosežkov je tako umetnost iskanja ravnotežja med etiko maksimuma in etiko prave mere oziroma etiko presežnega in etiko realnega. To ravnotežje omogoči uveljavitev tistih pedagoških pristopov, ki razvijajo otrokovo avtonomijo, skladen razvoj in uredničitev potencialov. Pri odgovoru na vprašanje, kakšna naj bosta vzgoja in izobraževanje mladega glasbenika, da bo lahko razvil svoje maksimalne potencialne, a hkrati ohranil harmonijo, Prage (2007) meni, da samo pedagoškemu sistemu lastna logika zna definirati merilo, kako interese prevesti v ustrezne oblike pedagoškega ravnanja. Vendar, kot pravi Medveš (1991), je bistvo vzgoje v prvi vrsti prilagajanje. Zato je priložnost pedagoške znanosti, da pripravi mlade generacije za prepoznavanje uveljavljenih norm ter jih opolnomoči za njihovo prilagajanje lastnim potrebam, interesom in potencialom pri razvoju v koncertne glasbenike.

CREATING ACHIEVEMENTS OF EXCELLENCE IN CHILDHOOD:
A PLAY OF ETHICS BETWEEN MAXIMUM AND BALANCE

Joca ZURC

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: joca.zurc@um.si

SUMMARY

Every human being, as an individual and as a human species, strives to create and achieve difference, uniqueness and specialness. We focused on the issue of creating excellence in the case of classical instrumental music, which is characterised by intensive practices, competitions and performances in the early years of life. The aim of this study was to identify the main factors associated with the achievement of excellence in childhood, and to gain insights into musicians' self-reflection on whether the development of excellence justifies efforts to repeat the journey. Empirical qualitative research was conducted with a sample of 42 musicians. The qualitative content analysis showed that the emergence of musical excellence is a mixture of factors, among which the children's attitude towards music, the role of the teacher and the role of the parents play a dominant role. The musicians' reflections on repeating the path taken showed a tendency to repeat the same path again, the changes needed and indecision about its justification. The key factors for achieving excellence are related to the ethics of the maximum. For their successful realisation, they urgently need the ethics of the right measure as well as appropriate pedagogical approaches to work with young musicians.

Keywords: ethics of maximum, pedagogical ethics, instrumental music, musical education, phenomenological study

VIRI IN LITERATURA

Adam, F., Hlebec, V., Kavčič, M., Lamut, U., Mrzel, M., Podmenik, D., Poplas Susič, T., Rotar Pavlič, D. & I. Švab. (2012): Kvalitativno raziskovanje v interdisciplinarni perspektivi. Ljubljana, Inštitut za razvojne in strateške analize.

Cergol, J. (2021): Due trattati pedagogici umani- stici per una finestra verso l'Europa. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 31, 2, 259–270.

Divjak, M. (1996): Viri in temelji poklicne etike učiteljev s posebnim ozirom na človekove pravice. V: Toplak, L. (ur.): *Profesionalna etika pri delu z ljudmi*. Maribor, Univerza v Mariboru, Inštitut Antona Trstenjaka za psihologijo, logoterapijo in antropohigieno v Ljubljani, 147–163.

Foucault, M. (2004): Nadzorovanje in kaznova- nje. Nastanek zapora. Ljubljana, Krtina.

Gagné, F. & L. Nadeau (1985): Dimensions of Attitudes Towards Giftedness. V: Roldan, A. H. (ur.): *Gifted and Talented Children, Youth and Adults: Their Social Perspective and Culture*. New York, Trilium, 148–170.

Gagné, F. (1999): My Convictions about the Nature of Abilities, Gifts, and Talents. *Journal for the Education of the Gifted*, 22, 2, 109–136.

Gerschutz, J. M. & M. P. Karns (2005): Transforming Visions into Reality: the Convention on the Rights of the Child. V: Ensalaco, M. & L. C. Majka (ur.): *Children's Human Rights: Progress and Challenges for Children Worldwide*. Oxford, Rowman & Littlefield Publishers, 31–51.

Grmič, V. (1996): Motivacija etičnih norm. V: Toplak, L. (ur.): *Profesionalna etika pri delu z ljudmi*. Maribor, Univerza v Mariboru, Inštitut Antona Trstenjaka za psihologijo, logoterapijo in antropohigieno v Ljubljani, 15–24.

Habe, K. (1998): Izvajalska anksioznost pri glas- benikih. *Psihološka obzorja*, 7, 3, 5–28.

Harris, J. (2002): Vrednost življenja. Uvod v medicinsko etiko. Ljubljana, Krtina.

Javornik Novak, L. (2014): Zloraba otroka: vloga zakonodaje, preprečevalnih ukrepov in družbene odgovornosti. V: Jager Agius, I. (ur.): *Otrokove prave v Sloveniji: od normativnih standardov do učinkovitega varstva*. Zbornik ob 25-letnici Konvencije o otrokovih pravicah. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 137–147.

Javornik, M. & M. Šebart (1991): Herbartov koncept vzgoje. *Sodobna pedagogika*, 40, 3–4, 101–117.

Jošt, B. & J. Vodičar (2014): Športni učitelj in trener. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport.

Juhant, J. (2009): Etika I. Na poti k vzajemni človeškosti. Ljubljana, Študentska založba.

Konvencija o otrokovih pravicah (sprejeta 20. no- vembra 1989). Dostopno na: <http://www.varuh-rs.si/pravni-okvir-in-pristojnosti/mednarodni-pravni-akti- s-podrocja-clovekovih-pravic/organizacija-zdruze- nih-narodov/konvencija-o-otrokovi- h-pravicah-ozn/> (zadnji pristop: 28. 10. 2020).

Kozmus, A. (2009): Disciplin in razvoj avto- nomne morale. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za pedagogiko in andragogiko.

Kreft, L. (2003): Vzgoja telesa in filozofija športa. V: Macura, D. & M. Hosta (ur.): *Filozofija športa: zbornik*. Ljubljana, Fakulteta za šport, Enajsta Aka- demija, 7–15.

Kroflič, R. (2013): Krepitev odgovornosti v šolski skupnosti med konceptoma državljske in moralne vzgoje. *Sodobna pedagogika*, 64, 2, 12–30.

Kukanja Gabrijelčič, M. (2016): Nekatere vrzeli v obstoječem učnem načrtu za zgodovino iz vidika optimalnega razvoja učno uspešnih učen- cev. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 2, 331–342.

Macintyre, A. (1993): Kratka zgodovina etike. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče Ljubljana.

Makarovič, J. (1996): Etika individualnosti. V: Toplak, L. (ur.): *Profesionalna etika pri delu z ljudmi*. Maribor, Univerza v Mariboru, Inštitut Antona Trstenjaka za psihologijo, logoterapijo in antropohigieno v Ljubljani, 45–55.

Medarič, Z. (2020): Migrant Children and Child- centredness: Experiences from Slovenian Schools. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 4, 543–558.

Medveš, Z. (1991): Pedagoška etika in koncept vzgoje. 1. del. *Sodobna pedagogika*, 40, 3–4, 101–117.

Medveš, Z. (2007): Vzgojni koncept med vrednotno matrico in moralno samopodobo. *Sodobna pedagogika*, 58, 124, 6–29.

Novak, B. (2000): Položaj učitelja med hetero- nomno in avtonomno etiko. *Anthropos*, 32, 1–2, 133–145.

Papaefstathiou, M., Rhind, D. & C. H. Bracke- nridge (2013): Child Protection in Ballet: Experiences and Views of Teachers, Administrators and Ballet Students. *Child Abuse Review*, 22, 2, 127–141.

Prange, K. (2007): Je vzgoja lahko moderna? Odnos med inovacijo in tradicijo v pedagogiki. *Sodobna pedagogika*, 58, 124, 24–32.

Protner, E. (2020): Klasifikacija pedagoških pa- radigem v Sloveniji. V: Kroflič, R., Vidmar, T. & K. Skubic Ermenc (ur.): *Živa pedagoška misel Zdenka Medveša*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zbirka Razprave FF, 61–103.

Salecl, R. (2010): Disciplin kot pogoj svobode. Ljubljana, Založba Krtina.

Sruk, V. (1996): Profesionalna etika učiteljev in vzgojiteljev. V: Toplak, L. (ur.): Profesionalna etika pri delu z ljudmi. Maribor, Univerza v Mariboru, Inštitut Antona Trstenjaka za psihologijo, logoterapijo in antropohigieno v Ljubljani, 143–145.

Šorn, M. (2020): Spremembe v medčloveških odnosih v obdobju pomanjkanja in lakote (Ljubljana: 1914–1918). *Studia Historica Slovenica*, 20, 3, 713–734.

Štrajn, D. (2007): Paradoksi moralne vzgoje. *Sodobna pedagogika*, 58, 124, 80–91.

Šumič Riha, J. (2002): Mutacije etike: od utopije sreče do neozdravljive resnice. Ljubljana, Založba ZRC, Filozofski inštitut Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU.

Šumič Riha, J. (2012): Ko je avtoriteta brez jamstva in pravilo brez opore... in ko literatura postane učiteljica filozofije. *Literatura*, 24, 250, 302–319.

Tubiana, R. & P. Camadio (ur.) (2000): *Medical Problems of the Instrumentalist Musicians*. London, Martin Dunitz, Ltd.

Warnock, M. (1998): *An Intelligent Person's Guide to Ethics*. London, Gerald Duckworth & Co., Ltd.

Zurc, J. (2015): Etična vprašanja vrhunskih dosežkov otrok: doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Zurc, J. (2020): Etični vidiki poučevanja mladih instrumentalnih glasbenikov. *Sodobna pedagogika*, 71, 3, 134–155.

Zurc, J. (2021): Uresničevanje otrokovih pravic v izven kurikularnih športnih aktivnostih. *Studia Historica Slovenica*, 21, v tisku.

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

**OCENE
RECENSIONI
REVIEWS**

Jurij Perovšek in Mojca Šorn (ur.):
NAROD – POLITIKA – DRŽAVA. IDEJNOPOLITIČNI
ZNAČAJ STRANK NA SLOVENSKEM OD KONCA 19.
STOLETJA DO ZAČETKA 21. STOLETJA.
Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2020,
360 strani

Trideset let po obnovi večstrankarskega sistema v – takrat še jugoslovanski – Sloveniji prihaja na knjižne police monografija, ki nas opozarja, da imata zgodovina slovenskih strank in klasičnega parlamentarizma precej daljšo tradicijo, kot bi bilo mogoče sklepati na podlagi več desetletij trajajoče sivine enopartijskega sistema. Urednika dr. Jurij Perovšek in dr. Mojca Šorn sta ob programski podpori Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS) in pod naslovom *Narod – politika – država* zbrala enajst prispevkov priznanih slovenskih avtoric in avtorjev, ki so v svojih predstavitev zajeli obširen časovni lok med dvema prelomoma stoletij. Kot tudi oba urednika jih večina prihaja z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki že desetletja velja za eno ključnih referenc pri proučevanju strankarske zgodovine na Slovenskem.

Nosilna študija prihaja izpod peresa Jurija Perovška, ki se je lotil temeljitega pregleda idejnopolitičnih in socialnogospodarskih pogledov meščanskega tabora od devetdesetih let 19. stoletja do druge svetovne vojne na Slovenskem. Perovšek je z njemu lastno preciznostjo v eni študiji uspel zajeti celoten strankarski spekter prve, klasične dobe slovenskega večstrankarskega sistema v dveh državnih okvirih: od »ločitve duhov« v habsburški monarhiji do političnih ločnic kraljeve Jugoslavije. Perovškova študija na inštruktiven način prikaže ključne prelomnice v razvoju strankarskih struktur na Slovenskem in dodatno osvetljuje dejstva, ki jih poznamo iz dosedanjih standardnih pregledov.

Obdobje, ki ga zajema Perovškova nosilna študija, dopolnjujeta dva prispevka. Dr. Vida Deželak Barič je povzela svoje bogato poznavanje usmeritev marksističnega tabora, dr. Filip Čuček pa se je lotil pregleda delovanja nemških političnih subjektov v ustavni dobi stare Avstrije. V obeh primerih gre za specialni študiji, ki vsaka s svoje perspektive opozarjata na idejnopolitično raznolikost slovenskega političnega prostora v času dveh monarhij.

Glavnina prispevkov je posvečena opisu delovanja slovenskih komunistov v različnih časovnih intervalih. Dr. Bojan Godeša opozarja na sočanja idejnopolitičnih in socialnogospodarskih pogledov znotraj Osvobodilne fronte slovenskega naroda med

nacistično-fašistično okupacijo, dr. Aleš Gabrič pa na to, kako učinkovito so komunisti neposredno po drugi svetovni vojni izpeljali delo, začeto že v prvih letih delovanja OF. Prav opis prehoda iz formalno še večstrankarskega sistema v dobo eno same partije nas spodbuja k novim razmislekom o posledicah tranzicije iz kraljeve v komunistično Jugoslavijo.

Delovanju slovenskih komunistov v slednji sta posvečeni naslednji dve razpravi. Dr. Zdenko Čepič predstavlja nekaj izbranih poglavij iz zgodovine komunistov v osemdesetih letih 20. stoletja, dr. Damijan Guštin pa se je lotil predstavitve njihove organiziranosti v Jugoslovanski ljudski armadi v zadnjih letih Jugoslavije. V to obdobje sodi tudi prispevek Marka Zajca, ki opisuje ideološka in programska izhodišča Zveze socialistične mladine Slovenije in njenemu pretvarjanju v liberalno opcijo. Zajčevo analizo dopolnjuje Tjaša Konovšek s predstavitvijo oblikovanja Liberalne demokracije Slovenije kot dominantne politične sile desetletja, ki je sledilo osamosvajanju in demokratizaciji javnega življenja.

Dr. Jurij Hadalin se je »brez dlake na jeziku« lotil opisa Slovenske nacionalne stranke, enega od manjših političnih subjektov samostojne Slovenije, ki pa se je s svojim specifičnim profilom uspel obdržati na

parlamentarni sceni vse do danes. Med prispevki knjige, ki ima nedvomno upravičene ambicije standardnega dela, morda v njej pogrešamo prav več podobnih študij primerov, zlasti ko gre za stranke koalicije Demos in njegovih »pomladnih« naslednic. To vrzel pa v določeni meri odpravlja prav zadnji prispevek, ki za strankarsko sceno demokratične Slovenije vpeljuje oznako »stabilne nestabilnosti«. Interdisciplinarna študija je nastala kot skupno delo dr. Jureta Gašpariča in dr. Simone Kustec, ki sta nedavno skupaj prevzela tudi zahtevne naloge na znanstvenem resorju v aktualni državni politiki.

Monografija *Narod – politika – država* je sicer nastala pred začetkom koronske krize, a je njen izid že sovpadel z njo. Izdaja in distribucija knjig sta postali v teh težkih razmerah precejšen podvig, a smo prepričani, da v tem primeru problematika dostopnosti ne bo vplivala na interes širše strokovne javnosti.

Andrej Rahten

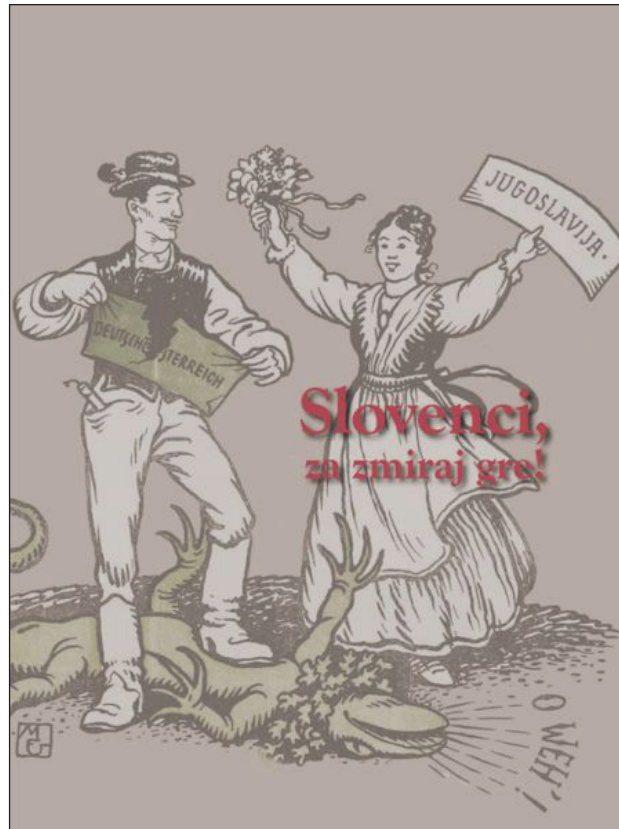
Zdenka Semlič Rajh (ur.):
»SLOVENCİ, ZA ZMIRAJ GRE!«. 100. OBLETNICA
KOROŠKEGA PLEBISCITA.
Maribor in Ljubljana, Pokrajinski arhiv in Arhiv Republike
Slovenije, 2020,
218 strani

Slovenci smo več stoletij delili usodo habsburške monarhije, ki pa je, kot posledica dolgoročnih političnih sprememb in predvsem poraza v Veliki vojni, leta 1918 izginila. To samo po sebi ni nekaj nenavadnega; države pridejo in grejo. Podobno se zgodi z narodi in odvisno je od mnogih raznolikih faktorjev ali se nekateri v določenem zgodovinskem obdobju ohranijo ali pa ne. Slovencem se je v prelomnem letu 1918 uspelo postaviti na evropski politični zemljevid in se v teku naslednjih sto let bolj ali manj ohraniti kot skupnost. A slovensko vprašanje se je v času, ko se je na novo začrtal zemljevid Evrope, prepletalo z interesi sosedov in ravnotežjem velikih sil, ki navadno v zgodovini odločajo o svetovnih zadevah.

Eno izmed ključnih vprašanj, ko je obvladovanje ozemlja še bilo eno izmed pomembnih faktorjev državne moči in mednarodnega prestiža, je bilo risanje mejnih črt. V zadnjem desetletju se je na področju humanistike in družboslovja vprašanje meja in mejnosti razbohotilo ter še zdaleč ne predstavlja več samo preučevanje nastanka državnih ločnic. Poleg tega so v zadnjem letu, zaradi ukrepov proti pandemiji koronavirusa, pojmi kot so oddaljenost, ločevanje, distanca in meja dobili popolnoma nove dimenzije. Kako bo življenje steklo v post-koronski Evropi je verjetno podobno neznankam, ki so vladale v času povojne Evrope, ko je bil položaj Slovencev še precej

nejasen. Če so bila pričakovanja jeseni 1918 precejšnja na celotnem slovenskem etničnem prostoru, pa je bilo predvsem v stičnih prostorih, kjer so Slovenci v kontaktu s sosednjimi skupnostmi, nejasnosti še več kot drugod. To ni veljalo samo za Slovence. Podobni primeri se najdejo povsod po Evropi, a se je verjetno malokateri evropski narod znašel pred tolikšnimi raznolikimi izzivi kot Slovenci v času od leta 1918 do 1920.

Med tistimi, ki je na simbolni ravni še najbolj zaznamovalo slovensko pojmovno obzorje je bil koroški primer. A Koroška ni bila samo mitska zibelka slovenstva, temveč prostor konkretnega stika med slovenskim in nemško-avstrijskim svetom, ki ga je bilo treba v povojnih geopolitičnih okoliščinah dodeliti enemu ali drugemu. O tem, kako je ta proces potekal, so bile že pred desetletji napisane natančne študije. Med zadnjimi deli, ki so izšla na ta račun, pa je monografija z naslovom »Slovenci, za zmiraj gre!« in v enem geslu povzema angažiranost slovenske propagande zato, da koroške Slovence prepriča v pomen vsakega posameznega glasu za bodočo državno pripadnost dežele. Kot vemo se je po nekajmesečnih spopadih, prekinitvah, premirjih, pogovorih in dogovorih odločilo, da se Koroška razdeli na dvoje, na južni del, to je cono A in na severni del, cono B. Diplomati zbrani na pariških mirovnih pogajanjih so tako določili, da bodo podobno kot na nekaterih drugih mejnih območjih,

tudi na Koroškem izvedli volitve, plebiscit, ki predstavlja osišče okrog katerega se suče pripoved obravnavane knjige.

Delo je nastalo ob stoti obletnici koroškega plebiscita in v dialogu z istoimensko razstavo, ki je na voljo na spletu (<https://www.nms.si/si/razstave/virtualne-razstave/slovinci-za-zmiraj-gre>) in po odpravi nekaterih zdravstvenih omejitev tudi v fizični obliki v Narodnem muzeju Slovenije. A grešili bi, če bi tekst pojmovali »le« kot vodič po razstavi, kot instantni pripomoček za na pol površnega obiskovalca. Monografija, ki jo je uredila Zdenka Semlič Rajh, je namreč agilen, a hkrati temeljit prikaz zgodovinskega obdobja, ki je na Koroškem nadaljeval svetovno vojno v drugih oblikah. Kot sta namreč v predgovoru zapisala direktorja Arhiva Republike Slovenije in Pokrajinskega arhiva Maribor, ki sta knjigo založila, se monografija in razstava ne ukvarjata samo z izvedbo plebiscita 10. oktobra 1920, temveč raziskujeta vzroke, opisujeta predigro in analizirata posledice koroškega dogajanja. Knjižno delo, podobno kot razstava, sledi kronološkemu sosedstvu in se upravičeno prične v nejasnih dneh razpada državnih institucij. V naslednjih poglavjih, ki so jih prispevali Marko Štepec, Zdenka Semlič Rajh in predvsem Dragan Matić, avtorji opisujejo zasedbo južne Koroške do Drave in Velikovca s strani slovenskih vojakov do konca leta 1918, poraze, ki so sledili v prvih mesecih naslednjega leta, prihod tako imenovane Milesove komisije, nasilje nad civilnim prebivalstvom, ki je spremljalo zasedbeno politiko na obeh straneh, medsebojne spopade, ki so zaznamovali pomlad leta 1919 in vsakdanje življenje v pričakovanju plebiscita. To je bilo zaznamovano z nadzorom Medzavezniške plebiscitne komisije in s propagandnim bojem, da bi eni drugim iztrgali čim več neodločenih volivcev. Teh je bilo v tistem času največ in če so mnogi slovenski politiki verjeli, da bo že sama narodna pripadnost večine prebivalstva v coni A jamstvo za zmago, se je nato pokazalo kako zmotno je bilo staviti vse na nacionalno karto.

Poraz na plebiscitu in izguba Koroške sta zaznamovala slovensko zgodovino 20. stoletja, kar pa je bilo še toliko bolj boleče zaradi okoliščin v katerih je do tega prišlo. Čeprav knjiga nima ambicije, da bi poglobljeno obravnavala vseh vidikov plebiscitnega dogajanja, se iz njenih vsebin jasno vidi, kako sta predvsem nerazumevanje in nepravilnost slovenskih vodilnih akterjev privedla do posledic, ki so bile usodne ne le za koroški živelj, temveč za slovenski narod v celoti. Ob hkratni izgubi celotnega zahodnega etničnega območja so bili Slovenci v Kraljevini Srbob, Hrvatov in Slovencev še brez Koroške v bistvu skoraj usodno pohabljeni. Če je zmagoviti boj dvajset let pozneje uspel delno popraviti razmejitve na zahodu, severne meje ni zmoгла premakniti niti druga svetovna vojna. Čeprav tega dela, žal, monografija ne

opisuje je dogajanje na Koroškem sprožilo celo vrsto oblik spomina, ki segajo vse do danes in ki bi jih veljalo še poglobiti.

Monografijo krasi impresivno fotografsko gradivo, ki ga hranijo različni arhivi in muzeji v Sloveniji, Avstriji in Srbiji. Slike, fotografije, razglednice, plakati in risbe niso le vizualni okraski, a se s tekstom spajajo v organsko celoto, tako da iz 128 strani dolge publikacije naredijo nadvse koristno čtivo za vsakogar, ki bi se rad na razmeroma hiter, a hkrati strokovno poglobljen način poučil o enem izmed temeljnih kamnov slovenske preteklosti in delno sedanosti. Koroški primer je namreč dober pokazatelj kako pertinenca nekega ozemlja tej ali oni državi ni odvisna od pravičnosti temveč od moči in razmerij, ki veljajo v tistem zgodovinskem trenutku, tako da v tolažbo tistim, ki so na jugoslovanškem propagandnem lepaku svarili, da »za zmiraj gre«, gre opozoriti, da nič ni »za zmiraj«.

Borut Klabjan

Zaira Vidau and Norina Bogatec (Eds.):
A COMMUNITY AT THE HEART OF EUROPE:
SLOVENES IN ITALY AND THE CHALLENGES
OF THE THIRD MILLENNIUM.
Newcastle-upon-Tyne, Cambridge Scholars Publisher, 2020,
311 pages

Conceived as a means of presenting the Slovenian community in Italy to wider audiences, the book was first available in Italian (Carocci 2016) and Slovene (Založništvo tržaškega tiska 2017). It employs a holistic approach, covering all relevant aspects of the Slovenian community in Italy: the history, politics, schooling, economy, sports, and present and future challenges.

The volume includes contributions by 21 authors. It is divided into three segments, for a total of 19 chapters.

In the first chapter, Dr. Sara Brezigar, sociologist and President of the Slovene Research Institute – SLORI, paints a quick portrayal of the evolution of relations between the Slovenian community in Italy, the Italian majority, and Slovenia. The emphasis is on the present, when *“the processes of adaptation to the environment and socialization of the younger generations [...] have created a new culture, where the traditional Slovene cultural elements are mixed with the cultural elements of the Italian environment”* (p. 13).

Gorazd Bajc, professor of contemporary history at the University of Maribor, outlines in the second chapter a summary of the history of relations between Italian institutions and the Slovenian community in Italy, from the dark years of Fascism through the

“system” of economic and social protection established by the community itself, in connection to Yugoslavia, in the postwar period. Interethnic relations improved gradually to take a decisive turn for the better after the dissolution of Yugoslavia.

In the third chapter, Devan Jagodic, Head of the SLO-RI, describes the peculiarities of the different regions that comprise the areas settled by Slovenes in Italy. This is helpful information for readers unfamiliar with the topic, as the fact that the Slovenian community is divided in three Italian provinces (Trieste, Gorizia, and Udine) poses additional challenges, often poorly understood outside of the local academic milieus.

In the following, brief chapter, editor Zaira Vidau summarizes the evolution of the legal framework for the protection of the Slovenian national community in Italy, a process that, building on international treaties such as the London Memorandum (1954) and the Treaty of Osimo (1975), bore fruit only with recent legislation, such as the already mentioned (global) protection law No. 38/2001 and Friuli–Venezia Giulia’s regional laws No. 29/2007 and 20/2009.

Finally, in the concluding chapter of the first part, Bojan Brezigar analyses the Slovenian community in Italy’s relationship with various European institutions, drawing

the conclusion that “*its engagement in the European process is very modest*” (p. 67).

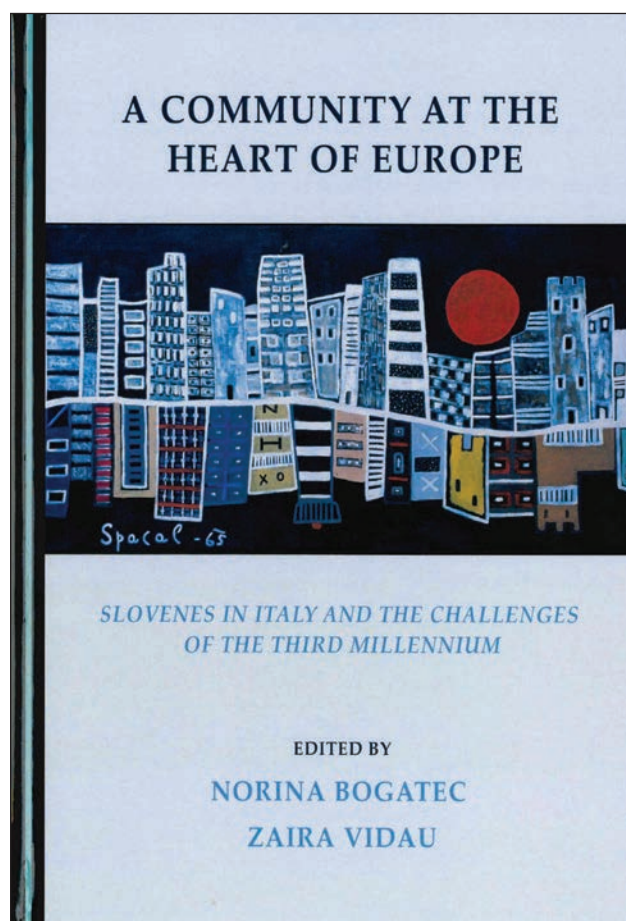
While the first section provides basic context to the functioning of the Slovenian community in Italy, the analysis of the latter takes place in the second section. Its first chapter, a key part of the book authored by Jagodic, Kaučič-Baša and Dapit, investigates the linguistic situation of Slovenes in Italy. In doing so, it takes separately – which is very prudent – into account the situation in the provinces of Trieste and Gorizia and in the province of Udine, an area where inadequate minority rights and local Slovenes’ preference for local dialects over standard language further jeopardizes the issue. In the conclusion, it is pointed out that the absence of adequate language planning by the Slovene community itself in past decades has proved devastating, an issue which needs to be addressed.

In Chapter 7, Susanna Pertot summarizes the shifts in the identity self-perception of Slovenes living in Italy after World War II breakup of Yugoslavia – whose disintegration “*also meant the disintegration of the self-image of the minority*” (p. 112) – and due to Slovenia’s accession to the European Union. It sheds light on how the progressive easing of interethnic relations brought to the surge of more nuanced and hybridized identities.

In the eighth chapter, editor Norina Bogatec maps out the Slovene-language schools, and educational and research institutions. In doing so, through comparing data collected in different periods (1994/5, 1996/7, 2002/3, 2010/11 and 2014/15), a clear trend of increasing presence of Italian-speaking pupils in the Slovene-language school system emerges, a trend which “*some accept [...] as a challenge, some perceive [...] as a problem, while others see [...] as a threat to the existence of Slovenes in Italy*” (p. 140).

In chapter 9, the authors Sosič, Kafol and Cossutta draw a map of the vast Slovene community’s associative network (in the fields of leisure activities, theatre, cinematography, music and choral singing, fine arts and literary and publishing activity and cultural heritage), whereas in the following chapter, Peter Verč reconstructs the situation of the Slovene sports since the “*fatal*” 1991. This specific field of activity has indeed lately been plagued by a lack of athletes, poor funding and aging structures to the point that it “*may no longer be a uniform whole, but continues to be presented as such in the media*” (p. 182). Also dire are the perspectives, outlined by Tomaž Simčič in the eleventh chapter, of the Catholic Church’s network at the service of the minority. While Catholicism is still a significant cultural factor for the local Slovenes, especially among the elderly, the church service is challenged by a lack of new priests and excessive workload for those who are still active but ageing.

Chapter 12, by Igor Tuta, is devoted to a comprehensive analysis of the Slovenian media in Italy, spacing from the press to TV and radio broadcasts. Then, in the following chapter, editor Zaira Vidau outlines the main

features of the political participation of the Slovenian national community in Italy. While in the Italian parliament there is no guaranteed seats for Slovene representatives, a reduced threshold has been introduced in 2007 in order to facilitate the election of a candidate from the Slovene ethnic party “Slovenska skupnost”. Nevertheless, members of the Slovenian community have traditionally leaned toward Italian left-oriented parties as well, hence guaranteeing, in one way or another, a fair number of Slovenes elected in both local and national institutions. There is also a number of special bodies representing the interests of the Slovenian community in specific institutions, such as the Joint Institutional Committee for the Problems of the Slovene Minority (since 2001), the Institutional Table for the Slovene Minority active in the context of the Italian Ministry of the Interior (since 2012), and representatives in the field of schooling. The main limit in this field, as highlighted by the author, is that after the fall of the Berlin Wall, “*the Slovene national community has not managed to adequately overcome the duality of its organizational structures*” (p. 229), which translated in the still-ongoing parallel activity of two umbrella organizations which stem from past ideological divisions.

In Chapter 14, Annamaria Carli Kalc briefly – but poignantly – describes the services and businesses active in the field of social welfare, with special attention on elderly and disabled persons – a picture which is dire, as these were not in the focus on minority organizations in the past.

In the final chapter of the second part – one of the most interesting in the whole book, as it deals with a topic which is not well known outside the Slovenian mi-

nority itself – Sara Brezigar brings a thorough analysis of the economic and financial aspects of the Slovene national community in Italy. Indeed, after the end of the World War II “*within the Italian capitalist system [part of the Slovenian local community] created a sort of a minority (social) economic system relying on the principles of the Yugoslav communist world*” (p. 250). While this, through direct Yugoslav support, ensured acceptable living standards to local Slovenes, on the other hand also brought some of the negative effects of such ideology, such as favouring political reliability over competence. Moreover, the “social economy” brought many talented Slovenes to pursue intellectual or political careers, which left little human resources available to make local entrepreneurship flourish when, in the 1990s, the “social economy” system collapsed alongside Yugoslavia. However, there is still hope for future development in fields such as high-added-value agricultural activities and tourism.

Finally, the third and last section of the book comprises, as an “external” point of view, four brief contributions by Patrizia Vascotto, Jernej Zupančič, William Cisilino and Nives Zudič Antočič.

In conclusion, *A community at the heart of Europe* acts as an excellent visiting card to make the main facts of the Slovenian national community in Italy better known to an international audience. Moreover, it puts on the table a series of topics which need to be addressed in order to equip the community itself to be able to face the challenges of today as well as tomorrow.

Federico Tenca Montini

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Deliberativna demokracija zdaj!* (Wikiwand).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Deliberative Democracy Now!* (Wikiwand).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Fabrizia Berlingieri & Ilaria Valente:

Beyond the *Green New Deal*. Contemporary Design Strategies and Emerging Aesthetics in Times of Urban Transitions 1
Oltre il Nuovo Green deal. Strategie progettuali contemporanee ed estetiche emergenti per la transizione urbana
Preseganje koncepta Green new deal. Nove perspektive o sodobnih oblikovalskih strategijah in porajajoči estetiki v času urbanih tranzicij

Tomaž Pipan: Digital Innovation:

What can Periphery Learn from Global Centres? 17
Innovazione digitale: cosa può imparare la periferia dai centri globali?
Digitalna inovacija: kaj se lahko obrobje nauči od globalnih centrov?

Krystyna Solarek & Ewa Grochowska:

Place Identity as the Key Determining Factor of the Quality of Public Spaces 31
L'identità del luogo come determinante della qualità degli spazi pubblici
Identiteta prostora kot ključna determinanta kakovosti javnih prostorov

Eglè Navickienė & Jelena Mitrović:

Challenges of Adaptive Reuse in New Functional Typologies of Socialist Modernism Architecture: Intangible Dimensions 49
Sfide del riuso adattivo nelle nuove tipologie funzionali dell'architettura modernista socialista: dimensioni intangibili
Izzivi adaptivne ponovne uporabe v novih funkcionalnih tipologijah socialistične modernistične arhitekture: nematerialne dimenzije

Nikola Jelenić & Simon Petrovčič:

Modular Buildings and the Architectural Experience of the End-user – A Scientific Review 65
Edifici modulari e l'esperienza architettonica dell'utente finale – una revisione scientifica
Modularna gradnja in arhitekturna izkušnja končnega uporabnika – znanstveni pregled

Mateja Volgemut, Alenka Fikfak &

Alma Zavodnik Lamovšek: Pomen odprtega javnega prostora v središčih majhnih mest z vidika izvajanja storitev splošnega pomena 83
Il significato dello spazio pubblico aperto negli centri delle città piccole dal punto di vista degli servizi di interesse generale
The Importance of Open Public Spaces in Small City Centres for the Provision of Services of General Interests

Gregor Čok, Andrej Mlakar, Manca Plazar &

Blaž Repe: Analiza načrtovanih prostorskih posegov v obalnem pasu Slovenije z vidika preobrazbe obstoječega stanja 99
Analisi degli interventi spaziali pianificati nella zona costiera della Slovenia dal punto di vista della trasformazione della situazione esistente
Analysis of Planned Spatial Developments in Slovenia's Coastal Zone in Terms of Transformation of the Existing Situation

Janez P. Grom, Peter Mikša & Alenka Fikfak:

Pomen Rapalske meje in vpliv na morfološki razvoj Idrije ter Žirov 117
L'importanza del confine di Rapallo e l'impatto sullo sviluppo morfologico di Idria e Žiri
The Importance of the Rapallo Border and the Impact on the Morphological Development of Idria and Žiri

Silvija Fister & Milan Brglez: People's Republic of China's Belt and Road Initiative: A Critical Discourse-Theoretical Analysis 135 <i>La Nuova Via della Seta della Repubblica popolare Cinese: critica sulla scia dell'analisi discorsiva-teorica</i> <i>Pobuda Pas in Pot Ljudske republike Kitajske: kritična analiza skozi prizmo teorije diskurza</i>	Vanda Srebotnjak: Srečko Kosovel's Perception of Artistic Creation in Light of Croce's and Cesareo's aesthetics 165 <i>La concezione della creazione artistica di Srečko Kosovel alla luce dell'estetica di Croce e Cesareo</i> <i>Pojmovanje umetniškega ustvarjanja Srečka Kosovela v luči Crocejeve in Cesareove estetike</i>
Jožica Čehovin Zajc & Melita Poler Kovačič: Problems of Precarious Journalists in Slovenian National News Media 151 <i>Problemi dei giornalisti precari nei media nazionali sloveni</i> <i>Problemi prekarnih novinarjev v slovenskih nacionalnih novičarskih medijih</i>	Kazalo k slikam na ovitku 182 <i>Indice delle foto di copertina</i> 182 <i>Index to images on the cover</i> 182
<hr/>	
Klara Buršič-Matijašič: Gradine od Krasa do Kvarnera, dio kulturnog i krajobraznog identiteta sjeverne Istre 183 <i>I castellieri dal Carso al Quarnero, parte dell'identità culturale e paesaggistica dell'Istria settentrionale</i> <i>Gradišča od Krasa do Kvarnerja kot del kulturne in krajinske identitete severne Istre</i>	Jasna Potočnik Topler: Cultural Events as Tools of Developing Sustainable Tourism in Rural Areas – The Case of Sevnica in Slovenia 245 <i>Eventi culturali come strumenti di sviluppo del turismo sostenibile nelle aree rurali – Il caso di Sevnica in Slovenia</i> <i>Kulturni dogodki kot orodje razvoja trajnostnega turizma na podeželju – primer Sevnice v Sloveniji</i>
Charlie Mansfield & Jasna Potočnik Topler: Building the Ethnopôle: Eliciting and Sharing Ethnobotanical Knowledge in Tourism Development197 <i>Costruire l'Ethnopôle: favorire e condividere la conoscenza etnobotanica nello sviluppo del turismo</i> <i>Snovanje etnopolja: pridobivanje in izmenjava etnobotaničnih znanj v razvoju turizma</i>	Jadranka Cergol: Due trattati pedagogici umanistici per una finestra verso l'Europa 259 <i>Two Humanistic Pedagogical Tracts for a Window to Europe</i> <i>Dve pedagoški humanistični razpravi zasidrani v evropskem humanističnem duhu</i>
Blanka Ravnjak & Jože Bavcon: Meadows – Slovenian Cultural Landscape 209 <i>I prati del Carso sloveno e dell'Istria come patrimonio culturale</i> <i>Travniki slovenskega krasa in Istre kot kulturna dediščina</i>	Izidor Janžekovič: Ravnotežje moči od vestfalskega miru (1648) do utrechtsekega miru (1713) 271 <i>L'equilibrio di potere dalla Pace di Vestfalia (1648) alla Pace di Utrecht (1713)</i> <i>The Balance of Power from the Treaty of Westphalia (1648) to the Treaty of Utrecht (1713)</i>
Ivana Vitasović-Kosić: Etnobotanička istraživanja Krasa i Istre – prikaz najčešće korištenih biljaka (Slovenija, Hrvatska) 225 <i>Ricerca etnobotanica del Carso e dell'Istria – una revisione delle piante più comunemente utilizzate (Slovenia, Croazia)</i> <i>Ethnobotanical Research of the Karst and Istria – A Review of the Most Commonly Used Plants (Slovenia, Croatia)</i>	Janko Trupej: A Comparison of the Pre-socialist and Socialist Reception of Mark Twain in Slovenia 295 <i>Un confronto tra la ricezione pre-socialista e socialista di Mark Twain in Slovenia</i> <i>Primerjava recepcije Marka Twaina v Sloveniji pred in med obdobjem socializma</i>

Milan Ivanović: Kognitivna semantika u etimologisanju leksema bez istorije pisane upotrebe: prilozi pitanju o porijeklu imenice džora 311	Ana Toroš: Minority Literature in the Majority Language: a New Paradigm? The Case of the Slovenian Poetry in Italy 355
<i>Semantica cognitiva nell'etimologizzare i lessemi senza una storia di uso scritto: contributi sulla questione dell'etimologia del sostantivo džora</i>	<i>Letteratura di minoranza nella lingua maggioritaria: un nuovo paradigma?</i>
<i>Kognitivna semantika pri etimologizaciji leksemov brez zgodovine pisne rabe: prispevki k vprašanju izvora samostalnika džora</i>	<i>Il caso della poesia slovena in Italia</i>
	<i>Manjšinska literatura v večinskem jeziku: nova paradigma? Primer slovenske poezije v Italiji</i>
	IN MEMORIAM
Nada Poropat Jeletić, Eliana Moscarda Mirković & Anna Bortoletto: Incidenza e implicazioni di alcuni tratti formali pertinenti tipici del discorso bilingue istriano: i casi di commutazione di codice 329	Goran Filipi (1954–2021) (Lucija Čok) 363
<i>Impact and Implications of Some Relevant Formal Traits Typical of the Istrian Bilingual Speech: The Cases of Code-switching</i>	Kazalo k slikam na ovitku 365
<i>Vpliv in posledice nekaterih pomembnih formalnih lastnosti značilno za istrski dvojezični govor: primer kodnega preklapljanja</i>	<i>Indice delle foto di copertina</i> 365
	<i>Index to images on the cover</i> 365
Filip Galović & Irena Marković: Termini romanzi per i dolci nella parlata di Umazzo inferiore (Donji humac) sull'Isola di Brazza 341	
<i>Terms For Pastries in The Local Dialect of Donji Humac on the Island of Brač</i>	
<i>Romanske izposojenke za poimenovanje sladice v lokalnem narečju Donjega humca na otoku Brač</i>	

- Pavel Jamnik, Bruno Blažina, Borut Toškan, Slavko Polak & Draško Josipovič:** Uršnja luknja v Podtaborski steni pri Šembijah. Ostanki moustérienskega planega tabora, naplavljeni v jamo z drobirskim tokom 367
La grotta Uršnja luknja nella parete di Podtabor presso Šembije. Resti di un accampamento del musteriano trasportati nella grotta da un flusso di detriti
The Uršnja luknja Cave in the Podtabor Wall at Šembije. Remains of a Mousterian Open-Air Site Washed into the Cave by Debris Flow
- Ana Konestra, Paula Andoić Gračanin & Fabian Welc:** Burialscares of Rab Island (North East Adriatic): The Role of Sepulchral Evidence in the Reconstruction of Roman and Late Antique Rural Settlement Pattern 391
Paesaggi sepolcrali dell'isola di Arbe (Adriatico Nordorientale): il ruolo dell'evidenza sepolcrale nella ricostruzione del modello insediativo romano e tardo antico
Grobiščna krajina otoka Raba (severovzhodni Jadrana): vloga grobišč pri rekonstrukciji rimskega in poznoantičnega podeželskega modela poselitve
- Ladislav Placer:** Kulturno in zgodovinsko sporočilo Milanje – 2. del: Sv. Jurij v Ilirski Bistrici in Sv. Marija v Knežaku 413
Messaggio culturale e storico di Milanja – parte 2: San Giorgio a Ilirska Bistrica e Santa Maria a Knežak
Cultural and Historical Significance of the Milanja– Part Two: St George in the Town of Ilirska Bistrica and St Mary in the Village of Knežak
- Chrysi Rapanta, Leandro Madrazo, Maria Irene Aparicio, Nuno Fonseca, Rosalice Pinto & Špela Verovšek:** Assessing the Quality and Social Impact of Creative Placemaking Practices 427
Valutare la qualità e l'impatto sociale delle pratiche di "placemaking" creativo
Vrednotenje kreativnih praks ustvarjanja prostora skozi s preminjanje vrednot in vpliv na družbeno-fizične podobe prostora
- Aurora Saidi, Matija Svetina & Tadeja Zupančič:** Memorable Impressions as Significant Descriptors of the Qualities of a House: Exploring the Experiential Qualities of the Traditional House in Tetovo 441
Impronte di memoria quali descrittori significativi delle qualità di una casa: esplorare le qualità esperienziali della casa tradizionale a Tetovo
Bivalne izkušnje kot pomembni opisovalci lastnosti hiše: raziskovanje izkustvenih lastnosti tradicionalne hiše v Tetovu
- Nada Bulić & Ante Matan:** *Josephi Schneider "Carminum libri octo". La Mors, componente essenziale dell'espressione poetica di Joseph Schneider* 465
Joseph Schneider "Carminum Libri Octo". The Mors, Essential Component of Joseph Schneider's Poetic Expression
Josephi Schneider "Carminum libri octo". Mors, bistvena prvina pesniškega izraza Josepha Schneiderja

<p>Ana Toroš: Marisa Madieri, Jan Morris and Irena Žerjal: English, Istrian Triestine and Slovene Literalisation of Trieste and the Surrounding Area at the End of World War II 475 <i>Marisa Madieri, Jan Morris e Irena Žerjal: Letteratura inglese, triestina istriana e slovena sulla Trieste e dintorni alla fine della seconda guerra mondiale</i> <i>Marisa Madieri, Jan Morris in Irena Žerjal ter angleška, istrskotržaška in slovenska literarizacija Trsta in tržaškega prostora ob koncu druge svetovne vojne</i></p>	<p>Rok Smrdelj: Research on Migration on Slovenian Media: The “Other” in the Period of “Crisis” 519 <i>Il tema delle migrazioni nei media sloveni: “gli altri” nel periodo di “crisi”</i> <i>Raziskovanje migracij v slovenskih medijih: “drugi” v obdobju “krize”</i></p>
<p>Tatjana Vujović: Perception and Coping With Mobbing towards Women in Montenegro 487 <i>La percezione del mobbing sulle donne sul posto di lavoro in Montenegro</i> <i>Percepcija in soočanje z mobbingom nad ženskami v Črni gori</i></p>	<p>Vladimir Prebilič & Simona Kukovič: Cooperation Between Local Communities and the Civil Protection in Overcoming the Covid-19 Crisis: <i>Ad omnia parati sumus</i> 535 <i>Cooperazione tra le comunità locali e la protezione civile per superare la crisi relativa al covid-19: Ad omnia parati sumus</i> <i>Sodelovanje lokalnih skupnosti in civilne zaščite v premagovanju covid-19 krize: Ad omnia parati sumus</i></p>
<p>Aleksej Kalc: O vzpostavitvi izseljenske zakonodaje v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev 507 <i>Sull’introduzione della legge sull’emigrazione nel Regno dei Serbi, Croati e Sloveni</i> <i>Regarding the Introduction of the Emigration Law in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes</i></p>	<p>Kazalo k slikam na ovitku 546 <i>Indice delle foto di copertina</i> 546 <i>Index to images on the cover</i> 546</p>

- Rok Zupančič, Nikandros Ioannidis, Faris Kočan:** The European Union's (In) Ability to Address Troubled Past(s): Voices From Eight European Countries 547
La (in) capacità dell'Unione europea di affrontare passati tormentati: voci da otto paesi europei
(Ne)zmožnost Evropske unije pri spopadanju s konfliktno preteklostjo: Spoznanja iz osmih evropskih držav
- Marjan Horvat:** Raziskovanje vgrajene deliberacije v sistemskih okoljih. Teoretični okvir in implikacije v empiričnem raziskovanju 561
Ricerca della deliberazione integrata negli ambiti sistemici. L'impianto teorico e le implicazioni nella ricerca empirica
Embedded Deliberation in Complex Environments. Theoretical Framework and Implications in Empirical Research
- Miran Lavrič:** Religioznost mladih v Sloveniji: Trendi strukturne in ideološke polarizacije 577
La religiosità tra i giovani in Slovenia: tendenze riguardo la polarizzazione strutturale e ideologica
Religiosity Among Youth in Slovenia: Trends of Structural and Ideological Polarization
- Aleš Maver, Dejan Juhart & Janez Osojnik:** Ecce quomodo moritur Iugoslavus: Smrt, pogreb in miselna zapuščina škofa Antona Mahniča 589
Ecce quomodo moritur Iugoslavus: la morte, il funerale e l'eredità del pensiero del vescovo Anton Mahnič
Ecce Quomodo Moritur Iugoslavus: Death, Funeral and Legacy of the Bishop Anton Mahnič (Il mio Carso)
- Ana Šela:** Contributions to the Knowledge of The Slovenian Intellectual "Opposition" in the 1980s Under the Screening of the State Security Service 601
Contributo alla conoscenza dell' «opposizione» intellettuale slovena negli anni ottanta sotto il controllo del servizio di Sicurezza di stato
Prispevek k poznavanju slovenske intelektualne "opozicije" v osemdesetih letih pod drobnogledom Službe državne varnosti
- Damjana Gantar, Matej Nikšič & Nika Goršič:** Vloga značilne arhitekturne tipologije pri ohranjanju prostorske identitete: Primer Občine Idrija 617
Il ruolo della tipologia architettonica nel conservare l'identità territoriale: l'esempio del Comune di Idrija
The Role of Characteristic Architectural Typology in Preserving Spatial Identity: The Case of the Municipality of Idrija

<p>Gordana Rovčanin Premovič & Zlatko Karač: Arhitektura i kontekst u konceptu turističkog naselja „Slovenska plaža“ u Budvi 633 <i>Architettura e contesto nel concetto del resort turistico „Slovenska plaža“ a Budva</i> <i>Architecture and Context in the Concept of the “Slovenska plaža” Tourist Village in Budva</i></p>	<p>Joca Zorc: Ustvarjanje vrhunskih dosežkov v otroštvu: Igra etike med maksimumom in pravo mero 683 <i>Ottenere risultati eccellenti nell'infanzia: žun gioco di etica tra il massimo e l'equilibrio</i> <i>Creating Achievements of Excellence in Childhood: A Play of Ethics Between Maximum and Balance</i></p>
<p>Alex Mavrič, Andreja Ramšak & Štefan Bojnec: Socioeconomic and Environmental Importance of the Fish Market and Fisheries in Slovenia 659 <i>Importanza socioeconomica e ambientale del mercato del pesce e della pesca in Slovenia</i> <i>Socio-ekonomski in okoljevarstveni pomen trga rib in ribištva v Sloveniji</i></p>	<p>OCENE / RECENSIONI / REVIEWS</p> <p><i>Jurij Perovšek in Mojca Šorn (ur.):</i> Narod – politika – država. Idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. stoletja do začetka 21. stoletja (Andrej Rahten) 701</p> <p><i>Zdenka Semlič Rajh (ur.):</i> »Slovenci, za zmiraj gre!«. 100. obletnica koroškega plebiscita (Borut Klabjan) 702</p> <p><i>Zaira Vidau and Norina Bogatec (Eds.):</i> A Community at the Heart of Europe: Slovenes in Italy and the Challenges of the Third Millennium (Federico Tenca Montini) 703</p>
<p>Mojca Tancer Verboten: Izobraževanje visokošolskih učiteljev s posebnim poudarkom na sobotnem letu 673 <i>La formazione degli insegnanti di istruzione superiore con particolare riferimento all'anno sabbatico</i> <i>Education of Higher Education Teachers With Special Emphasis on Sabbatical</i></p>	

